

Διπλωματική Εργασία

Συντάκτης: Γιαννακόπουλος Γιώργος

Επιβλέπων καθηγητής: Στέφανος Πεσμαζόγλου

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία

Πάντειο Πανεπιστήμιο

**Ταξιδεύοντας με τον Arnold J. Toynbee στην
[Εγγύς] Ανατολή [1897-1922]**

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή: Θεωρητικές Αλχημείες.....	3-4
2. Ελληνικό Βασίλειο και Οθωμανική Αυτοκρατορία [1897-1912]: Μια περιδιάβαση.....	5- 37
3. Ο Arnold J. Toynbee ως ταξιδιώτης στην Ελλάδα [1911- 12].....	38-59
4. Ο Arnold J. Toynbee ως «ειδικός» επί της Ανατολής [1913- 1919].....	60-80
5. Εικόνες της Εγγύς και Μέσης Ανατολής : Εντυπώσεις και Αποτυπώσεις	81-110
6. Επιλογικά σχόλια	111 - 112

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ο Arnold Toynbee και η Μικρασιατική Εκστρατεία: Ανέκδοτες
Επιστολές και Ταξιδιωτικές Σημειώσεις

1. Εισαγωγή

The time is out of joint

Σαίξπηρ

Ο R.G Collingwood αφηγούμενος την ιστορία της ζωής του με τρόπο φιλοσοφικό και πνεύμα κριτικό, ενθυμούμενος τα παιδικά του χρόνια, σημειώνει τα εξής: «Η εργασία πάνω στον πίνακα ή στο χειρόγραφο παύει, όχι γιατί έχει τελειώσει, αλλά γιατί είναι κοντά η ημέρα υποβολής ή γιατί ο τυπογράφος χαλάει τον κόσμο για να έχει το κείμενο ή γιατί ‘έχω σκυλοβαρεθεί να δουλεύω σε αυτό το πράγμα’ ή ‘δεν βλέπω τι άλλο μπορώ να κάνω’.»¹

Μια θραυσματική εικόνα ενός ατελεύτητου πίνακα επιχειρεί η εργασία αυτή να σκιαγραφήσει. Πρόκειται για μια διπλή (όχι πάντοτε επιτυχημένη) κίνηση από το κείμενο προς το (ιστορικό) συγκεκριμένο με πρώτιστη μέριμνα την *κατανόηση* πτυχών της ιστορίας της Ελλάδας και της καθ’ ημάς Ανατολής, δηλαδή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και των θεωρητικών στοχασμών του Arnold Toynbee, ενός ιστορικού που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ως άνω περιοχή ως φοιτητής, επισκέπτης, ακαδημαϊκός, «ειδικός», δημοσιογράφος και δημοσιολόγος.

Η ιστορική περίοδος της παρούσης έρευνας ορίζεται κατά βάση από τις δύο «ατυχείς» ελληνοτουρκικές αναμετρήσεις, αν και ουσιαστικά δεν είναι ούτε «ατυχείς» ούτε ελληνοτουρκικές, καθόσον η οποιαδήποτε ιστορική έκθεση και ερμηνεία οφείλει να παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς την ιστορική περίοδο χωρίς να προβαίνει σε αναχρονιστικές κρίσεις. Σε κάθε περίπτωση, η έρευνά μας εκκινεί από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο των τελών του 19^{ου} αιώνα (1897) για να καταλήξει στην μικρασιατική καταστροφή με την οποία τερματίζεται μια ακόμη ελληνοτουρκική αναμέτρηση. Στην πορεία αυτών των ετών οι παλιές αυτοκρατορίες καταρρέουν, ένας παγκόσμιος πόλεμος συμβαίνει, ένα νέο τουρκικό κράτος «γεννιέται».

Ταυτόχρονα, πρόκειται για τις δεκαετίες που αναπτύσσεται και ωριμάζει η ιστορική σκέψη του Arnold Toynbee. Από τα πρώτα γυμνασιακά δοκίμια των αρχών του εικοστού αιώνα έως την συγγραφή του *Δυτικού Ζητήματος* το 1922 και την άρθρωση των βασικών αρχών μιας πρωτότυπης φιλοσοφίας της ιστορίας,

---

¹ R.C Collingwood, *Αυτοβιογραφία*, Ίνδικτος, Αθήνα 2007, σελ. 27

μεσολαβούν κοσμογονικές αλλαγές στην Ευρωπαϊκή ήπειρο αλλά στο επίκεντρο των αναγνώσεων, επισκέψεων και πρακτικών του Τουνβιτς δεν παύει με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο να βρίσκεται η Ελλάδα και η Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Οι απαρχές ενέχουν πάντοτε έναν βαθμό αυθαιρεσίας, από τον οποίο δεν ξεφεύγει και η παρούσα έρευνα. Οι αποφάσεις, μάλιστα, περί της δομής και της αφηγηματικής πορείας είναι ιδιαίτερα αυθαίρετες καθώς ανακλούν μια εντεινόμενη θεωρητική αμηχανία. Η ιστορική αφήγηση επιλέγει να είναι συγχρονική και αρκετά νωρίς μεταπλάθεται από μια ιστορική καταγραφή που εστιάζεται στα σημαντικότερα γεγονότα που δεσπόζουν στο διπλωματικό, ιδεολογικό και κοινωνικοπολιτικό πεδίο του Ελληνικού βασιλείου και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την αυγή του 20^{ου} αιώνα (2^ο κεφάλαιο), σε μια απόπειρα συγγραφής μιας κάποιου τύπου ιστορίας των ιδεών - των ιδεών του Arnold Toynbee (υπόλοιπα κεφάλαια)

Το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας αναλύεται σε μια έκθεση και ανάλυση των εικόνων, των στάσεων, των αντιλήψεων που ο Τουνβιτς είχε για την Ελλάδα αλλά και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως αυτές κωδικοποιούνται στις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις (Κεφάλαιο 3), τις επιστημονικές του αναλύσεις και τις τεχνοκρατικές του συστάσεις (Κεφάλαιο 4), τις δημοσιογραφικές του καταγραφές (Κεφάλαιο 5). Σε αυτή την πορεία εκθέτουμε και αναγιγνώσκουμε υλικό δημοσιευμένο και αδημοσίευτο, επιστολές, ταξιδιωτικές καταγραφές και επιστημονικές δημοσιεύσεις προσπαθώντας να μετακινηθούμε από τα κείμενα στα ευρύτερα ιστορικά συγκείμενα όχι πάντοτε με ιδιαίτερη επιτυχία.

Η πορεία που πειραματικά και αυθαίρετα επιλέξαμε αρνείται πεισματικά να εντάξει τον Τουνβιτς σε κάποιο σχήμα σκέψης, κάποιον λόγο [discours] για την Ανατολή, για τα Βαλκάνια, για την περιοχή χωρίς αυτό να σημαίνει ότι απορρίπτει μια τέτοιου είδους προσέγγιση.² Ο συγγραφέας, όμως, τυγχάνει να θεωρεί πως οποιαδήποτε περισσότερο ή λιγότερο γενεαλογική ιστορική προσέγγιση που επιχειρεί να εντοπίσει και να αφηγηθεί την πορεία μιας έννοιας ή ενός συστήματος σκέψης τείνει συχνά να γίνεται ανιστορική και αναγωγική όταν δεν τηρούνται δεδομένες αναλυτικές και θεωρητικές πειθαρχίες – κάτι που δυστυχώς στην παρούσα έρευνα συμβαίνει.

---

² Τα κείμενα του που θα αναλυθούν στην συνέχεια έχουν μια ιδιότυπη επιτελεστική διάσταση - κάνουν κάτι δηλαδή, εφόσον εντάσσονται μέσα σε ένα πυκνό δίκτυο γνώσεων για την Ελλάδα, για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, για την Ιστορία.

2. Ελληνικό Βασίλειο και Οθωμανική Αυτοκρατορία [1897-1912]: Μια περιδιάβαση

Οποιοσδήποτε επιχειρήσει να ασχοληθεί έστω και ερασιτεχνικά με πτυχές του Ανατολικού Ζητήματος θα σκοντάψει επανειλημμένα στον όρο «Μεγάλος Ασθενής»: αποτυπωμένη από δυτική πένα, η ιατρική αυτή μεταφορά αποτέλεσε τον πλέον κοινό χαρακτηρισμό για την κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον μακρύ και ιδιαίτερα σημαντικό 19^ο αιώνα.³ Ταυτόχρονα και παράλληλα με τις πολυεπίπεδες και εντεινόμενες προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα παρεμβάσεις των δυτικών μεγάλων δυνάμεων, η ίδια η Οθωμανική αυτοκρατορία πόρρω απείχε από το να είναι το παθητικό πεδίο ανταγωνισμού των διαφόρων υψηλών πολιτικών παιγνίων – εικόνα που δεσπόζει σε κλασικές έρευνες για την διπλωματική ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος.⁴

Μολαταύτα, υπήρχαν σημαντικοί εσωτερικοί «ενεργητικοί» παράγοντες που, αλληλοδιαπλεκόμενοι με τα συμφέροντα και τις παρεμβάσεις των μεγάλων δυνάμεων, δημιουργούσαν μια περισσότερο δυναμική και σύνθετη εικόνα: οι διάφοροι Οθωμανοί περιφερειακοί «αντάρτες» σαν τον Αλή Πασά και τον Μεχμέτ Αλί και οι φυγόκεντρες εσωτερικές και εξωτερικές δυναμικές που πυροδοτούσαν τα πολλαπλά και αμοιβαίως ανταγωνιστικά κινήματα εθνικής ανεξαρτησίας των λαών της βαλκανικής· τα διάφορα άλλα μη εθνικιστικά θρησκευτικοπολιτικά κινήματα

---

³ Η πατρότητα του όρου αποδίδεται στον τσάρο Νικόλαο τον Πρώτο, ο οποίος τον Ιανουάριο του 1853, ενόψει του επερχόμενου κριμαϊκού πολέμου σε συνομιλία του στην Αγία Πετρούπολη με τον Βρετανό επιτετραμμένο Sir G.H.Seymour, χαρακτήρισε την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως έναν «ασθενή» - «έναν πολύ άρρωστο άνθρωπο» (a very sick man). Βλ. Cristopher de Bellaigue, 'The sick man of Europe', *The New York Review of Books*, (τμ.48, τχ. 11), 5 Ιουλίου 2001. Πέραν των όποιων συνδηλώσεων, ο όρος που προσδιορίζει το περιεχόμενο του «Ανατολικού Ζητήματος» χαρακτηρίζει την σταδιακή παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μια πολυπλόκαμη διπλωματική και κοινωνικοπολιτική διαδικασία οι αρχές της οποίας τοποθετούνται χρονικά στην περίοδο 1774-1821 και σημαδεύονται, μεταξύ άλλων, από τρία κομβικής σημασίας ιστορικά γεγονότα: την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή [1774], την Ναπολεόντια εισβολή στην Αίγυπτο [1798] και την Ελληνική Επανάσταση [1821]. Με την τελευταία μάλιστα, τέθηκε για τα καλά το Ανατολικό Ζήτημα στην ημερήσια διπλωματική διάταξη καθώς εγκαινίασε, σύμφωνα με τον Carl Brown, «μιας νέας μορφής παρεμβατισμό – μια νέα εκκοσμηκευμένη μορφή σταυροφορίας [που] εκπήγαζε από την Ευρώπη». Αυτή η νέου τύπου παρέμβαση επηρεαζόταν σημαντικά από ρομαντικές, εθνικιστικές, λαϊκιστικές ενοράσεις - απότοκα των πλούσιων νοητικών διεργασιών που εγκαινίασε η εποχή του διαφωτισμού. Βλ. Brown Carl. L, *International Politics and the Middle East*, I.B.Tauris, Λονδίνο 1984, σελ. 29 αλλά και 18-81. και Κούτσης Αλέξανδρος, *Μέση Ανατολή: Διεθνείς Σχέσεις και Πολιτική Ανάπτυξη*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992, 19-28. Για μια συνοπτική επισκόπηση των κύριων βιβλιογραφικών τάσεων σχετικά με το Ανατολικό Ζήτημα βλ. Alain Silvera, «The Classical Eastern Question», *Middle Eastern Studies*, Οκτώβριος 2000, 179-188

⁴ Επιτομή της ευρωκεντρικής αυτής θεώρησης αποτελεί η κλασική διπλωματική ιστορία του M.S.Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, Macmillan, Λονδίνο 1966. Για μια περισσότερο γόνιμη προσέγγιση, βλ. Brown ό.π

στην ευρύτερη Ανατολή· τα πάντοτε αμφίσημα και αμφίθυμα πολιτικά μεταρρυθμιστικά προγράμματα των εκδυτικισμένων οθωμανικών ελίτ· οι εσωτερικοί λιγότερο ή περισσότερο ιδεολογικοί ανταγωνισμοί των διαφόρων κέντρων εξουσίας και εθνοθησκευτικών κοινοτήτων [millet]. Όλα τα παραπάνω καθώς και πολλοί άλλοι παράγοντες που είναι αδύνατο να αναφερθούν σε μια τέτοια κωδικοποιημένη παρουσίαση συνέθεταν έναν ιδιαίτερα πυκνό καμβά αντιφάσεων και αντιθέσεων που υπήρξαν καθοριστικές για την πορεία, αλλά και, φυσικά, την κατανόηση των δυναμικών διαδικασιών που ήρθε να καλύψει ο όρος «Ανατολικό Ζήτημα».⁵

Έχοντας επίγνωση της ιδιαίτερης πολυπλοκότητας των θεμάτων που καλείται κανείς να αντιμετωπίσει όταν επιχειρεί με ερασιτεχνικό πνεύμα να περιδιαβεί σημαντικές ιστορικές περιόδους μόνο και μόνο για να *θίξει* ιστορικά ζητήματα και να αναδείξει συγκεκριμένες πτυχές, θα επιχειρήσουμε στις σελίδες και τις κεφαλίδες που έπονται να καταπιαστούμε περιγραφικά με τα σημαντικότερα γεγονότα που διαταράσσουν και ανατέμνουν το πολιτικοκοινωνικό γίγνεσθαι τόσο στο Ελληνικό βασίλειο όσο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από την επαύριον του συνεδρίου του Βερολίνου έως την επομένη της Νεοτουρκικής Επανάστασης και του κινήματος στο Γουδί.

Πρόκειται για τρεις δεκαετίες σημαντικότερων αλλαγών στο ελληνικό βασίλειο και την οθωμανική αυτοκρατορία που θα άξιζε κάποτε να μελετηθούν συγκριτικά, όχι για να απαμβλυνθούν οι τραχιές όψεις μιας «προβληματικής» γεωγραφικής γειτνίασης και να δικαιωθούν αναδρομικά ιδεοληπτικά αντιληπτικά σχήματα, αλλά για να ενισχυθεί μια κάποια απροκατάληπτη επαφή με το κοινό ιστορικό παρελθόν που θέτει ως κύριο αναλυτικό διακύβευμα την κατανόηση διαλανθάνοντων πτυχών του μέσα από την στοχευμένη κριτική αναμέτρηση με τις παντοειδείς (θεμελιώδεις και μη) ιστορικές μυθολογίες.⁶

---

⁵ Brown ό.π, 38-86 Βλ. και Πεσμαζόγλου Στέφανος, *Ευρώπη – Τουρκία: Αντανακλάσεις και Διαθλάσεις*, τμ.1, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 101-121

⁶ Η παρούσα έκθεση φυσικά και δεν έχει αξιώσεις συγκριτικής ανάλυσης. Αυτό, ωστόσο, που τροφοδότησε την μέριμνα για μια τέτοια, ομολογουμένως πρόχειρη, χαρτογράφηση της περιόδου είναι η απουσία συγκριτικών μελετών που αφενός δεν θα λειαινούν με ιδιαίτερη επιτήδευση τις τραχιές επιφάνειες του ελληνο – οθωμανικού παρελθόντος και αφετέρου δεν θα εξαντλούνται σε μια καταγραφική παρουσίαση της πορείας των διεθνών σχέσεων των δυο κρατών. Πρόκειται για μια μέριμνα που στις γενικές τις προϋποθέσεις συνδέεται με το πνεύμα της ιστορικής παρέμβασης του Στέφανου Πεσμαζόγλου όπως αποτυπώνεται στο δοκίμιο «Η μυθολογική θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους» στο Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής παιδείας *Μύθοι και Ιδεολογήματα στην Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 2005, σελ.19-35. Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμη μια παρέκβαση. Ο Πεσμαζόγλου οργανώνει αναλυτικά, όπως πάντα, την παρέμβαση του γύρω από τρεις άξονες, διαστάσεις, χρονικότητες που απολήγουν σε μια απολύτως συγκαιρινή διανοητική, ιδεολογική και (γιατί όχι;) πολιτική στάση η οποία με την σειρά της αναδεικνύει μια ολόκληρη

2.1 Διπλωματικές Πτυχές του Ανατολικού Ζητήματος στα τέλη του 19^{ου} αιώνα

Σε σχέση με τις ειδικότερες βαλκανικές υποθέσεις και την τροπή τους στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, κομβικό σημείο αποτέλεσε το συνέδριο του Βερολίνου το 1878 που ήρθε να ρυθμίσει τα πολυδιάστατα ζητήματα της ταραχώδους τριετίας που προηγήθηκε: Η κρίση στην Βοσνία – Ερζεγοβίνη - διυλιστήριο πανσερβικών, πανσλαβικών και αψβουργικών ανταγωνιστικών εθνικών προγραμμάτων συνέβαλε σε (και ακολουθήθηκε από) μια ευρύτερη βαλκανική εμπλοκή με πληθυσμούς της Σερβίας και του Μαυροβουνίου να εξεγείρονται εναντίον των Οθωμανών ο νικηφόρος στρατός των οποίων προέβη σε μεγάλης έκτασης σφαγές στην περιοχή της Βουλγαρίας ξεσηκώνοντας θύελλα αντιδράσεων στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Αγγλία.⁷ Οι αποτυχημένες απόπειρες ειρηνικής επίλυσης της ευρύτερης κρίσης έφεραν τον ρωσικό στρατό στην περιοχή του Αγίου Στεφάνου, αντίκρυ του βρετανικού στόλου, δέκα μόλις μίλια έξω από την Κωνσταντινούπολη. Η ομώνυμη συνθήκη που υπεγράφη τον Μάρτιο του 1878 ικανοποιούσε μεν στο έπακρο τα ρωσικά συμφέροντα δημιουργώντας παράλληλα την Μεγάλη Βουλγαρία, αλλά δεν μπορούσε παρά να προκαλέσει αντιδράσεις τόσο από την Αυστρία και την Βρετανία όσο και από την Ελλάδα και την Σερβία.⁸

Για έναν ολόκληρο μήνα στο Βερολίνο το καλοκαίρι του 1878 οι κύριοι «παίκτες» της διεθνούς «κονίστρας» με την σιωπηλή και υποτακτική συνεπικουρία Βαλκάνιων, Οθωμανών και λοιπών ενδιαφερομένων κλήθηκαν, υπό την καθοδήγηση του Μπίσμαρκ, να συνεργαστούν ώστε να επέλθει μια βιώσιμη ειρήνη για όλους. Η

βεντάλια δυνετικών κριτικών ερευνών σε σχέση με την κρατική παραγωγή και αναπαραγωγή εθνικών μύθων. Οι τρεις στιγμές που προηγούνται θα μπορούσαν να είναι εν εξελίξει κεφάλαια ενός υπερκειμένου με τίτλο «Οι Έλληνες και οι εθνικοί τους μύθοι» (κατά παράφραση κάποιου παραδειγματικού δοκιμίου της Έλλης Σκοπετέα). Η εξέταση των μηχανισμών παραγωγής άχρονων, αιώνιων εθνικών φίλων / εχθρών και συναφών διπόλων στρέφει το βλέμμα στους όρους παραγωγής του ίδιου του εθνικού, μια κίνηση η οποία με την σειρά της φωτίζει τα περιγράμματα μειονοτικών (και μειονεκτούντων) ιδίων και άλλων μεταφέροντας τον ερευνητή από το εθνικό απόκεντρο στο ευρωπαϊκό κέντρο – γενέθλιο [:] τόπο των πολλαπλών αντινομιών και αντικατοπτρισμών. Η σημαντικότερη ίσως συμβολή του προγράμματος (όπως αυτό εκδιπλώνεται *ανάμεσα* στις γραμμές) είναι οι προεκτάσεις του που, αντί να «κολακεύουν το συλλογικό υποσυνείδητο» ενός επιστημονικού λόγου που έχει αναπαυθεί στην «στερεοτυπική» ευκολία των κάθε λογής «Άλλων» και των ταυτοτικών αναλύσεων, θέτουν δύσκολα ερωτήματα δείχνοντας *προς* τις έννοιες και την ιστορικότητά τους με ένα ιδιότυπο πολυπρισματικό πνεύμα.

⁷ Α.Σ Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007, 755-768.

⁸ Ο.π 776-779 και Driault Edouard, *Το Ανατολικό Ζήτημα*, Κάτοπτρο, Αθήνα 1997, 482-85.

«Μεγάλη Βουλγαρία» αποδείχθηκε βραχύβιας διάρκειας, καθώςον τριχοτομήθηκε χάνοντας τις περιοχές της Ανατολικής Ρωμυλίας και της ευρύτερης Μακεδονίας, τόπους που τόσο απλόχερα της είχε προσφέρει η Ρωσική διπλωματία. Την ίδια στιγμή, σε συνέχεια της ρύθμισης της Ανδριανούπολης, ως ανεξάρτητες οντότητες ανακηρύσσονταν η Σερβία, η Ρουμανία και το Μαυροβούνιο. Η Βοσνία – Ερζεγοβίνη ετέθη υπό την Αυστροουγγρική σφαίρα επιρροής με συνέπεια την γειτνίαση της δυναστείας των Αψβούργων (και των σλαβικών της κοινοτήτων) με την Σερβία.⁹ Η παραχώρηση της Κύπρου στην Βρετανία επισφράγισε, τέλος, τον διπλωματικό θρίαμβο της τελευταίας, η οποία αποκτούσε μια σημαντική βάση στην Ανατολική Μεσόγειο.

Την επαύριον του συνεδρίου υπήρχε κάθε λόγος να επικρατεί απογοήτευση στα περισσότερα ή λιγότερα νεοσύστατα κράτη των Βαλκανίων μιας και οι πρόνοιες της συνθήκης ήταν σε πλήρη αρμονία με την αδιαφορία που οι κύριοι πρωταγωνιστές του συνεδρίου είχαν επιδείξει προς τους βαλκάνιους εκπρόσωπους.¹⁰ Η ελληνική πλευρά, διά της παρουσίας της κυβερνήσεως Κουμουνδούρου, αποπειράθηκε να θέσει «ελληνικό ζήτημα» - μια απόπειρα που είχε ξεκινήσει με την άστοχη είσοδο του ελληνικού στρατού στα Οθωμανικά εδάφη την στιγμή που υπογραφόταν η ανακωχή. Τελικώς, το μόνο ζήτημα που ετέθη προς ρύθμιση στα πλαίσια των πολυεπίπεδων διαπραγματεύσεων ήταν η διαρρύθμιση των ελληνο-οθωμανικών

---

⁹ Η παρουσία των Αψβούργων δημιούργησε σημαντικά δεδομένα στην ευρύτερη περιοχή και ανέδειξε με έναν ακόμη τρόπο τα εθνικά προβλήματα που η ίδια η αυτοκρατορία αντιμετώπιζε. Σε διπλωματικό επίπεδο, υποστηρίζεται πως οδήγησε απευθείας στην βοσνιακή κρίση του 1908 και στην δολοφονία του Σεράγεβου το 1914 που αποτέλεσε την αφορμή για την εκκίνηση του πρώτου πολέμου. Βλ. Σταυριανός, ό.π., 783-84, 959. Ιδιαίτερο φως στην διάσταση του αγγλορωσικού ανταγωνισμού στα Βαλκάνια κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα δίδουν οι στοχασμοί των Μαρξ και Ένγκελς για το Ανατολικό Ζήτημα όπως κωδικοποιήθηκαν στο (μτφρ – επιμ. Κονδύλης) Μαρξ & Ένγκελς *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Γνώση, Αθήνα 1985.

¹⁰ Οι εκ των διπλωματικών πρωταγωνιστών Ντισραέλι και Μπίσμαρκ είχαν υπάρξει ιδιαίτερα ψυχροί απέναντι στα αιτήματα και την εν γένει παρουσία των εκπροσώπων από την περιοχή. Ο Γερμανός καγκελάριος, μάλιστα, παρατήρησε με κυνισμό ότι «με τόσες χιλιάδες χρόνια ιστορίας πίσω τους οι Έλληνες μπορούσαν να περιμένουν μερικά χρόνια ακόμη, ώστε να ικανοποιήσουν τις φιλοδοξίες τους» βλ. Σταυριανός ό.π., 781. Αποτιμώντας την σημασία της ρύθμισης του Βερολίνου, ο Σταυριανός θα γράψει πως οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η δολοφονία του Φερδινάνδου στο Σαράγιεβο ήταν «άμεση συνέπεια» της Συνθήκης του Βερολίνου, ό.π., 784. Σε σαφώς περισσότερο απλουστευτικούς και ιδεοληπτικούς τόνους ο Driault αποφαινεται πως «[η συνθήκη του Βερολίνου] επιβεβαίωσε το πρόσκαιρο της Τουρκικής κατάκτησης στην Ευρώπη. Αποκάλυπτε οριστικά πως οι Τούρκοι υπήρξαν πάντοτε ξένο σώμα στην διάταξη της Ευρωπαϊκής Ηπείρου, και πως είχε έλθει η ώρα της αποπομπής τους». Driault, ό.π., 498. Μια τελευταία σημείωση: Πεποίθησή μας είναι πως το παραπάνω νοηματικό νήμα μπορεί να ανιχνευθεί και στην σαφώς προσεκτικότερη και πλουσιότερη Βαλκανική Ιστορία του Σταυριανού (βασική αναφορά για τα Βαλκανικά πράγματα ακόμη και σήμερα, όπως δείχνει και η πρόσφατη επιτυχία των *Βαλκανίων* του Mark Mazower που δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια απλουστευτική επιτομή του αναλυτικού σχήματος του Σταυριανού)– πρόκειται ωστόσο για μια εργασία που υπερβαίνει την παρουσίαση τούτη.

συνόρων, που ύστερα από χρόνιες διαπραγματεύσεις απέφερε την Θεσσαλία, αυξάνοντας την ελληνική επικράτεια κατά 27%.¹¹

Το *ναυάγιο του Βερολίνου*, όπως καταγράφηκε στην ελληνική «συλλογική συνείδηση» η αποτυχία ικανοποίησης των αλυτρωτικών σχεδίων, προκάλεσε πολιτικές συγκρούσεις για την φύση της εξωτερικής πολιτικής στο εσωτερικό του ελληνικού βασιλείου.¹² Σε κάθε περίπτωση, το ευρύτερο ελληνικό συγκείμενο των δεκαετιών που ακολούθησαν την ρύθμιση του Βερολίνου έως την νέα ελληνο-οθωμανική πολεμική εμπλοκή του 1897 μπορεί, κάπως απλουστευτικά, να χαρακτηριστεί περίοδος του ανταγωνισμού δυο διακριτών (αλλά και άνισων) πολιτικών σχεδίων: του τρικουπικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος και της συντηρητικής αντιπολίτευσης του Κουμουνδούρου, που ύστερα από την κατίσχυση του Δηλιγιάννη έπαψε να περιορίζεται σε τεχνικές ενστάσεις και σταδιακά έλαβε μια διάσταση κριτικής τόσο ως προς το σύστημα διακυβέρνησης, όσο και ως προς το ευρύτερο κοινωνικό σύστημα αξιών.¹³

Το εκσυγχρονιστικό αναπτυξιακό πρόγραμμα των τρικουπικών κυβερνήσεων που είχε ως βασικούς πυλώνες την εσωτερική ολοκλήρωση, τον εξορθολογισμό του κρατικού μηχανισμού, τον εκσυγχρονισμό της στρατιωτικής μηχανής με οδηγό μια ριψοκίνδυνη δημοσιονομική πολιτική, ακολουθούσε μια πραγματιστικού τύπου αλυτρωτική εξωτερική πολιτική που βασιζόταν σε μια κρατικιστική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας, με τον συνακόλουθο υπερτονισμό της σημασίας της Ελλάδας ως «εθνικό κέντρο» - κάτι που γινόταν έμπρακτα φανερό και στο πεδίο των κρατικών πολιτικών.¹⁴

Η αντίληψη της Δηλιγιαννικής αντιπολίτευσης για τα εθνικά θέματα θα γίνει φανερή το έτος 1885 όταν η ανάληψη της κυβέρνησης θα συμπέσει με μια ακόμη ανατολική κρίση επ' ευκαιρία της στηριζόμενης από την Αγγλία βουλγαρικής

¹¹ Βλ. Λούβη Λίνα, *Περί γέλωτος Βασίλειον: Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα 1875-1886*, Εστία, Αθήνα 2002, σελ.128-131. Αναφορικά με το οθωμανικό πλαίσιο στην μετά του Βερολίνου εποχή βλ. παρακάτω.

¹² Οδήγησε, μάλιστα, στον σχηματισμό πέντε κυβερνήσεων σε διάστημα τεσσάρων ετών [1878-1802] όπως αναφέρει ο Gunar Hering. Βλ. Hering, Gunnar *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936* (τμ.ΙΙ) ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, 554.

¹³ Η βιβλιογραφία για την τρικουπική περίοδο είναι ιδιαίτερος πλούσια για να αναφερθεί εν παρόδω σε αυτό το σημείο. Ένα από τα σημαντικά ερωτήματα που τίθενται σε οποιαδήποτε ανάλυση της εποχής του δικομματισμού αφορά τον βαθμό του αντί-τρικουπικού χαρακτήρα της αντιπολίτευσης και ειδικότερα της αντιπολίτευσης του Δηλιγιάννη. Σε αυτό το θέμα, επιλέξαμε τον περισσότερο ευριθής και ενδιαφέροντα τρόπο θέσης του ζητήματος από τον Gunar Hering ό.π., 558-617.

¹⁴ Βλ. Βερέμης & Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000, 288-289 και Γιαννουλόπουλος Γιάννης, *Η ευγενής μας Τύφλωσις*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999 ,ό.π., 148 Για τις εξακτινώσεις της τρικουπικής πολιτικής στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. Αναγνωστοπούλου, ό.π., 423-436

προσάρτησης της ανατολικής Ρωμυλίας, που απειλούσε να ανατρέψει τα θέσφατα του Βερολίνου και έπληττε άμεσα τα συμφέροντα Ελλάδας και Σερβίας. Η νέα κυβέρνηση, μέσα σε ένα κλίμα αλυτρωτικής ομοθυμίας, αρχικά πολιτεύτηκε κηρύττοντας γενική επιστράτευση σε εμφανώς φιλοπόλεμους τόνους. Η εμμονή ωστόσο στην πολιτική της παρατεταμένης «ενόπλου επαιτείας», προκάλεσε τα έντονα διαβήματα των μεγάλων δυνάμεων αλλά και την αυξανόμενη αποστασιοποίηση της τρικουπικής αντιπολίτευσης.¹⁵ Ο Δηλιγιάννης σταδιακά εγκλωβίστηκε στο φιλοπόλεμο κλίμα που με ιδιαίτερη μέριμνα είχε καλλιεργήσει, με συνέπεια να παραιτηθεί ηρωικά, καταγγέλλοντας τις μεγάλες δυνάμεις που μόλις είχαν προβεί στον ναυτικό αποκλεισμό της ελληνικής επικράτειας.¹⁶

Μετά το τέλος του «ειρηνοπολέμου» και την επάνοδο του τρικουπικού κόμματος, οι αρχές του 1890 βρήκαν την Ελλάδα, μαζί με τις άλλες χώρες της περιοχής σε μια πραγματικά δύσκολη δημοσιονομική κατάσταση - βασικό χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η υπέρβαση των κατά κεφαλήν δαπανών για τον στρατό και το δημόσιο χρέος σε σχέση με αυτές για παραγωγικές επενδύσεις, παιδεία και οικονομία.¹⁷ Η συνακόλουθη χρεοκοπία του κράτους σήμανε το τέλος της μεταρρυθμιστικής εποχής του Τρικούπη και τοποθέτησε την χώρα σε μια νέα περίοδο εσωτερικής πολιτικής αστάθειας και κοινωνικής ρευστότητας, η οποία εντεινόταν από τα τεκταινόμενα τόσο στα βόρεια (Μακεδονία) όσο και ιδιαίτερα στα νότια του βασιλείου (Κρήτη).

Εάν για την Ελλάδα οι τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα έδωσαν την ευκαιρία σε πολιτικές δυνάμεις να εκδιπλώσουν μεταρρυθμιστικά σχέδια, με τα αιτήματα για εθνική ολοκλήρωση να βρίσκονται ψηλά στην πολιτική ατζέντα, η γειτονική Οθωμανική Αυτοκρατορία διάβαινε μια περίοδο σημαντικών και πολυσυζητημένων εσωτερικών αλλά και εξωτερικών αλλαγών. Την επομένη του Βερολίνου, η αυτοκρατορία δεν είχε μόνο απολέσει το ένα τρίτο των εδαφών της και πάνω από το 20% του πληθυσμού της – αλλά και για πρώτη φορά ετίθεντο υπό ξένη κυριαρχία εδάφη στα οποία κατοικούσαν σημαντικές μερίδες μουσουλμανικών πληθυσμών.¹⁸ Η ρύθμιση του Βερολίνου ήταν ένας σημαντικός σταθμός στην πορεία προς την

---

¹⁵ Βλ. Λούβη, ό.π 244-289

¹⁶ «Η Δηλιγιαννική παρένθεση στην τρικουπική περίοδο ανέδειξε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και των διακρατικών σχέσεων της χώρας σε περίοδο διεθνούς κρίσης τα οποία το σύνολο της πολιτικής ηγεσία καταδίκασε, ένα της τμήμα όμως καταδίκασε αφού πρώτα τα καλλιεργούσε προκειμένου να ανέλθει ή να παραμείνει στην εξουσία. Τα ίδια χαρακτηριστικά επρόκειτο να εμφανιστούν στην πολιτική ύστερα από δέκα χρόνια, με τους ίδιους πρωταγωνιστές αλλά με ακόμα πιο επώδυνες συνέπειες για την Ελλάδα...» Βλ. Βερέμης και Κολιόπουλος, ό.π, 292.

¹⁷ Hering, ό.π, 579.

¹⁸ Zürcher Erik J, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, 134.

οριστική κατάρρευση της αυτοκρατορίας που τερμάτισε μια μακρά και διόλου ευθύγραμμη ή τελεολογική «κίνηση προσαρμογής» στα νεότερικά δεδομένα.¹⁹

Το 1876 εν μέσω εξωτερικού πόλεμου και εσωτερικών οικονομικό – κοινωνικό – πολιτικών τρικυμιών τα ηνία της αυτοκρατορίας ανέλαβε ο Αβδούλ Χαμίτ, μια ομολογουμένως αινιγματική φυσιογνωμία που, σύμφωνα με την έκφραση της Έλλης Σκοπετέα, «ενσάρκωνε τις αμφισημίες της Εγγύς Ανατολής ενώπιον της Δύσης».²⁰ Ο Χαμίτ μπορεί να μην πολιτευόταν με δημοκρατικές και φιλελεύθερες αρχές και να χρησιμοποίησε το πριν λίγα χρόνια ψηφισμένο σύνταγμα με ιδιαίτερο κυνισμό ώσπου να το καταργήσει, μπορεί να επέβαλε αυστηρά μέτρα ενάντια σε πρότερα φιλελεύθερα «ανοίγματα», αλλά σε καμιά περίπτωση δεν ήταν πολέμιος των μεταρρυθμίσεων και του εξευρωπαϊσμού της αυτοκρατορίας.²¹ Οι πρώτες δεκαετίες της απολυταρχίας του χαρακτηρίζονταν από άλλοτε πετυχημένες, άλλοτε λιγότερο επιτυχημένες μεταρρυθμίσεις στον εκπαιδευτικό τομέα, στο δικαϊκό και νομικό σύστημα και στις επικοινωνίες, η όποια εξέταση των οποίων μας θέτει ενώπιον των πολύπλευρων και αμφίδρομων σχέσεων δύσης- ανατολής.

Σε ιδεολογικό επίπεδο, το Χαμιτικό καθεστώς έγινε συνώνυμο με κάποιου είδους οθωμανικό πανισλαμισμό. Η οθωμανοποίηση της ιερής κοινότητας των μουσουλμάνων (Ουμά) απευθύνθηκε σε έναν ευρύτερο ισλαμικό χώρο

¹⁹ Ο Οθωμανικός δέκατος ένατος αιώνας ήταν μια εποχή πολλαπλών αμφίδρομων αλληλοεπικαλυπτόμενων μεταβάσεων τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε «κρατικό» επίπεδο από την αυτοκρατορία και την ιερή κοινότητα των πιστών στις αρχές του κοσμικού έθνους-κράτους. Οι έννοιες-κλειδιά της εκκοσμίκευσης, του εκσυγχρονισμού και της μεταρρύθμισης αποτελούν σημαντικούς ενεργητικούς κοινούς τόπους που με την σειρά τους προεικονίζουν πολλαπλές διαδικασίες. Η εποχή των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ [1839-1856] αποτέλεσε το κομβικό σημείο του 19^{ου} αιώνα δημιουργώντας νέες κοινωνικές και πολιτικές δυναμικές στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και φέροντας στο προσκήνιο μια νέα διοικητική και κυβερνητική εκδυτικισμένη ελίτ που σε επαφή με τα σύγχρονα δυτικά πολιτικά και ιδεολογικά ρεύματα, με πολλαπλούς αντικατοπτρισμούς επιχειρεί να «μεταφράσει», πάντα αμφίσημα και αμφίθυμα, ισλαμικές αρχές σε κοσμικά πλαίσια, μεριμνώντας για την νομιμοποίηση της κρατικής απολυταρχίας. Πολιτική και κοινωνική απόληξη της περιόδου θεωρήθηκε η εμφάνιση των «Νέων Οθωμανών» φορέων μιας φιλελεύθερης νεωτερικής ιδεολογίας που αποζητούσε μια κάποιου τύπου «φιλελευθεροποίηση της εξουσίας μέσα από τον εκσυγχρονισμό και επομένως την ‘κρατικοποίηση’ του ‘λαϊκού ισλάμ’». Βλ. Lewis Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας* (τμ.1), Παπαζήσης, Αθήνα 2001, 316-357. Για μια διαφορετική και απολύτως σύγχρονη αντιμετώπιση της Οθωμανικής ύστερης περιόδου που απορρίπτει ότι αποκαλεί ως «τελεολογικές» και ανάδρομες ερμηνείες βλ. Hanioglou Sukru, *A brief history of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Πρίνστον 2008 (forthcoming).

²⁰ Σκοπετέα Έλλη, *Η Δύση της Ανατολής*, Γνώση, Αθήνα 1992, 19.

²¹ Η διεισδυτικότερη ανάλυση για την Χαμιτική περίοδο που διακηρυκτικά αντιτίθεται στην άποψη περί αναδίπλωσης της αυτοκρατορίας και κλεισίματος της στο «καβούκι» της αποτελεί το έργο του Selim Deringil, *Η Καλά Προστατευόμενη Επικράτεια*, Παπαζήσης 2003. Οδηγητικό νήμα της ερμηνευτικής απόπειρας του Deringil είναι η έννοια της νομιμοποίησης της εξουσίας. Εξετάζει, με άλλα λόγια, «εφαρμοσμένες πολιτικές νομιμοποίησης» όπως σύμβολα εξουσίας, εικονικές παραστάσεις, εκπαιδευτικούς θεσμούς ώστε να ανιχνεύσει τους τρόπους με τους οποίους το οθωμανικό κράτος γινόταν αποδεκτό τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό του. Deringil, ό.π

προβάλλοντας ένα ιδιωματικό «κρατικό Ισλάμ». Η απόλυτη εξουσία του μονάρχη στηρίχθηκε στην ιερότητα της εθνοποιημένης πλέον Ουμά.²² Τα ενδιαμέσα σώματα του κοινοβουλίου και των υπουργών εξαφανίσθηκαν προς όφελος του χαλιφάτου και η εξουσία συγκεντρώθηκε στο πρόσωπο του σουλτάνου – χαλίφη. Η κίνηση αυτή εθνοκοποίησε ή καλύτερα κρατικοποίησε της θρησκείας για την δόμηση μιας συνεκτικής εθνικής ταυτότητας και ο προβληματικός της χαρακτήρας αποκαλύπτονται στην παραδοχή του Selim Deringil πως συνεχώς «ζητείτο από τους υποκείμενους πληθυσμούς να δράσουν ως πολίτες, αν και ακόμη αποκαλούνταν και αντιμετωπιζόνταν ως υπήκοοι.»²³

Σε αυτό το σχιζοειδές πολιτικοϊδεολογικό πλαίσιο, οι οργανωμένοι σε εθνοθρησκευτικές κοινότητες (millet) μη ισλαμικοί πληθυσμοί της αυτοκρατορίας αντιμετωπιζόνταν ιδιαιτέρως εχθρικά, όπως δείχνουν οι συστηματικές σφαγές των Αρμενίων την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα που προκάλεσαν κύματα αντίδρασης από τον δυτικό κόσμο (και ιδιαίτερα το βρετανικό φιλελεύθερο κοινό) ενάντια στις πρακτικές του «Τρομερού Τούρκου». Ήταν, άλλωστε, τότε που ο Χαμίτ έλαβε την προσωνυμία «δολοφόνος της Σταμπούλ».²⁴ Σε μια εποχή έντονων εθνικών ανταγωνισμών στις παρυφές της αυτοκρατορίας και επικράτησης μεγάλων ιδεών στην ευρύτερη περιοχή (παν-ελληνισμός, παν-σλαβισμός, παν-βουλγαρισμός, παν-γερμανισμός), ο οθωμανικός παν-ισλαμισμός του Χαμίντ αποτέλεσε μια απόπειρα απάντησης στο αποσταθεροποιητικό τοπίο τόσο εντός, όσο και εκτός της αυτοκρατορίας.²⁵

²² Αναγνωστοπούλου Σία, *Τουρκικός Εκσυγχρονισμός*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, 49-50

²³ Deringil, *ό.π.*, 98 S. Deringil, «Legitimacy Structures in the Ottoman State», 85

²⁴ Σκοπετέα, *ό.π.*

²⁵ Κάθε απόπειρα περιγραφής και ανάλυσης ή ακόμη και καταγραφής κύριων πτυχών της διαδικασίας εθνικής συγκρότησης στα Βαλκάνια πρέπει να λαμβάνει υπόψιν κάποιο θεωρητικό και ει δυνατόν συγκριτικό αναλυτικό υπόδειγμα των διαφορετικών ανταγωνιστικών εθνικών προγραμμάτων. Μια τέτοια απόπειρα αποτελεί το δοκίμιο του Κιτρομηλίδη «Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια», που αναλύει υποδειγματικά την διαδικασία εκτύλιξης και ανάπτυξης του εθνικού προγράμματος στα κράτη της βαλκανικής με αναφορά στην Ελλάδα. Επηρεασμένος από την πρόταση του Anderson [το έθνος ως νοερή -και ουχί φαντασιακή - κοινότητα] και σε άμεση συνδιαλλαγή με την οπτική του Kedourie [ανίχνευση των θεωριών για το έθνος με τα εργαλεία της ιστορίας των ιδεών], προσφέρει ένα αναλυτικό υπόδειγμα που διακρίνει μεταξύ μιας εξωτερικής και μιας εσωτερικής διάστασης της διαδικασίας εθνικής οικοδόμησης [και όχι αφύπνισης] και θέτει στο προσκήνιο την ανάλυση των κρατικών μηχανισμών που διεκπεραιώναν απτές εξωστρεφείς και εσωστρεφείς και πολιτικές. Ταυτόχρονα, η εικόνα περιπλέκεται με την θεματοποίηση τόσο του ιδεολογικού επιπέδου [ο εθνικισμός ως ιδεολογία] όσο και της διαπλοκής κράτους-θρησκείας. Βέβαια, υπάρχουν και ορισμένες αδυναμίες που συνδέονται με την ανίχνευση της ιδέας για το έθνος με την χρήση μεθόδων μιας προβληματικής θεωρίας των ιδεών. Η μεγαλύτερη συνεισφορά του υποδείγματος του Κιτρομηλίδη είναι πως δίδει την πρώτη ύλη για μια μελλοντική συγκριτική ανάλυση της ανάδυσης του εθνικού φαινομένου των Βαλκανίων. Βλ. Βερέμης, Κιτρομηλίδης et al, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, MIET³, Αθήνα 2003, 53-119

Οι σχέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με το ελληνικό κράτος από την ανεξαρτησία του τελευταίου έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ήταν εξαιρετικά ασταθείς χαρακτηριζόμενες από συχνές τοπικές (βόρειες ή νότιες) αναταραχές που ακολουθούσαν τις τρικυμιώδεις εξάρσεις του Ανατολικού ζητήματος. Σε πολύ γενικό επίπεδο θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως οι σοβαρότερες κρίσεις που έφεραν το νεότευκτο ελληνικό κράτος στα πρόθυρα πολεμικής αναμέτρησης με την αυτοκρατορία επισυνέβησαν την περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου (1853-1856) με την απόπειρα κήρυξης «επανάστασης» στις βόρειες ελληνικές επαρχίες απελευθερώνοντας τις «αλύτρωτες περιοχές» από ομάδες κάθε λογής ατάκτων και λίγο πριν το τέλος του ρωσοτουρκικού πόλεμου, όπου στην προσπάθεια δημιουργίας «ελληνικού ζητήματος» ο ελληνικός στρατός πέρασε την συνοριακή γραμμή. Και οι δυο ελληνικές αλυτρωτικές απόπειρες έληξαν ύστερα από ισχυρές πιέσεις των μεγάλων δυνάμεων.²⁶

Οι ανταγωνισμοί των μεγάλων δυτικών δυνάμεων σε σχέση με την Ελλάδα, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ότι έχει ονομαστεί ως «Ανατολικό Ζήτημα» τις δεκαετίες που έπονται του συνεδρίου του Βερολίνου δε μπορούν να αποκοπούν από το ευρύτερο διεθνές συγκείμενο, βασικές σταθερές του οποίου ήταν η ιμπεριαλιστική και αποικιοκρατική έκρηξη των ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων αλλά και ο «παράγοντας Μπίσμαρκ» καθώς και η βρετανική splendid isolation.²⁷ Όσον αφορά το πρώτο, πράγματι, η τρομακτική εδαφική εξάπλωση των ευρωπαϊκών (κυρίως) αυτοκρατοριών υπαγορευμένη από την αυξανόμενη κεφαλαιακή συσσώρευση στο εσωτερικό τους, καθιστούσε επιτακτική την αναζήτηση και κυριαρχία επί των νέων

---

²⁶ Βλ. Βερέμης & Κολιόπουλος, ό.π., 217-327. Στο έργο των Κολιόπουλου & Βερέμη που επιχειρείται μια θεματική (και ιδιαιτέρως ιδεολογική) αφήγηση της «σύγχρονης ελληνικής συνέχειας» από το 1821 έως τις μέρες μας γίνεται και μια απόπειρα εξιστόρησης (άλλοτε έκδηλα, άλλοτε ανάμεσα στις γραμμές) της πορείας των ελληνο-οθωμανικών και ελληνοτουρκικών σχέσεων που μένει να δοκιμαστεί. Σε κάθε περίπτωση, μια τέτοια ανάλυση θα πρέπει να περιλάβει και τις πολύπλοκες και αμφίσημες σχέσεις των ελληνορθόξων κοινοτήτων εντός της αυτοκρατορίας τόσο σε σχέση με την αυτοκρατορία όσο και σε σχέση με το Ελληνικό κράτος.

²⁷ Η «χαρούμενη» βρετανική «απομόνωση» αποτέλεσε τον συμπτωτικό χαρακτηρισμό της εξωτερικής πολιτικής των συντηρητικών κυβερνήσεων των Disraeli και Λόρδου Salisbury και τύποις διατηρήθηκε ως το 1902 και την είσοδο της Βρετανίας στην Entente Cordiale. Βασικές σταθερές ήταν η εστίαση στους αποικιακούς ανταγωνισμούς και η αποφυγή ένταξης σε κάποιον από τους υπό διαμόρφωση ή ήδη διαμορφωμένους σχηματισμούς δυνάμεων. Όσον αφορά την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η διατήρηση του status quo παράλληλα με τον έλεγχο των στενών έναντι του Ρωσικού κινδύνου πρόβαλλαν ως σημαντικές συνιστώσες για την προστασία του εμπορικού δρόμου προς της Ινδίες και γενικότερα την εξασφάλιση της επικυριαρχίας στην ανατολική Μεσόγειο. Η σημαντικότερη, ίσως ακούσια, συνέπεια της βρετανικής πολιτικής της περιόδου (συμπεριλαμβανομένης και της γλαδστώνειας παραλλαγής) συνδέθηκε με την αύξηση της γερμανικής επιρροής στην Πύλη κάτι που πιστοποιείται ήδη από το 1882 με την μετάβαση Γερμανών αξιωματικών στην Κωνσταντινούπολη για να αναδιοργανώσουν τον στρατό. βλ. Howard Christopher, «The Policy of Isolation», *The historical Journal*, τμ.10/ No.1 1967, 77-88

αγορών.²⁸ Η πρόδηλη αντίφαση και αντίθεση ανάμεσα στον πεπερασμένο εδαφικό παράγοντα και την διαρκή ανάγκη απρόσκοπτης κεφαλαιακής επέκτασης οδήγησε προς τα τέλη του αιώνα στην περαιτέρω ένταση των ήδη τεταμένων διεθνών ανταγωνισμών.²⁹

Στα καθ' ημάς, η ιμπεριαλιστική διείσδυση δεν μεταφράστηκε (τουλάχιστον μέχρι το 1914) σε κυριαρχία επί του εδάφους, γεγονός που ενέτεινε την πολιτική, οικονομική και πολιτισμική «παρείσφρηση» πολλών μεγάλων δυνάμεων που ήταν ορατή στην περιοχή ήδη από την εποχή των της σύναψης των διομολογήσεων και αποτέλεσε μια συνιστώσα στην ερμηνεία της αδυναμίας εξεύρεσης «τελικής λύσης» για την Οθωμανική αυτοκρατορία. Κύρια οχήματα της πολύπλευρης διείσδυσης που σαφέστατα δημιούργησαν και νέα πολιτικά δεδομένα στην περιοχή (καθότι οι πολιτικοοικονομικές αλλά και πολιτισμικές πτυχές της ιμπεριαλιστικής διείσδυσης είναι αδιαχώριστες) στάθηκαν, μεταξύ άλλων, η σύναψη δανείων, η εγχάραξη

---

²⁸ Για το ευρύτερο ζήτημα των ιμπεριαλιστικών συνιστωσών της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων της εποχής βλ. James Joll, *Η Ευρώπη 1879-1914*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, 12-45 και 113-159 και Θεσσαλονίκη και Λ. Σ. Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007, 785-846. Για μια περισσότερο θεωρητική πραγμάτευση της έννοιας του ιμπεριαλισμού βλ. Wolfgang J. Mommsen, *Ιμπεριαλισμός*, Πολύτροπον, Αθήνα 2007.

²⁹ Σε σχέση με το αμιγώς διπλωματικό παίγνιο η όποια ανάλυση οφείλει να ξεκινήσει από την νέα ισορροπία δυνάμεων που έφερε στο προσκήνιο η γερμανική ενοποίηση. Κύριος στόχος της πολιτικής του Γερμανού καγκελάριου ήταν η σταθεροποίηση της θέσης της Γερμανίας, με την παράλληλη απομόνωση και ουδετεροποίηση της Γαλλίας. Για να επιτευχθεί αυτό θα έπρεπε να αποσοβηθεί οποιαδήποτε ένταση του ήδη τεταμένου (από την εποχή του κριμαϊκού πολέμου) αυστροουγγρικού και ρωσικού ανταγωνισμού στην περιοχή των Βαλκανίων, γεγονός που σήμαινε την ανάγκη σταθερότητας στην ευρύτερη περιοχή. Τούτο επιτεύχθηκε με τη δημιουργία ενός περίπλοκου ημιδιαφανούς διπλωματικού συστήματος με την Γερμανία να αναλαμβάνει, παρά τις μύριες δυσκολίες, τον ρόλο του ενδιάμεσου μεταξύ Αυστροουγγαρίας και Ρωσίας, «αναβιώνοντας» κατά κάποιον τρόπο την *Dreikaiserbund*, τον «δεσμό των τριών αυτοκρατόρων». Δεν επρόκειτο για τίποτε άλλο από την αναβίωση του «Βιενέζικου» μπλοκ της Αυστρίας, Ρωσίας και Πρωσίας – βασικό εργαλείο της Μπισμαρκικής πολιτικής ενάντια (ιδιαίτερα) στην Γαλλική επιρροή. Η κίνηση προσεταιρισμού της Αυστρίας εγγραφόταν, μεταξύ άλλων, και στην απόπειρα του Μπίσμαρκ να εμποδιστεί μια περαιτέρω σύσφιξη των σχέσεων της τελευταίας με την Αγγλία και ενδεχομένως την Γαλλία, που θα μπορούσε να φέρει στο νου ή ακόμη και να ανασυστήσει την κριμαϊκή συμμαχία. Τα «ανοίγματα» προς την Ρωσία (που αρχικά έγιναν αν αγνοία της αυστριακής διπλωματίας) οδήγησαν το 1881, παρά τις αναταράξεις που επέφερε η μετά του συνεδρίου του Βερολίνου εποχή, σε μια ισχυρή «ανανέωση» της *Dreikaiserbund*: Οι δυνάμεις συμφώνησαν να παραμείνουν ουδέτερες σε περίπτωση που κάποια εξ' αυτών (Αυστρία – Γερμανία) θα εμπλεκόταν σε πολεμική σύρραξη με τέταρτη δύναμη. Στην περίπτωση της Ρωσίας, θα έπρεπε να διαβουλευτούν. Η εξαφάνιση του Μπίσμαρκ στις αρχές της δεκαετίας του 1890 και η αλλαγή της γερμανικής πολιτικής ως προς την Ρωσία έφερε την Γαλλία σε τροχιά συνεννόησης και οικονομικής συνεργασίας με την τελευταία η οποία επικυρώθηκε με την σύναψη συμφώνου με κάποιον αντιγερμανικό προσανατολισμό. Από την άλλη πλευρά, η Αυστροουγγαρία παρέμενε ισχυρός εταίρος της Γερμανίας ενώ και οι δυο διατηρούσαν διαύλους επικοινωνίας και συνεννόησης με την Ρωσία. Την γενική αυτή εικόνα συμπλήρωνε η Μεγάλη Βρετανία που, στα πλαίσια της πολιτικής της «splendid isolation» συνομιλούσε με την Γερμανία καθώς και κύριοι ανταγωνιστές της αυτή την περίοδο στο απείρως σημαντικότερο «μέτωπο» των αποικιών της Μέσης και Απω Ανατολής ήταν οι Γάλλοι και οι Ρώσοι. Βλ. Λούβη Λίνα, «Το βάρος των Ξένων», *Το Βήμα*, 06.04.1997, Β 02 και Anderson ό. π., Joll, ό. π., 134-136

σιδηροδρομικών γραμμών, ο έλεγχος διαφόρων πλουτοπαραγωγικών πηγών, η δράση των ποικίλων ιεραποστολών.³⁰

Η γενικότερη ακινησία των μεγάλων δυνάμεων σε σχέση με την πιθανότητα αλλαγής του status quo που θα προκαλούσε μια ενδεχόμενη κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γίνεται ορατή από τον τρόπο με τον οποίο πολιτεύτηκαν το 1897, κατά την διάρκεια της σύντομης ελληνοτουρκικής αναμέτρησης. Επρόκειτο για μια ομοφωνία που πολύ γρήγορα θα κλονιζόταν καθώς ανέτελλε ο 20^{ος} αιώνας και αποκρυσταλλώνονταν οι διεθνείς σχηματισμοί που οδήγησαν στον Πρώτο Πόλεμο.³¹

1.2 Ο «ατυχής» ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και η «στασιμότητα» των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Τον Απρίλη του 1897 σε μια έκτακτη συνεδρίαση του ελληνικού κοινοβουλίου, ο βουλευτής (και μετέπειτα πρωθυπουργός) Δημήτριος Ράλλης, διακήρυττε εν μέσω θυελλωδών χειροκροτημάτων την ικανοποίησή του για την ευλογημένη «ώρα κατά την οποίαν Τούρκοι προεκάλεσαν ημάς, κηρύξαντες τον ακήρυκτον αυτόν πόλεμον».³² Ο πόλεμος, σύμφωνα με την δεσπόζουσα αντίληψη, «προσφέρθηκε»

---

³⁰ Σταυριανός ό.π., 796-804. Ασφαλώς και η ιμπεριαλιστική διείσδυση στην περιοχή των Βαλκανίων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν έχει μόνο πολιτικοοικονομικές όψεις. Ένα άλλο, πολύ σημαντικό θέμα, αφορά την γειτνίαση του ιμπεριαλισμού ως πολιτικο-οικονομική «επιθετική» πρακτική και αναγκαιότητα με την κατηγορία της κουλτούρας. Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται το έργο της Σκοπετέα, *Η Ανατολή της Δύσης και η Δύση της Ανατολής*, Γνώση, Αθήνα 1989

³¹ Λίγες μέρες πριν την κήρυξη του πολέμου, στις 6 Απρίλη, οι Μεγάλες δυνάμεις είχαν συντάξει την παρακάτω διακοίνωση: «Υπό το κράτος κινδύνου λόγω της μαζικής συγκέντρωσης δυνάμεων στα ελληνο-οθωμανικά σύνορα και από τα δύο κράτη, οι Μεγάλες Δυνάμεις- που επιθυμούν την διατήρηση της ειρήνης και της ηρεμίας στην περιοχή, έχουν δώσει εντολές στους πρεσβευτές τους στην Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα να δηλώσουν ότι: Στην περίπτωση πολέμου μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ελλάδας ο υποκινητής, θα θεωρηθεί υπεύθυνος για την σύγκρουση. Οποιοδήποτε και να είναι το αποτέλεσμα, οι Μεγάλες Δυνάμεις σε καμία περίπτωση δεν θα επιτρέψουν στον υποκινητή να αποσπάσει το παραμικρό πλεονέκτημα» Mehmet Uğur Ekinci *The Origins of the 1897 Ottoman-Greek War: A diplomatic history* (Πανεπιστήμιο Bilkent Ιούλιος 2006- υπό την επίβλεψη του Mehmet Kalpaklı) <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003114.pdf> [πρόσβαση Αύγουστος 2007]

³² Αναφέρεται σε Hering Gunnar, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ², Αθήνα 2006, σελ. 719. Ο πρώην τρικουπικός μεγαλοαστός βουλευτής Αττικής Δημήτριος Ράλλης, που την διετία της κυβέρνησης Δηλιγιάννη [1895-97] επιτίθετο με μεγάλες δόσεις δημαγωγίας κατηγορώντας τον πρωθυπουργό για υποχωρητικότητα και ατομία αναφορικά με τα «εθνικά θέματα», ηγήθηκε κυβέρνησης μειοψηφίας με την συνεργασία των τρικουπικών υπό τον Γ. Θεοτόκη μερικές μέρες μετά τον πόλεμο ύστερα από την παραίτηση του πρωθυπουργού Δηλιγιάννη και ενώ ο ελληνικός στρατός υπό την διεύθυνση του διαδόχου υποχωρούσε στα Φάρσαλα. Για την αμιγώς στρατιωτική πτυχή του πολέμου βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι Πόλεμοι» στο Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Οι απαρχές (τμ.Α2)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, 153-159

στην Ελλάδα, η οποία τον «απεδέχθη» με νικηφόρες προσδοκίες³³ - που γρήγορα όμως διαψεύστηκαν, καθώς χρειάστηκαν μόλις τριάντα ημέρες για την ολοκληρωτική επικράτηση του Οθωμανικού στρατού, κάτι που τόνωσε την οθωμανική αυτοπεποίθηση και εδραίωσε την δημοφιλία του Χαμίτ την ώρα που η αυτοκρατορία έχανε σημαντικά εδάφη στην Ανατολή όσο και την Δύση. Σε κάθε περίπτωση, η πολεμική κρίση, βασικές πτυχές της οποίας θα προσπαθήσουμε παρακάτω να παρουσιάσουμε, ήταν πολλαπλά σημαντική για το ελληνικό βασίλειο τόσο σε εσωτερικό όσο και σε εξωτερικό επίπεδο.

Εντός της επικράτειας, η δράση της «Εθνικής Εταιρίας» καλλιεργούσε και ενέτεινε ένα διάχυτο αλυτρωτικό και επεκτατικό κλίμα ορίζοντας μονοπωλιακά το περιεχόμενο των εθνικών διακυβευμάτων και επηρεάζοντας καθοριστικά την στάση των πολιτικών δυνάμεων της περιόδου απέναντι σε αυτά, τόσο στον νότο (Κρήτη) όσο και –ιδιαίτερα- στον βορρά (Μακεδονία).³⁴ Ο γνωστός Αμερικανός συγγραφέας Steven Crane από την Αθήνα ακτινοσκοπούσε εύστοχα το πολεμικό zeitgeist, όπως προκύπτει από τον ακόλουθο περισσότερο ή λιγότερο φανταστικό διάλογο:

Εάν ρωτήσετε οποιονδήποτε Έλληνα στο δρόμο την γνώμη του για την κατάσταση, θα ακούσετε τα εξής: - «Πρέπει να πολεμήσουμε. Δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτε άλλο.» - «Ναι, αλλά οι Δυνάμεις;» τους λες· και σου απαντούν - «Ω, ναι! Οι Δυνάμεις! Όπως και να έχει πρέπει να πολεμήσουμε. Σας φαίνεται δίκαιο οι Δυνάμεις να τρομοκρατούν την Ελλάδα με αυτόν τον τρόπο; Δείτε τους κακόμοιρους τους Κρητικούς...» - «Και η Ελλάδα;» - «Πρέπει να πολεμήσουμε. Πως μπορούμε να μην πολεμήσουμε; Πως μπορούμε να μην ενδώσουμε; Οι Δυνάμεις έχουν τακτοποιήσει τις υποθέσεις μας στο παρελθόν αντί ημών, έτσι δεν είναι; Και πάντοτε επέτρεπαν στην Τουρκία να μας εξαπατά. Αυτή την φορά θα αντισταθούμε – είναι καλύτερα ηττηθούμε, παρά να ατιμαστούμε.»³⁵

³³ Ο Πρωθυπουργός Δηλιγιάννης, συνομιλώντας με εξέχων στέλεχος της Εθνικής Εταιρίας ανέφερε πως «δεν θα κηρύξει τον πόλεμον, αλλά θα τον δεχθή προσφερόμενον», Hering, *ό.π.*, 718

³⁴ Η μυστική αυτή συνωμοτική στρατιωτική οργάνωση, σχηματίστηκε το 1892 από χαμηλόβαθμους αξιωματικούς και στην πορεία των ετών άρχισε να διευρύνεται με την συμμετοχή υψηλόβαθμων στρατευμένων και εξέχοντων πολιτών αποκτώντας «παραρτήματα» σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας. Η καθοριστική επιρροή της συμπυκνώνεται στην παραδοχή του τότε πρωθυπουργού Δηλιγιάννη μετά τον πόλεμο, σε μια απο τις πολλές συζητήσεις για τα αίτια της ήττας. Ο πρωθυπουργός, λοιπόν, δήλωσε πως « υπάργη από τας χείρας μας η εξωτερική πολιτική». Αναφέρεται σε Γιαννουλόπουλος Γιάννης, *‘Η Ευγενής μας Τύφλωσις*, Βιβλιόραμα², Αθήνα 1999, 160. Σε σχέση με την Μακεδονία όπου και είχε άμεση παρουσία η Εθνική Εταιρία με την μορφή αποστολής αντάρτικων σωμάτων έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον η διατύπωση των Βερέμη και Κολιόπουλου πως εντός του κλίματος που δημιουργήθηκε «ανακινήθηκε η εθνική ιστορία, ανασύρθηκε ο αρματολισμός, μετονομάστηκαν εκ νέου αρματολοί οι δρώντες ληστές και περιβλήθηκαν με τον θαυμασμό και την εμπιστοσύνη των έως τότε διωκτών τους». *Ό.π.*, 295

³⁵ Ο Crane θα τελειώσει την περιγραφή της σκηνής γράφοντας: «Αυτές οι κουβέντες που μοιάζουν να λέγονται ύστερα από κάμποσα κονιάκ στα σκοτεινά πεζοδρόμια μπροστά από τα καφενεία,

Αναντίρρητα, ο παράγοντας που αποτέλεσε επιτάχυνε τις εξελίξεις και έδωσε την αφορμή για την διεξαγωγή του πόλεμου ήταν η κατάσταση στην Κρήτη, το «κυπριακό του 19^{ου} αιώνα», σύμφωνα με την έκφραση του Γιάννη Γιαννουλόπουλου.³⁶ Στις αρχές του 1895 η κατάσταση οξύνθηκε και πάλι προς την ενωτική προοπτική με την συγκρότηση της *Μεταπολιτευτικής Επιτροπής* που ενέτεινε την δράση της ιδιαίτερα μετά τον αντίκτυπο των ευρωπαϊκών αντιδράσεων ενάντια στις σφαγές των Αρμενίων την διετία 1894-96 από το Χαμιτικό καθεστώς.³⁷ Στην ελληνική πολιτική σκηνή είχε επέλθει μια ιδιαίτερη ειρωνική αντιστροφή: ήταν η κυβέρνηση του «δημαγωγού» Δηλιγιάννη αυτή την φορά που προσπαθούσε να προλάβει την εκδήλωση ενός επαναστατικού κινήματος στο νησί θεωρώντας την

αναπαριστούν πραγματικά την στάση του ελληνικού λαού» βλ. Stallman & Hageman, *The war dispatches of Stephen Crane*, NYU Press, Νέα Υόρκη 1964, 20-21. Δεδομένου του ότι οποιαδήποτε ανάλυση υπερβαίνει κατά πολύ τις αξιώσεις της μικρής τούτης εισαγωγικής περιδιάβασης στα γεγονότα, θα αρκεστούμε στην ασχολίαστη παράθεση ενός επεισοδίου από το πεδίο της μάχης, αποκαλυπτικό τόσο της εικόνας του Crane για τους Έλληνες και Τούρκους, όσο και της εν γένει παρουσίας του. Πρόκειται για ένα επεισόδιο που μεταφέρεται από τον έτερο ανταποκριτή John Bass: «Στο Βελεστίνο, αδημονούσα να δω πως ο ανταποκριτής σας, ο γνωστός συγγραφέας Stephen Crane θα αντιδρούσε σε μια πραγματική μάχη. Τον ακολούθησα στις απόκρημνες πλαγιές όπου το ελληνικό ορεινό πυροβολικό περιτυλιγμένο από σύννεφα καπνού βομβάρδιζε τις σκοτεινές γραμμές του τουρκικού ιππικού στην πεδιάδα. Αναζητώντας καταφύγιο σε ένα πεζούλι, παρατήρησα με προσοχή τον χλωμό, λιπόσαρκο συγγραφέα καθώς καθόταν επάνω σε ένα κουτί πυρομαχικών και εν μέσω καταγισμού οβιδών άναβε ένα τσιγάρο σαν να μην συμβαίνει τίποτε. Ο Stephen Crane δεν φάνηκε να αιφνιδιάζεται, παρατηρούσε με ηρεμία την εργασία των στρατιωτών καθώς γέμιζαν, πυροβολούσαν και έτρεχαν να αντικαταστήσουν το κανόνι που εκτοπιζόταν από την δύναμη του πυρός. Έχοντας την περιέργεια να δω τι περνούσε από το μυαλό του, τον ρώτησα: «Crane, τι σε ενθουσιάζει περισσότερο σε αυτήν την κατάσταση;» Ο συγγραφέας του *Κόκκινου Σήματος* άναψε ένα ακόμη τσιγάρο, μάζεψε με το καπέλο του τα μακριά του μαλλιά από το πρόσωπο του και απάντησε: «Ανάμεσα σε δυο μεγάλους στρατούς που πολεμούν μεταξύ τους, το ενδιαφέρον είναι η συμπεριφορά των ανδρών: Μπορώ να δω και να καταλάβω τους Έλληνες, αλλά οι Τούρκοι μου φαίνονται ψεύτικοι. Πρόκειται για σκιές στην πεδιάδα – φιγούρες θολές και σκοτεινές, φορείς μιας μυστηριώδους δύναμης '...» Stallman, *ό.π.*, 42- 43

³⁶ Η Μεγάλη Κρητική Επανάσταση του 1866 που δυο χρόνια αργότερα προκάλεσε τον σχηματισμό του Μεγάλου Οργανικού Νόμου, ένα «πρότυπο νομικό πλαίσιο για την πολιτική ισότητα χριστιανών και μουσουλμάνων» κατά την οθωμανική διοίκηση, δημιούργησε για τους ελληνοκρήτες φυγόκεντρες δυναμικές που επανέρχονταν ανάλογα με την διεθνή συγκυρία. Με το συνέδριο του Βερολίνου αρθρώθηκε μια πρόταση-πλαίσιο που θεμελιώνει ένα καθεστώς διευρυμένης αυτοδιοίκησης στο νησί με αυξημένα δικαιώματα για την χριστιανική πλειοψηφία. Πρόκειται για την Σύμβαση της Χαλέπας που υπογράφηκε τον Οκτώβρη του 1878. Το 1889, ύστερα από την διενέργεια εκλογών που έφερε στο πολιτικό προσκήνιο το κόμμα των φιλελευθέρων, η συντηρητική αντιπολίτευση αποχωρώντας από την εθνοσυνέλευση διακήρυξε την ένωση με την Ελλάδα, γεγονός που προκάλεσε την σκλήρυνση της οθωμανικής στάσης και έναν νέο γύρω πολιτικών αντιπαράθεσεων στην Ελλάδα. Η Οθωμανική αυτοκρατορία απέστειλε στρατιωτικές δυνάμεις στο νησί και εξέδωσε φερμάνι με βάση το οποίο καταργούνταν οι φιλελεύθερες διατάξεις της Χαλέπας. Την ίδια στιγμή, στην Ελλάδα, η αντιπολίτευση του Δηλιγιάννη, κατά την προσφιλή της μέθοδο, κατηγορούσε την κυβέρνηση Τρικούπη για έλλειψη ευαισθησίας και πατριωτισμού. *Ο.π.*, 136-160

³⁷ Οι συστηματικές σφαγές των Αρμενίων δημιούργησαν ένα έντονο «αντιτουρκικό» κλίμα στο Λονδίνο και (λιγότερο) στο Παρίσι και έφεραν στο προσκήνιο συζητήσεις για την επιβολή μεταρρυθμίσεων, που, ωστόσο, έπεσαν στο κενό συναντώντας την άρνηση της Ρωσίας και την αποθαρρυντική στάση της Γαλλίας. Βλ. Σκοπετέα, *ό.π.*, 136-38 και Todorova *ό.π.*, 230-31.

συγκυρία ακατάλληλη και η αντιπολίτευση του Ράλλη που ανέβαζε τους τόνους της αντιπαράθεσης.³⁸

Όλα αυτά ενόσω η Εθνική Εταιρία, που εν τω μεταξύ είχε κάνει τον Οκτώβρη του 1896 την δημόσιά της εμφάνιση, ύψωνε την σημαία της «Ένωσης», αντιμετωπίζοντας σε κάποιο βαθμό το κρητικό μέτωπο ως αντιπερισπασμό για τις επιχειρήσεις στην Μακεδονία.³⁹ Ακόμη και όταν Οθωμανοί υπό την πίεση των μεγάλων δυνάμεων διεύρυναν τις ρυθμίσεις της Χαλέπας με τέτοιο τρόπο ώστε να μην αποκλείεται η προοπτική της αυτονομίας, η ελληνική κυβέρνηση υποχώρησε στις φωνές που ζητούσαν άμεση εμπλοκή και έστειλε πολεμικά πλοία στην Κρήτη τον Φεβρουάριο του 1897 για να πραγματοποιήσουν την Ένωση. Οι μεγάλες δυνάμεις, ωστόσο, απέκλεισαν το νησί προκαλώντας την αποχώρηση του ελληνικού στρατού και στόλου.⁴⁰

Παράλληλα με τα τεκταινόμενα στη Κρήτη, οι επαναλαμβανόμενες αντάρτικες επιχειρήσεις της Εθνικής Εταιρίας στην Μακεδονία όλο εκείνο το διάστημα σε συνδυασμό με φόβους για την ευρύτερη αποσταθεροποίηση της περιοχής οδήγησαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, σε πείσμα ίσως πολλών σημεινόντων στελεχών της Εταιρίας αλλά και του πρωθυπουργού Δηλιγιάννη, στην κήρυξη του πολέμου τον Απρίλη του 1897.⁴¹

Ύστερα από λίγες μόνο ημέρες, ο Οθωμανικός έφθασε στην Θεσσαλία νικώντας κατά κράτος τις ελληνικές δυνάμεις.⁴² Η ανακωχή που συμφωνήθηκε στις αρχές Μαΐου και πρόλαβε την επανάληψη του θεσσαλικού σεναρίου στην περιοχή της Ηπείρου ακολουθήθηκε από την συνθήκη ειρήνης που υπεγράφη τον Δεκέμβρη του ιδίου έτους στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ του Οθωμανού Υπουργού Εξωτερικών

---

³⁸ Hering Gunar, ό.π, και Γιαννουλόπουλος ό.π, 154

³⁹ Γιαννουλόπουλος, ό.π 156-161, Hering, ό.π, 709 Για τον εθνικιστικό, αντικοινοβουλευτικό και αντιφιλελεύθερο χαρακτήρα του προγράμματος της Εταιρίας καθώς και τις εσωτερικές διαστάσεις της εξωτερικής της παρέμβασης βλ. Μποχώτης, *Η Ριζοσπαστική Δεξιά*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, 397-407

⁴⁰ Σε κοινό τους διάβημα τον Μάρτη του 1897, οι εκπρόσωποι των μεγάλων δυνάμεων ζητούσαν την ανάκληση των ελληνικών και οθωμανικών δυνάμεων από την Κρήτη και αναγνώριζαν την αυτονομία της νήσου με την παράλληλη διατήρηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων του σουλτάνου. Η ελληνική εμμονή στην Ένωση οδήγησε στον ναυτικό αποκλεισμό. Μάλιστα, η Ρωσία και η Αγγλία απέτρεψαν τον συζητούμενο αποκλεισμό και των ελληνικών παραλίων. Βλ. Βερέμης & Κολιόπουλος, ό.π, 297

⁴¹ Βλ. Γιαννουλόπουλος, ό.π και Βερέμης & Κολιόπουλος, ό.π, 299

⁴² Για τις στρατιωτικές πτυχές του πολέμου βλ. Μαργαρίτης, «Οι επισκέψιμες πτυχές ενός πόλεμου» στο *Ο πόλεμος του 1897*, ό.π, 81-103. Δυο πρόσθετα ζητήματα που συνδέονται κατά το μάλλον ή ήττον με τον πόλεμο κάθε αυτό είναι η συγκρότηση της Φιλελληνικής Λεγεώνας και η εικόνα για την Ελλάδα που εξέπεμπαν στο εξωτερικό οι διάφορες πολεμικές ανταποκρίσεις. Για το πρώτο θέμα βλ. Α. Λιάκος «1897: Σοσιαλιστές, Γαριβαλδιστές και Πόλεμος » ό.π, 163-177 όπου αναλύονται οι λόγοι της παρουσίας και εξιστορείται η εν γένει πορεία του σώματος των Ιταλών γαριβαλδινών που αποτελούσαν την πολυπληθέστερη ξένη ομάδα.

και του Στέφανου Μαυροκορδάτου – εκπρόσωπου της νέας ελληνικής κυβέρνησης υπό τον «άχρωμο» πρωθυπουργό «των μεταβατικών καταστάσεων» Αλέξανδρο Ζαΐμη.⁴³ Η Εθνική Εταιρία επρόκειτο πλέον να βρεθεί υπόλογη για τα πεπραγμένα της χάνοντας τόσο το κύρος όσο και την επιρροή της.⁴⁴

Από τις πρόνοιες της συνθήκης ξεχώριζαν η παροχή αυτονομίας στην Κρήτη με τον ταυτόχρονο διορισμό του πρίγκιπα Γεωργίου ως ύπατου αρμοστή (κάτι που συζητιόταν ήδη από τον Φλεβάρη του 1897, πριν τον πόλεμο), η υποχρέωση καταβολής πολεμικής αποζημίωσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο ορισμός διεθνούς επιτροπής από τους εκπροσώπους των έξι μεγάλων δυνάμεων στις οποίες είχε προσφύγει η Ελλάδα για τον τερματισμό του πολέμου με στόχο τον έλεγχο της πορείας του δημόσιου χρέους και του δανείου που θα συναπτόταν για την καταβολή της πολεμικής αποζημίωσης. Η Ελλάδα στάθηκε τυχερή στο εδαφικό επίπεδο καθώς (αν και ηττημένη) δεν υπέστη μείωση εδαφών πέραν κάποιων μικροδιευθετήσεων στην συνοριακή γραμμή.⁴⁵

---

⁴³ Ο χαρακτηρισμός ανήκει στον Γ. Γιαννουλόπουλο, *ό.π.*, 168. Θα πρέπει να προσθέσουμε πως το κύριο σώμα της συνθήκης είχε συμφωνηθεί στις 9/18 Σεπτέμβρη στο Top-Hané της Κωνσταντινουπόλεως μεταξύ των πρεσβευτών των έξι μεγάλων δυνάμεων και του Οθωμανικού Υπουργείου Εξωτερικών. Την ίδια ημέρα, η κυβέρνηση Ράλλη έχανε την εμπιστοσύνη της Βουλής. Βλ. Hering, *ό.π.*, 721 και την διπλωματική εργασία του Mehmet Uğur Ekinci *ό.π.* όπου -παρά σοβαρά ερμηνευτικά προβλήματα- περιέχει σε παράρτημα το πρωτότυπο κείμενο της Συνθήκης

⁴⁴ Σε αναγνώσεις τόσο αποκλίνουσες όσο είναι οι ιστορικές αφηγήσεις των Γιαννουλόπουλου και Κολιόπουλου-Βερέμη, αναφορικά πάντα με την φύση της Εθνικής Εταιρίας και τον ρόλο της, συναντούμε μια ευρύτερη συμφωνία ως προς την καταγγελία της λειτουργίας της ως εξωθεσμικού μοχλού πίεσης τόσο σε σχέση με τον ορισμό των εθνικών επίδικων, όσο και, ιδιαίτερα, σε σχέση με την υπαρπαγή της εξωτερικής πολιτικής. Η ανάλυση των Βερέμη και Κολιόπουλου για τον ελληνοτουρκικό πόλεμο, θέτει μεν το ζήτημα στο ευρύτερο συγκείμενο της πορείας των «ελληνοτουρκικών» σχέσεων από καταβολή του ελληνικού κράτους, ωστόσο εμμένει σε ένα περιγραφικό και εν μέρει απλουστευτικό επίπεδο καθώς ερμηνεύει την πορεία προς την σύγκρουση ως απόρροια της υπαρπαγής της εξωτερικής πολιτικής από εξωθεσμικά κέντρα, προϊόντα «πολιτικών ανωμαλιών» που με ιδιαίτερη «αφροσύνη» και ανευθυνότητα καλλιέργησαν μια ορισμένη «έξαψη» στην κοινή γνώμη που συνέτεινε σε μια ακόμη απόδραση από την πραγματικότητα. Το πρόβλημα με μια τέτοια ανάλυση είναι ότι υπερτονίζοντας αξιολογικά τον αδιέξοδο χαρακτήρα του όντως υφιστάμενου προβλήματος της δημιουργίας ενός κλίματος δημαγωγίας και εθνικής πλειοδοσίας θέτει αξιακά έναν σε τελική ανάλυση ανιστορικό ορίζοντα πραγματιστικής πολιτικής και την ίδια στιγμή αποτυγχάνει να θέσει ένα (ίσως γονιμότερο) ερώτημα που συνδέεται με το γιατί η κοινή γνώμη έτεινε ότα ευήκοα προς μια τέτοια δημαγωγική έκρηξη – ένα ερώτημα που θα οδηγούσε στο ευρύτερο ζήτημα των εσωτερικών διαθλάσεων της μεγαλοϊδεατικής ιδεολογίας. Ο Γιαννουλόπουλος, από την άλλη πλευρά, μεριμνά για την εξέταση των συγκεκριμένων ιστορικών παραγόντων που εκκόλαψαν και γιγάντωσαν την εθνική εταιρία, πάντοτε στα πλαίσια μιας κριτικής ανάλυσης της συγκρότησης «εθνικών ζητημάτων». Η γονιμότερη αυτή οπτική, ωστόσο, εστιάζοντας αποκλειστικά στον συνωμοτικό και εθνικιστικό χαρακτήρα της εταιρίας καθώς και στην σημασία της για την εξωτερική πολιτική της χώρας αποτυγχάνει να αντιμετωπίσει τους εσωτερικούς όρους αναπαραγωγής της πολιτικής της ιδεολογίας και να αναδείξει την ευρύτερη προοπτική της σχέσης στρατού και πολιτικής στο τέλος του αιώνα. Βλ. Μποχώτης, *ό.π.*, 398-399 (υποσημείωση 50). Για μια διαφορετική, ατελή μα συμπληρωματική προσέγγιση που εστιάζει περισσότερο στην ακαδημαϊκή υφή και λόγο της εταιρίας βλ. Γαζή, «Συμβολικός Λόγος και Πολιτική πρακτική», 1897..., *ό.π.*, 105-115

⁴⁵ Οι πολύμηνες διαπραγματεύσεις σε επίπεδο πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη προσπαθούσαν να γεφυρώσουν τα αποκλίνοντα συμφέροντα των ενδιαφερομένων σε ένα κλίμα Άγγλο-Γάλλο-

Η απόπειρα δολοφονίας του Γεωργίου του Α λίγους μόνο μήνες ύστερα από το τέλος του πολέμου κατέδειξε με τον πιο γλαφυρό τρόπο την πολυεπίπεδη κρίση στην ελληνική εσωτερική πολιτική κοινωνική και ιδεολογική σκηνή.⁴⁶ Οι αρχές του εικοστού αιώνα βρήκαν το ελληνικό βασίλειο σε ένα γενικότερο κλίμα *αθυμίας*⁴⁷ να προσπαθεί να διαχειριστεί τις πολύπλευρες συνέπειες της ήττας.⁴⁸ Ο (πλέον σοσιαλιστής) ποιητής και πεζογράφος Κωνσταντίνος Χατζόπουλος περιέγραφε την «ατμόσφαιρα» στον *Νουμά* του 1909 ως εξής : «Ο νους έπλεε σα μέσα σε μυστήριο, σκοντάβοντας, όπου πάσκιζε να βρει μια εξήγηση, από ανεξήγητο σ' ανεξήγητο· το παρόν θολό κι άχαρο, το μέλλον σκοτισμένο....Η απογοήτευση από την πραγματικότητα μονάχα στ' όνειρο μπορούσε να βρει άσυλο»⁴⁹

Ρωσικής και Γερμανικής διάστασης με σημείο αιχμής την μορφή και την ένταση του οικονομικού ελέγχου. (βλ. Βερέμης & Κολιόπουλος, ό.π, 303-305)

Αναφορικά με την Διεθνή Επιτροπή Ελέγχου που από το 1899 μετονομάστηκε εις το κομψότερον σε Διεθνή Οικονομική Επιτροπή, Το άρθρο 2 της συνθήκης προέβλεπε: “A cet effet il sera institué a Athènes une commission internationale des représentants des Puissances médiatrices a raison d'un membre nommé par chaque Puissance. Le Gouvernement hellénique fera adopter un loi agréée préalablement de la Commission et d'après laquelle la perception et l'emploi de revenus suffisants au service de l' emprunt pour l' indemnité de guerre et des autres dettes nationales seront placés sous le contrôle absolu de la dite Commission” Mehmet Uğur Ekinci ό.π. Η Επιτροπή, μεταξύ άλλων, είχε την και δυνατότητα να παρακρατήσει φόρους και δασμούς για την εξόφληση του τόκου παλιών ελληνικών δανείων. Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική», στο Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1945*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, 36-37.

⁴⁶ Το Φλεβάρη του 1898 δυο πολίτες επιχειρήσαν να δολοφονήσουν τον βασιλιά. Η απόπειρα αφενός ανέδειξε την μείωση του κύρους του στέμματος στα μάτια των πολιτών λόγω της ενεργού συμμετοχής του παλατιού στον χαμένο πόλεμο, αλλά αφετέρου λειτούργησε συσπειρωτικά για την ανάκτηση της χαμένης αξιοπιστίας του παλατιού, η οποία σε πολιτικό επίπεδο επισφραγίστηκε με την ίδρυση γενικής διοικήσεως του στρατεύματος το 1900 υπό τον διάδοχο Κωνσταντίνο. Βλ. Hering, ό.π, 722-23, 727 και Μποχώτης, ό.π, 39-40. Οι Βερέμης & Κολιόπουλος τονίζουν το μέχρι και σήμερα αδιερεύνητο των αιτίων της λαϊκής οργής υπονοώντας πως ο ουσιαστικός λόγος κινείται πέραν της πολεμικής εμπλοκής, αλλά και ξεκαθαρίζοντας πως «δεν φαίνεται πίσω απο την λαϊκή ορμή να υπάρχουν αντιμοναρχικά στοιχεία» Βερέμης & Κολιόπουλος, ό.π, 301

⁴⁷Ο όρος αθυμία έχει χρησιμοποιηθεί από την Έλλη Σκοπετέα στο «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους» Χατζηιωσήφ (επιμ.), ό.π, 9 – μια υποδειγματική εργασία για το «κλίμα» των αρχών του 20^{ου} αιώνα, στην οποία η παρουσίασή μας οφείλει πολλά. Για μια διαφοροποιημένη εκδοχή βλ. Δερτιλής, ό.π

⁴⁸ Hering, ό.π, 727. Σε σχέση με την αμιγώς πολιτική διάσταση των πολεμικών ευθυνών, από το τέλος του πολέμου ως το 1902 στην ελληνική βουλή συστάθηκαν τρεις ανακριτικές επιτροπές και διεξήχθησαν τέσσερις κοινοβουλευτικές συζητήσεις. Τα δεσπόζοντα επιχειρήματα μπορούν να καταταχθούν σε τρεις κατηγορίες: Η κυβέρνηση του Θεοτόκη θεωρούσε πως η εκτεταμένη συζήτηση περί του «τις πταίνει» δεν ωφελούσε το έθνος. Οι όποιες ποινικές ευθύνες της Εταιρίας θα αναζητούντο στα δικαστήρια, οι πολιτικές ευθύνες της κυβέρνησης Δηλιγιάννη για την έλλειψη οργάνωσης είχαν ήδη αποδοθεί στις εκλογές και οι ηθικές ευθύνες θα αποδίδονταν από την Ιστορία. Η μοναρχία έφερε και αυτή τις δικές της ευθύνες – σε περιορισμένο όμως βαθμό και έκταση. Ο Θόδωρος Δηλιγιάννης από την άλλη πλευρά ακολουθούσε ελάχιστα πειστικές συνωμοτικές οδούς βλέποντας την εταιρία ως πολιτική συνωμοσία των αντιπάλων του που στόχο είχε να εκβιάσει την εκλεγμένη κυβέρνηση και το παλάτι. Τέλος, η εθνική εταιρία ακολουθούσε μια υπερασπιστική γραμμή εμμένοντας στην μη σύνδεσή της με κάποιον πολιτικό χώρο και υπερασπίζοντας τον αγνό πατριωτισμό των αξιωματούχων. Βλ. Γιαννουλόπουλος, ό.π, 171-183

⁴⁹Το μικρό αυτό απόσπασμα που αναφέρεται στο κλίμα στον χώρο των διανοουμένων της εποχής αποτελεί ένα ελάχιστο μέρος μια ανάλυσης της «ψυχολογίας του συμβολισμού» που δημοσίευσε το 1909, την χρονιά συγγραφής του *Υπερανθρώπου* του. βλ. 1897 ό.π., 194. Για τον Χατζηιωσήφ, η περίπτωση του Χατζόπουλου είναι παράδειγμα μιας κίνησης πολλών «καλλιτεχνών» των αρχών του

Επιστρέφοντας από τους ονειρικούς τόπους στη σκληρή πολιτική πραγματικότητα, η ισχυρή δικομματική παράδοση της προηγούμενης δεκαετίας [1880-90] δεν επέτρεψε στην κυβέρνηση του εκλεκτού του παλατιού Ζαΐμη να αναδειχθεί ως τρίτος πόλος του κομματικού συστήματος, κάτι που φάνηκε στις εκλογές του 1899 με την επικράτηση του Νεωτερικού κόμματος και τον σχηματισμό κυβέρνησης από τον Γ. Θεοτόκη, «διάδοχο» του Χαρίλαου Τρικούπη στην προεδρία του κόμματος.⁵⁰ Τον ρόλο, ωστόσο, του «τρίτου» κοινοβουλευτικού πόλου κατόρθωσε να παίζει ειδικότερα ύστερα από την δολοφονία Δηλιγιάννη το 1905 και την διάσπαση του Εθνικού Κόμματος, η κοινοβουλευτική ομάδα των Νεοελλήνων του Δημητρίου Ράλλη. Σε γενικές γραμμές, η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα κύλησε εν μέσω κυβερνήσεων του εθνικού και του νεοτερικού κόμματος, με ρυθμιστές τις ομάδες του Ανδρέα Ζαΐμη και Δημήτριου Ράλλη και τις συχνά - πυκνά καταλυτικές αντιθεσμικές παρεμβάσεις του παλατιού.⁵¹

Τα μεγάλα εσωτερικά κοινωνικά θέματα της περιόδου δεν ήταν άλλα από το σταφιδικό που ταλάνιζε ιδιαίτερα τις περιοχές της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, ⁵²

αιώνα από έναν νιτσεικό ατομοκεντρισμό προς μια θέση διανοουμένων που στοχάζονται το κοινωνικό. Καθοριστική ως προς αυτό ήταν φυσικά η συμβολή του περιοδικού Νουμάς και των στοχασμών του Γ. Σκληρού για το γλωσσικό. βλ. Χατζηιωσήφ (επιμ), ό.π, 8. Η εικόνα αυτή των σκοτεινών και άχαρων ετών που προκαλούσαν μια υπερρεαλιστικού τύπου φυγή από την πραγματικότητα αποτελεί κοινό τόπο στις δεσπίζουσες λογοτεχνικές και ιστορικές αναφορές στην περίοδο των πρώτων ετών του 20^{ου} αιώνα. Ο Σεφέρης, ενδεικτικά, πολύ αργότερα θα γράψει: «[...] Ένας όχλος χασομέρηδων, εξευτελισμένος απο ανάξιους ή αδιάφορους άρχοντες χαζεύει, χλευάζει, προπηλακίζει [...] Είναι ο ξεπεσμός» Παρατίθεται σε Γ.Β Δερτιλής *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (τμ.Α)*, Εστία⁴, Αθήνα 2003, σελ. 3

⁵⁰ Μποχώτης, ό.π, 42 και Hering, ό.π, 735-36. Η κυβέρνηση του Θεοτόκη στηρίχθηκε σε ισχνή πλειοψηφία παρά το εκλογικό ποσοστό του 56% και αποτέλεσε «έναν κρίκο στην αλυσίδα των ασθενικών κυβερνήσεων που σχηματίστηκαν από ασταθείς συνασπισμούς και προσπάθησαν να διατηρήσουν μια πρόσκαιρη ισορροπία κατά τη διάρκεια των ετών μεταξύ της τρικουπικής απόπειρας για αστικό εκσυγχρονισμό και της εδραίωσής της από τον Βενιζέλο» Λούβη Λίνα, « Πώς η Ελλάδα του 1899 περίμενε τον 20^ο αιώνα» *Το Βήμα*, 18.04.1999, Β08. Βλ. και Λούβη Λ. « Η ισχύς της σανίδας' και η ανάκτηση της νομιμότητας», *Το Βήμα*, 02.04.2000, Β08

⁵¹ Επισκοπώντας το πολιτικό πεδίο κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα εξαιρετικό ερευνητικό ενδιαφέρον έχουν οι μικρές κοινοβουλευτικές ομάδες των Ιαπώνων του Δημήτρη Γούναρη και των Κοινωνιολόγων υπό τον Παπαναστασίου. Μια εκ του σύνεγγυς συγκριτική ανάγνωση και ανάλυση του ιδεολογικού τους λόγου υπό το φως του κοινωνικοπολιτικού συγκείμενου της εποχής ίσως να ανακάλυπτε αχτίδες φωτός φέρνοντας στην επιφάνεια ενδιαφέρουσες πτυχές μιας σκοτεινής και στάσιμης περιόδου, κατά την δεσπίζουσα αντίληψη. Για τις πραγματολογικές συντεταγμένες βλ. Hering ό.π

⁵² Η μείωση της γαλλικής ζήτησης σταφίδας σε συνδυασμό με την ελληνική υπερπαραγωγή την δεκαετία του 1890 είχαν προκαλέσει κοινωνικές αναταράξεις που θα ήταν εμφανείς και την επόμενη δεκαετία. Τα μέτρα ανάσχεσης του προβλήματος που κατά καιρούς ελήφθησαν το μόνο που κατάφεραν ήταν να αποτρέψουν την κατάρρευση της σταφιδοπαραγωγής και την εμφάνιση ενός επιπρόσθετου προβλήματος. Μποχώτης, ό.π, 48 -50. Για μια συνολική επισκόπηση βλ. Τσίχλη – Αρώνη Καίτη *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες*, Παπαζήσης, Αθήνα 1999

το πρόβλημα των τσιφλικιών στην Θεσσαλία ⁵³ που σε συνδυασμό με το άδικο φορολογικό σύστημα προκαλούσαν αναταραχές στην ύπαιθρο και το γλωσσικό ζήτημα που εξερχόταν από λόγιους κύκλους καθώς αποκτούσε μαζική αναφορά προκαλώντας αιματηρές κοινωνικές συγκρούσεις, διέπλαθε το φοιτητικό κίνημα της εποχής συγκροτώντας τρόπον τινά την σκηνή πάνω στην οποία λάμβαναν χώρα οι ιδεολογικοπολιτικές συγκρούσεις και συναρθρώνονταν τα διάφορα ιδεολογικά ρεύματα.⁵⁴ Την σύνθετη αυτή εικόνα των εκρηκτικών εσωτερικών κοινωνικών προβλημάτων που επηρέαζαν αναπόδραστα το πολιτικό γίγνεσθαι, συμπλήρωνε η έκρηξη του μεταναστευτικού φαινομένου τόσο προς διατλαντικούς όσο και προς εσωτερικούς προορισμούς με την Αθήνα να μετατρέπεται σταδιακά σε εθνικό κέντρο· πρόκειται για ένα φαινόμενο που άφησε ανεξίτηλα σημάδια στην ελλαδική (και ελληνική) κοινωνία και κουλτούρα.⁵⁵ Ωστόσο, παρά τα ιδιαίτερα προβλήματα που καλούσαν προς συγκεκριμένες λύσεις, «το μέτρο της ορθότητας κάθε πολιτικής», όπως αποφαινεται ο Χατζηιωσήφ, «παρέμεινε η προώθηση της υπόθεσης των αλύτρωτων».⁵⁶

---

⁵³ Στα βόρεια της χώρας, στον θεσσαλικό κάμπο, το 50% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων ήταν τσιφλίκια. Οι κολίγοι, σε συνεργασία πολλές φορές με τοπικά μικροαστικά στοιχεία, πίεζαν συνεχώς για την διανομή των γαιών και την μετατροπή τους σε μικρές ατομικές ιδιοκτησίες. Μποχώτης ό.π βλ. Τσίχλη, *Αγροτικό Ζήτημα και Αγροτικό κίνημα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005

⁵⁴ Τα *Ευαγγελικά* και λίγο αργότερα τα *Ορεσειακά* παγίωσαν τον γλωσσικό διχασμό το πεδίο του κοινωνικού. Οι δημοτικιστές πλέον συκοφαντούνταν ανοιχτά ως όργανα του πανσλαβισμού. Hering, ό.π, 734. Βλ. και Ρένα Σταυρίδη- Πατρικίου *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική* Ολκός, Αθήνα 1999

⁵⁵ Ένας από τους σημαντικότερους λόγους για την μετανάστευση της περιόδου συνδεόταν με την κρίση στο σταφιδικό. Γενικότερα, μεταξύ 1890 και 1924 οι μετανάστες προς διατλαντικούς προορισμούς σχεδόν αποτελούσαν το 7% του συνολικού πληθυσμού. (Βλ. Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό: Η Ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2006, 111.) Ειδικότερα, στα επίδικα χρόνια, η ύφεση της αμερικανικής οικονομίας επηρέαζε παροδικά τον ρυθμό εξόδου μεταναστών από την χώρα καθόσον αποτελούσε τον κύριο προορισμό. Πριν το τέλος του αιώνα, κάθε χρόνο έφταναν λιγότεροι από χίλιοι το χρόνο, έως το 1905 δέκα χιλιάδες και περισσότεροι από τριάντα χιλιάδες μεταξύ 1905 και 1910. Αναφέρεται σε Γ. Δερτύλης, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας⁴, Αθήνα 1985, 201

⁵⁶ ό.π Ο Hering παρουσιάζει παραδειγματικά την ιδεολογική δεσπόζουσα της εποχής μέσα πάντα από το πρίσμα της ιστορίας του πολιτικού συστήματος, ως έξης: «Καθώς τα κόμματα δεν φαίνονταν να βρίσκουν διέξοδο από την κρίση, στην κοινή γνώμη διαδίδονταν εύκολα απόψεις που δεν στρέφονταν κατά ορισμένων κομμάτων, αλλά των κομμάτων εν γένει, κατά του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης, ακόμη και κατά του ίδιου του συνταγματικού κράτους. Κοινή ιδεολογική βάση αυτών των απόψεων ήταν ο σοβινισμός, τον οποίο τα κόμματα, παρότι όλα υποκλίνονταν μπροστά στην Μεγάλη Ιδέα, δεν ήταν πια ικανά να διοχετεύσουν[...]. Ένας χαρακτηριστικός συνδυασμός στείρας αρχαιολατρίας ορθόδοξης παραδοσιαρχίας και μεγαλοελλαδικών επεκτατικών ονείρων εμφανιζόταν άλλοτε σε εξαιρετική σλαβοφοβία και σε μια απολιθωμένη εικόνα της ιστορίας, που χρησίμευε ως σημείο προσανατολισμού για τους αντιστεριστές. Ακόμη και μεταρρυθμιστές και προοδευτικοί πολιτικοί των κομμάτων ήταν αμήχανοι μπροστά στην προπαγάνδα που καταφερόταν με αυτή την ιδεολογία κατά των κομμάτων και του 'συστήματος'. Για την αναγέννηση της χώρας προσέβλεπαν και οι ίδιοι στην πραγματοποίηση του προγράμματος της Μεγάλης Ιδέας... » Hering, ό.π, 733

Με τα κοινωνικά προβλήματα να είναι αρκετά πειστικά, τις ιδεολογικές διαμάχες να μαίνονται και το πολιτικό σύστημα να έχει ανάγκη άμεσης ανανέωσης, στο πεδίο της οικονομίας συντελέστηκε, κατά την έκφραση του Γιώργου Δερτιλή, ένα «μικρό οικονομικό θαύμα».⁵⁷ Οι μελετητές της εποχής συμφωνούν ότι στα πρώτα έτη του αιώνα συναντάμε μια οικονομική ανάκαμψη που δεν ωφέλησε παρά μικρή μερίδα των λαϊκών στρωμάτων και είχε μακροχρόνιες συνέπειες που φάνηκαν ιδιαίτερα μετά το 1909 και το κίνημα στο Γουδί.⁵⁸ Πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισε η λειτουργία της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής, προϊόν διεθνούς επιβολής όπως είδαμε παραπάνω αλλά και μνημείο εθνικής ταπείνωσης στα μάτια πολλών. Ωστόσο, με την με την ορθή και λελογισμένη διαχείριση που επέβαλλε συνέβαλε τα μέγιστα στην διόρθωση των δημοσίων οικονομικών και στην οικονομική ανάκαμψη, η οποία βεβαίως, ήλθε ως απότοκο και πολλών άλλων ενδογενών και εξωγενών οικονομικών παραγόντων.⁵⁹

Πέραν του ολιγότερου ή περισσότερου έντονου χρωματισμού της οικονομικής ανάπτυξης της περιόδου, ήταν η τελευταία που επέτρεψε την ραγδαία αύξηση των πολεμικών δαπανών και βοήθησε την τελευταία «παλαιοκομματική» κυβέρνηση του Θεοτόκη [1906-1909] να ρίξει το βάρος της εσωτερικής της πολιτικής στην δημιουργία μιας μόνιμης και μαζικής πολεμικής μηχανής στο εσωτερικό της χώρας.⁶⁰

Σε σχέση με το εξωτερικό, τα πρώτα χρόνια του νέου αιώνα βρήκαν το ελληνικό βασίλειο σε μια κατάσταση διεθνούς απομόνωσης. Ενδεικτική ήταν η στάση της Βρετανίας καθώς πέραν της σταδιακής μεταβολής της πολιτικής της απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Ελλάδα ερχόταν δεύτερη πίσω και από την Βουλγαρία, στις «προτιμήσεις» των Άγγλων κάτι που αντιμετωπίστηκε με έκπληξη στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας καθόσον η πρόσληψη των διεθνών υποθέσεων

---

⁵⁷ Βλ. Γ. Δερτιλής, ό.π, 839-868

⁵⁸ Ο Δερτιλής απαριθμεί μια σειρά «τεκμηρίων» που αποδεικνύουν την οικονομική ανάπτυξη της περιόδου: μείωση των ελλειμματικών προϋπολογισμών, περιορισμός των δημοσίων δαπανών, αύξηση πλούτου και εγχώριου προϊόντος με τον τριτογενή τομέα να έχει την μερίδα του λέοντος, αναδιοργάνωση του εσωτερικού εμπορίου μέσω της λειτουργίας χιλιάδων μικρών επιχειρήσεων είναι μόνο μερικά απο αυτά. Η ερμηνεία του εύρους της οικονομικής ανάπτυξης και ιδιαίτερα, του τρόπου με τον οποίο αυτή διαχύθηκε στον κοινωνικό ιστό αποτελεί κρίσιμη παράμετρο των συζητήσεων για το κίνημα στο Γουδί, όπως θα δούμε παρακάτω. Προς ώρας, ας τονίσουμε πως σε δεσπόζων τμήμα της βιβλιογραφίας για την εποχή διαφέρει σημαντικά η έμφαση με την οποία τονίζεται η κοινωνική εξαθλίωση της εποχής. Ό.π, 840-843 και ιδιαίτερα 864-828. Για μια διαφορετική εικόνα βλ. Μποχώτης, ό.π

⁵⁹ Σύμφωνα με τον Δερτιλή συνδέονται με την πορεία των καλλιεργειών, εσωτερικά κοινωνικά φαινόμενα, βασικές ορίζουσες της διεθνούς συγκυρίας, χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες ομογενών.

⁶⁰ Τότε μάλιστα τέθηκαν τα θεμέλια ώστε οι ένοπλες δυνάμεις να «αποτελέσουν τον πρώτο τομέα στον οποίο ο κρατισμός και ο κορπορατισμός μετατράπηκαν από ιδεολογικές αρχές σε πρακτικές που εφαρμόστηκαν σε έκταση.» Μποχώτης ό.π, 56-57

περνούσε μέσα από την ιδιότυπη κατηγορική προσταγή πως η Δύση είχε «εξορισμού την υποχρέωση να είναι και να παραμείνει φιλελληνική».⁶¹ Οι ελληνικές υποθέσεις στην Κρήτη εξακολουθούσαν να λαμβάνουν ιδιαίτερης προσοχής, όπως μαρτυρούν και τα γεγονότα της Θερίσου, αλλά σε κάθε περίπτωση, το σημαντικότερο διακύβευμα αφορούσε τον εντεινόμενο ανταγωνισμό στην Μακεδονική γη, ιδιαίτερα ύστερα από το 1903 και την εξέγερση στο Ίλιντεν που προκάλεσε την και ενεργοποίηση των μεγάλων δυνάμεων και ειδικότερα της Αυστρίας και της Ρωσίας.⁶²

Παρά το γεγονός της μερικής υποκατάστασης του εξ' ανατολών κινδύνου εν όψει της εκ βορράν βουλγαρικής απειλής, κάτω από το προσωπείο της κανονικότητας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των αρχών του εικοστού αιώνα λάμβαναν χώρα διεργασίες σημαντικές που επρόκειτο να δημιουργήσουν βαθιές τομές στο εσωτερικό και να τροφοδοτήσουν νέες δυναμικές στην ευρύτερη περιοχή.

2.3 Από την «στασιμότητα» στην «κίνηση»: Τα προνουτσιαμένα των Νεότουρκων και του Γουδή.⁶³

⁶¹ Να σημειώσουμε πως η παραπάνω ιεράρχηση δεν ήταν καθόλου Αγγλική καινοτομία αλλά απηχούσε το διεθνές κλίμα της εποχής – φυσικά με όλες τις αναγκαίες αποχρώσεις. Σκοπετέα, *Ιστορία...* ό.π., 14-16. και Γιαννουλόπουλος, ό.π. 201. Ψήγματα μια τέτοιας ακατανοησίας ή εν πάση περιπτώσει μιας ιδεοληπτικής ερμηνείας απέναντι στην αγγλική προτεραιότητα έναντι στις Βουλγαρίας, συναντάμε το έργο του Σβολόπουλου. Αναλύοντας τους λόγους για την «διεθνή απομόνωση» της χώρας στην αρχή του 20^{ου} αιώνα [1900-1908] αναφέρει πως παράλληλα με διάφορες συμβατικές υποχρεώσεις ή ζωτικά συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων που υπαγόρευαν την τοποθέτηση της Ελλάδας σε δεύτερο πλάνο, υπήρξε και συστηματική *υποτίμηση* της Ελλάδας ως «δυναμικό παράγοντα στην διαμόρφωση της διεθνούς ισορροπίας την περιοχή». Αναλύοντας ειδικότερα στην εξωτερική πολιτική γύρω από το Μακεδονικό (αποσιωπώντας, φυσικά, στην ιστορική αναδρομή που επιχειρεί οποιαδήποτε αναφορά στην Εθνική Εταιρία) αποφαινεται πως το Λονδίνο ενίσχυε περισσότερο τις βουλγαρικές θέσεις, αν και, η νέα –αποκολλημένη από το δόγμα της ουδετερότητας- εξωτερική του πολιτική *δεν ερχόταν σε αντίφαση* με την ελληνική. Ένα τέτοιο επιχείρημα όχι μόνο υποτιμά ή ερμηνεύει μονοσήμαντα την ευρύτερη εικόνα των διεθνών ανταγωνισμών στην περιοχή, όχι μόνο δεν λαμβάνει υπόψιν την «εσωτερική» διάσταση της εικόνας των Μεγάλων Δυνάμεων στην ελληνική κοινωνία, αλλά κινείται και στο αφηγηματικό μοτίβο της μόνιμης ανεξήγητης υποτίμησης του ελληνικού έθνους, υποτίμηση που ενδεχομένως προέρχεται από σκοτεινά κίνητρα και επιβουλές. Βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Εστία⁴ Αθήνα 2005, σ. 21, 39, 47-49

⁶² Σβολόπουλος, ό.π

⁶³ Ο λόγος που επιλέγεται ο όρος «προνουτσιαμένα» στην κωδικοποιημένη τούτη παρουσίαση έχει να κάνει με το γεγονός ότι η περιγραφικότητα που φέρει μπορεί να αποτελέσει τον μικρότερο δυνατό συνεκτικό ιστό μεταξύ των δυο κατά τα άλλα πολύ διαφορετικών πολιτικών και ιδεολογικών συμβάντων. Με άλλα λόγια αυτό που και στις δυο περιπτώσεις έχουμε είναι μια κατά το μάλλον ή ήττον συνωμοτική ανατροπή της κατεστημένης πολιτικής τάξης – κάτι που ο εν λόγω όρος εκφράζει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Από το σημείο αυτό και έπειτα αρχίζουν οι σημαντικές διαφοροποιήσεις σε πολιτικό, ιδεολογικό και κοινωνικό επίπεδο. Βιβλιογραφικά το Γουδί συνήθως αντιμετωπίζεται ως *κίνημα* που ανέταξε την πολιτική ζωή του Ελληνικού βασιλείου προκαλώντας σημαντικές πολιτικές αλλαγές ενώ το κίνημα των Νεότουρκων ως μια *επανάσταση* «από τα πάνω» που επέφερε ρήξεις και ανατροπές μέσα από ενδιαφέρουσες ασυνεχείς συνέχειες θέτοντας τα θεμέλια του τουρκικού εθνικισμού. Σε κάθε περίπτωση, μια συγκριτική (και όχι ψευδό –συγκριτική) ανάλυση

Την χρονιά του εορτασμού ενός αιώνα από την γαλλική επανάσταση ένας πυρήνας νεαρών μαθητευόμενων στρατιωτικών ιατρών σχημάτισε μια συνωμοτική επιτροπή, που λίγο αργότερα θα ονομαζόταν *επιτροπή ένωσης και προόδου* με κύριο στόχο την σωτηρία της «πατρίδος», κάτι που θα ερχόταν με την επαναφορά του συντάγματος που ο Αβδούλ Χαμίντ είχε αναστείλει ήδη από τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο.⁶⁴ Έκτοτε πέρασαν πολλά χρόνια, μεσολάβησαν πολλές οργανωτικές και επιμέρους ιδεολογικές αλλαγές και διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του κινήματος, αλλά πάντοτε παρέμενε σταθερά η αντίδραση στην απολυταρχία του Χαμίντ και η προώθηση ενός είδους «ριζοσπαστικού εκμοντερνισμού» με όλες τις ιδεολογικές αποχρώσεις που μια τέτοια διαδικασία εμπεριείχε.⁶⁵ Οι βασικοί (στρατιωτικό-πολιτικοί) δρώντες ήταν μέλη της οθωμανικής διανοητικής, τεχνοκρατικής και στρατιωτικής ελίτ (όπως άλλωστε και το κοινό στο οποίο αρχικά απευθύνονταν) μια κατηγορία πολιτών-υπηκόων που το καθεστώς του Χαμίτ απέτυχε να εμπνεύσει.⁶⁶

Η έκφραση όλων αυτών των πολύπλοκων και εξαιρετικά πλούσιων διεργασιών έλαβε άμεση υλική υπόσταση όταν τον Ιούλη του 1908 μια ομάδα αξιωματικών της δεύτερης και τρίτης στρατιάς – μελών της επιτροπής *στασίασαν* στις περιοχές του Μοναστηρίου και της Θεσσαλονίκης αιτούμενοι περισσότερες ελευθερίες, πολιτική ισότητα και συνταγματική νομιμότητα.⁶⁷ Ο Αβδούλ Χαμίτ, ενώπιον της απειλούμενης εισόδου των στρατιωτικών δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη, επανέφερε άμεσα το σύνταγμα που ο ίδιος πολλά χρόνια νωρίτερα είχε καταλύσει (1876) και εξήγγειλε εκλογές εντός λίγων μηνών.⁶⁸ Η επανάσταση των Νεότουρκων ήταν ήδη γεγονός.

υπερβαίνει κατά πολύ τις μέριμνες αυτής της εργασίας Στην ευρύτερη βιβλιογραφική παραγωγή οι παραπάνω εξελίξεις αντιμετωπίζονται ως ασύνδετες – εκτός της χωροχρονικής γειννίαςης αλλά και του ρόλου των νεοτουρκικών εξελίξεων ως ενός από τους παράγοντες που επηρέασαν (όχι αποφασιστικά) το εσωτερικό κλίμα στην Ελλάδα. Ένα γόνιμο ερευνητικό ερώτημα θα μπορούσε να συνδεθεί με την αναζήτηση μιας περισσότερο στέρεης σχέσης και σύνδεσης των κινήματων αυτών στην ευρύτερη διπλωματική, ιδεολογική και κοινωνικοπολιτική προοπτική – κάτι που ωστόσο δεν δύναται να αναλυθεί εδώ καθόσον οι δυναμικές στην περιοχή παρατίθενται ώστε να σκιαγραφηθεί το ευρύτερο κλίμα εντός του οποίου βρέθηκε ταξιδεύοντας ο Arnold Toynbee.

⁶⁴ Zürcher, ό.π., 139-141

⁶⁵ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι. – 1919*. ο.π., 453-4

⁶⁶ Zürcher, ό.π., 139 και Sukru Hanioglu, *The Young turks: Preparation For a Revolution*, Oxford University Press, ΗΠΑ, 2001, 4

⁶⁷ Τα διαθέσιμα στοιχεία την παραμονή της επανάστασης 505 μέλη στην Θεσσαλονίκη (319 στρατιωτικούς και 186 πολίτες) και ανάλογα μεγέθη στον «πυρήνα» του Μοναστηρίου. Βλ. Macfie *The End of the Ottoman Empire*, Longman, Λονδίνο 1998, 12

⁶⁸ Για τις λεπτομέρειες οργάνωσης και εκτέλεσης του πραξικοπήματος που απαίτησαν μυστικούς χειρισμούς και επιλεγμένες δολοφονίες. Η αναγκαιότητα του πολιτικού και στρατιωτικού

Τα νέα που διαδόθηκαν με εξαιρετική ταχύτητα ιδιαίτερα στις ευρωπαϊκές περιοχές της αυτοκρατορίας, προκάλεσαν αισθήματα εφορίας και αισιοδοξίας στους πληθυσμούς - αν και κατ' ουσία οι αντιδράσεις ήταν περισσότερο (γεωγραφικά τουλάχιστον) σύνθετες από την συνήθη «ευδιάθετη» βιβλιογραφική περιγραφή.⁶⁹ Σε κάθε περίπτωση, η ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον διαφάνηκε και από τα αιτήματα του μαζικού απεργιακού κύματος που διαπέρασε την αυτοκρατορία από την Θεσσαλονίκη ως την Κωνσταντινούπολη, την Σμύρνη και αλλού, διαδεχόμενο τις φορολογικές εξεγέρσεις προηγούμενων ετών.⁷⁰ Παράλληλα, η νέα αυτή περίοδος που

«αιφνιδιασμού» σε συνδυασμό με την κρίσιμη τροπή του Μακεδονικού Ζητήματος, ύστερα από την συνάντηση του τσάρου με τον Βρετανό μονάρχη μόλις τον προηγούμενο μήνα, έκαναν την οργάνωση της ένωσης και προόδου να επισπεύσει της ενέργειές της. βλ Macfie ό.π, 22

⁶⁹ Κατά την καταγραφή αυτοπτών μαρτύρων, Έλληνες αγκαλιασμένοι με Τούρκους βάδιζαν στην Κωνσταντινούπολη, σε κάποια περιοχή της Σερβίας μουσουλμανική μπάντα ηχούσε μελωδίες έξω από ελληνικές εκκλησίες. Στην Βηρυτό, ένας Μαρωνίτης ιερωμένος φίλησε τέσσερις φορές έναν μουσουλμάνο σείχη - και εκείνος ανταπέδωσε. Πολλοί Έλληνες (Ιωνας Δραγούμης, Σουλιώτης-Νικολαΐδης) τον πρώτο καιρό αντιλαμβάνονταν πως μπορούσαν να συνεννοηθούν και να «συμφιλιωθούν» με τους εξ' ανατολών γείτονες σε πείσμα των έτερων συνδιεκδικητών της Μακεδονίας. Ο Douglas Dakin κάπως ανεπεξέργαστα αναφέρει πως «ακόμη και ο Έλληνας μητροπολίτης των Σερρών και ο πρόεδρος της Βουλγαρικής επαναστατικής επιτροπής της πόλης φημιολογείτο ότι συναντήθηκαν σε κλίμα αδελφότητας». (Dakin, *The Unification of Greece: 1770-1923*, Ernest Benn Limited, Λονδίνο 1972, 175-176) Ακόμη και ο Σβολόπουλος γράφει πως το κίνημα «έτεινε να αποτελέσει για τον αλύτρωτο ελληνισμό την πηγή ελπίδων» για να συμπληρώσει αμέσως «αλλά και ανησυχιών» - κρίση που συμπληρώνεται με μια, κατά την γνώμη μας, καθαρά ιδεοληπτική ανάλυση των δραστηριοτήτων του Δραγούμη και του Σουλιώτη - Νικολαΐδη. Η εικόνα ωστόσο δεν ήταν αισιόδοξη σε όλες τις περιοχές και ειδικότερα στις αραβικές εκτάσεις: στην Βαγδάτη, την Βηρυτό, την Τρίπολη δεν υπήρχε ιδιαίτερος ενθουσιασμός. Ιδιαίτερα για το τελευταίο βλ. Macfie, ό.π, 39- 40. Βλ. επίσης Zürcher, ό.π, , Feroz Ahmad *The making of modern Turkey*, Routledge, Λονδίνο 1993, 31, Σκοπετέα, ό.π, 15

⁷⁰ Μέσα σε έξι μήνες καταγράφηκαν εκατό απεργίες, συνέπεια της άθλιας οικονομικής κατάστασης και της απουσίας οποιονδήποτε ρυθμίσεων στις εργασιακές συνθήκες. Ενδεικτικά, του δυο πρώτους μετεπαναστατικούς μήνες, ο πληθωρισμός στα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας είχε εκτιναχθεί στο είκοσι τοις εκατό (Zürcher, ό.π, 94). Οι απεργίες, χαρακτηριζόμενες από συνεργασίες χειρωνάκτων εργατών και «υπαλλήλων» («white collars»), ήταν κυρίως επικεντρωμένες σε αιτήματα που αφορούσαν αύξηση αποδοχών και καλύτερες εργασιακές συνθήκες (εισαγωγή οκταώρου, καλύτερη υγιεινή, άδειες μετ' αποδοχών, κ.α.). Ο Karakışla υποστηρίζει πως τους απεργιακούς εκείνους μήνες, καταγράφηκε μόνο μία απεργία χωρίς οικονομικό αίτημα (αν και κάνει λάθος όταν την αποκαλεί «αμιγώς πολιτική» - ως εάν οι προηγούμενες να μην είχαν πολιτικό χαρακτήρα!) και αφορούσε μια διαμαρτυρία των σερβιτόρων στην Θεσσαλονίκη για την Βουλγαρική παρουσία στην πόλη την ημέρα εορτασμού της την εθνικής τους ανεξαρτησίας. Το Κόμμα της Ένωσης και Προόδου αντιμετώπισε την κοινωνική αυτή διαμαρτυρία με την υιοθέτηση μιας νομοθετικής ρύθμισης το 1909 που απαγόρευε την ύπαρξη συνδικάτων στον δημόσιο τομέα και επέβαλλε υποχρεωτική διαιτησία με προφανή στόχο την καταστολή απεργιών - κάτι που τελικά πέτυχε. Παρά τις αντίθετες συνθήκες, για πρώτη φορά στην οθωμανική επικράτεια εμφανίζονταν με τέτοια ένταση εντός (και όχι στις παρυφές) του κοινωνικού συνδικάτα που διεκδικούσαν την θετική τους αναγνώριση, κάτι που φάνηκε και από μια εκδήλωση διαμαρτυρίας στην Θεσσαλονίκη το 1909 με την συμμετοχή 5000 εργατών και με ομιλίες στα οθωμανικά, ελληνικά, βουλγαρικά, σεφαραδίτικα: « Η πρώτη από τις λίγες πολιτικές διαμαρτυρίες που οργανώθηκαν από τους Οθωμανούς Συνδικαλιστές» κατά τον Yanuz Selim Karakışla, 'The emergence of the Ottoman Industrial Working Class 1839-1923' στο Quataert & Zürcher [ed] *Workers and The Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, I.B Tauris, Λονδίνο 1995, σελ 19-35, ιδιαίτερα 24-28. Βλ. και Zürcher, ό.π 94. Τέλος θα πρέπει να σημειωθεί (κάτι που ο Karakışla παραλείπει) πως η παραπάνω συγκέντρωση ήταν από τις πρώτες που οργάνωσε η οργάνωση της Φεντερασιόν που μόλις τότε έμπαινε δυναμικά στα πράγματα της περιοχής.

διαγραφόταν φάνηκε προς στιγμή πως θα άλλαξε τα δεδομένα στο επίπεδο των σχέσεων της αυτοκρατορίας με τις διάφορες εθνοθηρησκευτικές κοινότητες στο εσωτερικό της που αποτελούσαν υπό μια έννοια «στόχο» των διαφόρων αλυτρωτικών προγραμμάτων.⁷¹

Οι εκλογές του Νοεμβρίου του 1908 επικύρωσαν την κυριαρχία της Επιτροπής, καθόσον το κόμμα της Ένωσης και Προόδου απέσπασε την συντριπτική πλειοψηφία των εδρών εγκιβωτίζοντας στους κόλπους του τα «οιωνεί» εθνικά κόμματα των διαφόρων εθνοθηρησκευτικών κοινοτήτων.⁷² Μέσα σε αυτό το νέο πολιτικό τοπίο που οριζόταν σε μεγάλο βαθμό από τις βουλές της μυστικής επιτροπής ένωσης και προόδου η οποία με την σειρά της επηρέαζε ένα κόμμα (ΚΕΠ) που προσπαθούσε να επεκτείνει το οργανωτικό του δίκτυο και την επιρροή του ιδιαίτερα προς τις ασιατικές περιοχές, φορείς της πολιτικής εξουσίας εξακολουθούσαν να είναι ο σουλτάνος και η παραδοσιακή ελίτ αν ο ρόλος, όπως είναι φυσικό, είχε περιοριστεί.

Λίγους μόνο μήνες αργότερα, εκδηλώθηκε μια μεγάλης κλίμακας εξέγερση υποκινούμενη από τόσο από δυνάμεις της νέας τάξης όσο και εξωτερικούς εκπρόσωπους ενός συντηρητικού *ancien regime*. Επρόκειτο για μια εξέγερση που ξεκίνησε ως μια ανταρσία, συνέπεια εσωτερικών αντιφάσεων στο στράτευμα που δεν απομειώνονται στην όποια «κακοδιοίκηση» αλλά συνδέονται με διακρίσεις που είχε δημιουργήσει η ίδια η πορεία «εκσυγχρονισμού» των στρατιωτικών δυνάμεων. Στην πορεία, ωστόσο, η διαμαρτυρία απέκτησε χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να της προσδώσουν τον χαρακτηρισμό «αντικίνημα», όχι βέβαια χωρίς αντιφάσεις και προβλήματα προσανατολισμού, καθόσον στο δρόμο συναντήθηκαν «ανατολικές» και «δυτικές» πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις αρκετά αποκλίνουσες σε ιδεολογικό επίπεδο - αρκεί κανείς να δει τα αιτήματα των φιλελεύθερων σε αντίστιξη με αυτά των κατώτερων ριζοσπαστών ουλεμάδων. Όλα αυτά συνέτειναν στην ένοπλης εξέγερση της νύκτας της 12^{ης} Απριλίου 1909 με κύριο αίτημα πέραν της απομάκρυνσης Ενωτικών αξιωματούχων και της αμνήστευσης του στρατεύματος,

---

⁷¹ Ο σύγχρονος Τούρκος ιστορικός Hamit Bozarslan γράφει πως «Μέσα σε λίγες εβδομάδες δημιουργήθηκαν μουσουλμανικές, ελληνικές και αρμενικές πολιτικές οργανώσεις, ένας ανεξάρτητος τύπος μεγάλης ζωτικότητας, τα πρώτα συνδικάτα, οι πρώτες γυναικείες οργανώσεις, τα πρώτα πολιτιστικά κέντρα καθώς και πολλές μουσουλμανικές κοινότητες » Bozarslan Hamit, *Ιστορία της Σύγχρονης Τουρκίας*, Σαββάλας, Αθήνα 2004, 21

⁷² Οι Τούρκοι κατέκτησαν λίγο περισσότερες από τις μισές έδρες σε σύνολο 288. Εξελέγησαν επίσης 53 Άραβες, 27 Αλβανοί, 22 Έλληνες, 14 Αρμένιοι, 10 Σλάβοι και 4 Εβραίοι. 1 έδρα έλαβε τέλος το κόμμα των Οθωμανών Φιλελευθέρων υπό τον πρίγκιπα Σαμπαχεττίν που ήταν και ο μόνος πολιτικός οργανισμός που έλαβε μέρος στις εκλογές πλην του ΚΕΠ Βλ. Macfie, ό.π και Zürcher, ό.π, 149

την επαναφορά της σαρία, του Ιερού Νόμου, ο οποίος -αρκούντως ειρωνικά- δεν είχε καταργηθεί ποτέ.⁷³

Η απώλεια της εξουσίας ωστόσο δεν επρόκειτο παρά να είναι προσωρινή· γρήγορα οι δυνάμεις των Νεότουρκων αναδιατάχθηκαν και εντός ολίγων ημερών ανέλαβαν και πάλι τα πολιτικά ηνία. Παράπλευρη αλλά και από αρκετές πλευρές μοιραία απώλεια της επανάκαμψης του καθεστώτος ήταν η αποβολή του Αβδούλ Χαμίτ. Για τα επόμενα χρόνια έως το 1913 επρόκειτο να ακολουθήσει μια περίοδος σταδιακής σκλήρυνσης πρότερων φιλελεύθερων «ανοιγμάτων» τόσο σε πολιτικό, όσο και σε κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο με την συνακόλουθη νομοθετική κατοχύρωση των νέων συνταγματικών δεδομένων σε μια αυτοκρατορία που σταδιακά μετασχηματιζόταν σε κράτος το οποίο με την σειρά του βρισκόταν σε αναζήτηση έθνους «τουρκικού».

Η «παράξενη» επανάσταση του 1908 έγινε αποδεκτή με ιδιαίτερη αισιοδοξία στην Δύση προκαλώντας τον έπαινο και τον θαυμασμό διπλωματών και δημοσιολογούντων. Πώς αλλιώς να αντιμετωπιζόταν μια επανάσταση σαν και αυτή που σύμφωνα με την Έλλη Σκοπετέα, «αποκάλυψε, από την μια στιγμή στην άλλη, στοιχεία που δύσκολα ταίριαζαν με τα περί Ανατολής και Τούρκων στερεότυπα»; ⁷⁴ Η δυτική «ομοφωνία», βέβαια, ήταν σε πλήρη συμφωνία με την διπλή λειτουργία του δυτικού κόσμου ως πρότυπο αλλά και ως δύναμη (υλικής και φυσικής) επέμβασης στην περιοχή μιας και την ευφορία για τις «θετικές» εξελίξεις διαδεχόταν ο προβληματισμός για την διατήρηση της παρεμβατικής προάσπισης των συμφερόντων τους. Επιτομή της στάσης αυτής ήταν η σχεδόν αδύνατη ισορροπία της Αγγλίας ανάμεσα σε προασπιστή της δημοκρατίας και υπέρμαχο της (ιμπεριαλιστικής) επέμβασης – κάτι που ίσως εξηγεί και την ιδιαίτερη ψυχρότητα που η Βρετανία έδειξε στους Ενωτικούς.⁷⁵ Λίγο μόλις διάστημα μετά την Επανάσταση, η Αυστροουγγαρία προσαρτούσε την Βοσνία – Ερζεγοβίνη, η Βουλγαρία ανακοίνωνε την ένωση με την Ανατολική Ρωμυλία και η Κρήτη άλλη μια αποτυχημένη Ένωση με

---

⁷³ Βλ. Macfie ό.π 47-53 και Zurcher, ό.π 93-99. Ο Bozarslan αναφέρει την ύπαρξη λίγων τεκμηρίων για την «εντεξέγερση» αυτή και διατυπώνει την (κοινότοπη) βεβαιότητα πως ούτε ο Χαμίτ, ούτε οι φιλελεύθεροι αντιφρονούντες την είχαν προκαλέσει, αλλά όπως ήταν φυσικό προσπάθησαν να αποκομίσουν οφέλη από αυτήν. Τονίζει, τέλος, τον τραυματικό χαρακτήρα του συμβάντος τόσο για την Επιτροπή όσο και αργότερα για την κεμαλική εξουσία «η οποία θα το θεωρεί την πρώτη οργανωμένη εκδήλωση irtica, αντιδραστικού ισλαμισμού». Bozarslan, ό.π, 24

⁷⁴ βλ. Σκοπετέα, *Η Δύση...* ό.π, 157

⁷⁵ ό.π, 161-179 και Zurcher 159

την Ελλάδα. Το μόνο που μπορούσαν να κάνουν οι Οθωμανοί ήταν η κήρυξη μποϊκοτάζ.

Η δεύτερη συνταγματική περίοδος που εγκαινιάστηκε με την περιθωριοποίηση της Χαμιτικής εξουσίας και την ανάδυση μιας νέας πολιτικής δύναμης όχι χωρίς διχοστασίες και εσωτερικές αντιθέσεις, αποτελεί ίσως την περισσότερο ρευστή και μεταιχμιακή περίοδο στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εντός της συνυπήρχαν σπειροειδώς (και ουχί γραμμικά) ποικίλες αλληλοκαλυπτόμενες μα και (σε κάποιο βαθμό) αμοιβαία αποκλειόμενες ιδεολογικές αρχές που επηρέαζαν παντοιοτρόπως την πολιτική εξουσία· την ίδια στιγμή, η τελευταία προσπαθούσε να δημιουργήσει μια στέρεη νομιμοποιητική βάση προβάλλοντας έναν νέο κρατικό συγκεντρωτισμό που μετέβαλλε και μετέπλαθε τις πρότερες περιφερειακές δομές εξουσίας.⁷⁶

Μέσα στον πολύχρωμο αυτό ιδεολογικοπολιτικό καμβά, οι εθνοθηρησκευτικές κοινότητες, διά της καταργήσεως τους προς όφελος ενός κρατικού οθωμανισμού, μετατρέπονταν εξολοκλήρου σε πολιτικά εθνικά σύνολα στα πλαίσια μιας εξουσίας που γινόταν περισσότερο συγκεντρωτική. Η απόπειρα όμως ομογενοποίησης δεν οδήγησε στην συγκρότηση μιας ομοιογενούς πολιτικής κοινωνίας καθώς οι κοινότητες (και αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το ρωμαϊκό μιλλέτ) άρχισαν να αναπαράγουν την εθνική ιδεολογία του εθνικού κέντρου. Ο ελληνοοθωμανισμός στην πολιτική του εκδοχή πλέον σήμαινε την μεταφορά στο πολιτικό επίπεδο του «εκπολιτιστικού ρόλου των Ελλήνων στην Ανατολή».⁷⁷

Πολύ γρήγορα, λοιπόν, οι εικόνες της συναδέλφωσης έδωσαν την θέση τους στην «εκπολιτιστική αποστολή» της Ελληνικής κοινότητας στην Κωνσταντινούπολη, η οποία ομοιάζε εξαιρετικά με την εκπολιτιστική αποστολή του Βενιζέλου, ο οποίος για να έρθει στα ελληνικά πολιτικά πράγματα δεν χρειάστηκε επανάσταση, παρά κίνημα.

Την ίδια στιγμή που οι φανοστάτες της Κωνσταντινούπολης κοσμούντο με κρεμάμενα πτώματα συνεργατών της «αντεπανάστασης» και στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων επικρατούσε, όπως είδαμε, «αλυτρωτικός πυρετός», η πολιτική ζωή του ελληνικού βασιλείου ήταν το ίδιο τρικυμιώδης: αυξημένα οικονομικά προβλήματα λόγω της υπερπαραγωγής σταφίδας και κρασιού και της μείωσης των

⁷⁶ Zürcher ό.π., 186-191 και Πεσμαζόγλου ό.π., 240-267

⁷⁷ Αναγνωστοπούλου, ό.π., 475 και 458-503. Ιδιαίτερα σημαντικός στάθηκε ο ρόλος και η πολιτική του πατριαρχείου, μια ιδιαίτερος σημαντική σταθερά που σε κάθε περίπτωση χρίζει ξεχωριστής ανάλυσης.

εμβασμάτων από τους μετανάστες εξ Αμερικής συνέπεια της οικονομικής εκεί ύφεσης σε συνδυασμό με το ευρύτερο διεθνές κλίμα στην περιοχή, την άρνηση της Αθήνας να αποδεχθεί την ενωτική διακήρυξη των Κρητών καθώς και της αναζωπύρωσης του εθνοτικού ανταγωνισμού στην Μακεδονία έδιναν την εντύπωση πολιτικού αδιεξόδου.

Η απάντηση σε αυτό το ζοφερό κλίμα, ήρθε και εδώ από το στράτευμα: Τα ξημερώματα της 28^{ης} Αυγούστου 1909 στο Γουδί της Αθήνας συγκεντρώθηκαν δυνάμεις του πεζικού και του πυροβολικού υπό τον συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά με την σαφή απειλή κατάληψης της πόλης σε περίπτωση που οι πολιτικές δυνάμεις αρνούνταν να αποδεχτούν τα πολιτικά τους αιτήματα.⁷⁸ Την αμέσως επόμενη μέρα παραιτήθηκε ο πρωθυπουργός Δημήτριος Ράλλης και ο Γεώργιος ο Α΄ έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, ο οποίος και έκανε δεκτό το υπόμνημα των αξιωματικών, που με την σειρά τους, επέστρεψαν στα στρατόπεδα έχοντας πετύχει τους στόχους τους.⁷⁹ Ήταν όμως έτσι τα πράγματα; Ας ακολουθήσουμε την σειρά των γεγονότων.

Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος που έφερε εις πέρας το «βελούδινο» αυτό «πραξικόπημα», είχε συσταθεί από μέλη τεσσάρων διαφορετικών στρατιωτικών συνωμοτικών ομάδων που είχαν συγκροτηθεί τον προηγούμενο χρόνο μοιραζόμενες κοινούς προβληματισμούς αναφορικά με την μοίρα της χώρας και τον ρόλο του στρατεύματος.⁸⁰ Απο την στιγμή που η εξουσία είχε περιέλθει στα χέρια των

---

⁷⁸ Κατά την αξιόπιστη καταγραφή του Hering, επρόκειτο για 446 αξιωματικούς, 2546 υπαξιωματικούς και ναύτες καθώς και 67 χωροφύλακες –επίσης περί τους 135 πολίτες συνέρρευσαν στο Γουδί προς υποστήριξη της ενέργειας. Βλ. Hering,ό.π, 754 αλλά και Θ. Βερέμης , *Οι επεμβάσεις του Στρατού στην Ελληνική Πολιτική 1916 -1936*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983, 23. Βλ. και Δερτιλής, ό.π 167. Οι λόγοι που απένειμαν στο στράτευμα παρεμβατικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα κωδικοποιημένα συνδέονται με την ανθοφορία του συνωμοτισμού, το διεθνές κλίμα, την δυσφορία περί της ανάμειξης του βασιλιά στο στράτευμα και άλλες νομικές ρυθμίσεις. Βλ. Δερτιλής, ό.π

⁷⁹ Η ύπαρξη και η δύναμη ανατρεπτική δράση του Συνδέσμου είχε ήδη γίνει γνωστή στον πολιτικό κόσμο απο τα τέλη Ιουνίου όταν ο φρούραρχος της Αθήνας αιφνιδίασε τα ηγετικά στελέχη, παριστάμενος σε μια ελάχιστη συνωμοτική συνάντηση (Δερτιλής, ό.π). Αμέσως μετά το κίνημα, η βρετανική Daily Telegraph, παρέθεσε μια στιχομυθία του Βασιλιά πριν από την εκδήλωση της στάσης: «- Πόσον καιρόν εβασίλευσε ο Όθων στην Ελλάδα πριν αναγκασθή να απέλθῃ; Ηρώτησεν ο βασιλεύς. –Είκοσι εννέα έτη Μεγαλειότατε. – Και πόσαι εξεγέρσεις έλαβον χώρα κατά την διάρκεια της βασιλείας του; - Αρκεταί. – Πόσον χρόνον βασιλεύω εγώ; - Τεσσαράκοντα εξ έτη . – Και πόσαι επαναστάσεις ή εξεγέρσεις έγιναν κατά το χρονικόν τούτο διάστημα; Ούτε μια, Μεγαλειότατε. – Καλά. Στο κάτω-κάτω της γραφής λοιπόν, δεν τα πήγα άσχημα». παρατίθεται σε Β. Τσίχλης, *Το κίνημα στο Γουδί και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Πολύτροπον, Αθήνα 2007, 93

⁸⁰ Μια πρώτη ομάδα αφορούσε υπαξιωματικούς όπου συστάθηκαν ως «συνδικαλιστική» ομάδα πίεσης ύστερα από την ψήφιση στην Βουλή (με την σύμφωνη γνώμη και του Επιτελείου) ενός νομοσχεδίου για την δημιουργία μόνιμων στελεχών από υπαξιωματικούς, κάτι που ουσιαστικά τους αφαιρούσε την δυνατότητα ανέλιξης στο στράτευμα. Ηγέτης τους ήταν ο υπολοχαγός Καραϊσκάκης, εγγονός του Γεωργίου και βουλευτής Καρδίτσας, ο οποίος - σύμφωνα με τον Hering - «στο κρίσιμο έτος 1909 δεν συνέδεσε τις επιδιώξεις των υπαξιωματικών με κοινωνικοπολιτικό ριζοσπαστισμό, αλλά με

στρατιωτικών, στον ορίζοντα διαφαίνονταν δυο προοπτικές: δικτατορική διακυβέρνηση, ή η αναζήτηση της συνεννόησης με τις πολιτικές δυνάμεις. Τελικά επελέγη η δεύτερη πορεία, με καταλυτική την επιρροή των ανώτερων αξιωματικών.⁸¹

Η πολιτική διακήρυξη, τα πολιτικά αιτούμενα του Στρατιωτικού Συνδέσμου δεν περιείχαν «επαναστατικές ιδέες» καθόσον στις γενικές αρχές επιβεβαιωνόταν ο σεβασμός στην δυναστεία, το σύνταγμα, τους νόμους, το σύστημα διακυβέρνησης της χώρας και ζητείτο η άμεση σύγκλιση της Βουλής. Επίσης, επαναδιατυπώνονταν κλασικές αρχές του αστικού κράτους δικαίου ενώ ταυτόχρονα απουσίαζε (με εξαίρεση μια αναφορά στο φορολογικό σύστημα) η όποια νύξη στα άμεσα και σημαντικά κοινωνικά προβλήματα που ταλαιπωρούσαν τους πολίτες.

Οι μόνες λεπτομερείς και μελετημένες αναφορές αφορούσαν την πορεία των εξοπλιστικών προγραμμάτων, την αναδιοργάνωση του στρατού, του ναυτικού και της χωροφυλακής. Η στρατιωτική ετοιμότητα που συνέθετε τον τελικό ορίζοντα των μεταρρυθμιστικών προσταγμάτων του στρατιωτικού συνδέσμου δεν αφορούσε την υπεράσπιση της χώρας, αλλά πρωτίστως την διεκπεραίωση του αλυτρωτικού προγράμματος το οποίο με την σειρά του ιεραρχούσε τα διάφορα άλλα πολιτικά αιτήματα.⁸²

Ο λαός, με τα λόγια του αρχιστασιαστή Ζορμπά, «έμεινε ανδρανών κι αμφιβάλλον περί του πρακτέου. Συνεπώς, ο στρατός απομονωθείς ευρίσκετο εκτός

συνθήματα για μεγαλείο και δόξα: η Ελλάδα, έλεγε, έπρεπε να μεταβληθεί σε ένα μεγάλο στρατόπεδο» (Βλ. Hering, ό.π, 751) Κατά το 1908, επίσης, σχηματίστηκε και ο «Στρατιωτικός Σύνδεσμος των κατωτέρων αξιωματικών της ξηράς και της θαλάσσης». Αντιδυναστικοί στην πλειονότητά τους, ενοχλούνταν από την βασιλική ευνοιοκρατία στο στράτευμα, διεκδικούσαν τα επαγγελματικά τους δικαιώματα και υποστήριζαν πρώτα και κύρια ένα ταχύρρυθμο πρόγραμμα εξοπλισμών, το οποίο θα έπρεπε να επιβληθεί ακόμα και με την βία. Το μωσαϊκό των αντιδρώντων στρατιωτικών συμπληρώθηκε και από δυο συσσωματώσεις ανωτέρων αξιωματικών: δεκαεπτά υπολοχαγοί υπό την καθοδήγηση του Παμίνου Ζυμβρακάκη, που είχαν συμμετάσχει στο μακεδονικό αντάρτικο και τώρα έβλεπαν τις επιτυχίες της δράσης του να τίθενται εν αμφιβόλων και δεκαπέντε περίπου ανώτεροι αξιωματικοί του ναυτικού υπό τους στρατηγούς Δαγκλή και Παρασκευόπουλο με σαφή μετριοπαθέστερο προσανατολισμό και αίτημα την απομάκρυνση του διαδόχου, χωρίς αυτό να συνεπάγεται έναν γενικότερο αντιδυναστισμό. Οι ομάδες των υπολοχαγών και των λοχαγών συγχωνεύθηκαν στα τέλη Ιουνίου και εξέλεξαν διοικούσα επιτροπή και συμφώνησαν στο πρόγραμμα ενίσχυσης των ενόπλων δυνάμεων από το οποίο μάλιστα απαλείφθηκε και η αμφιλεγόμενη αναφορά στην βία. Βλ. Μποχώτης, ό.π, 58-60, Hering, ό.π, 751-753 και Δερτιλής, ό.π, 181-3 Ιδιαίτερα βλ. , Β. Παπακοσμάς *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1981, 79 – 80 και Βερέμης, ό.π, 25

⁸¹ Η σημαντικότερη διαίρεση εντός του συνδέσμου ήταν μεταξύ μετριοπαθών ανώτερων αξιωματικών και ριζοσπαστικοποιημένων κατώτερων βαθμών, με την επιρροή των πρώτων (και ιδιαίτερα του Ζορμπά) να συμβάλλει στον μετριασμό του ριζοσπαστισμού του συνδέσμου. Hering, ό.π, 754-55

⁸² Το πρόγραμμα παρατίθεται σε Τσίχλης, ό.π, 326-231. Για δυο αρκετά διαφορετικές αναγνώσεις των χαρακτηριστικών του προγράμματος που συνδέονται και με διαφορετικές στάσεις απέναντι στο κίνημα όπως θα δούμε παρακάτω, Βλ. Hering, ό.π και Μποχώτης, ό.π, 501-504. Προς ώρας αρκεί να σημειωθεί πως οι «κλασικές αρχές του κράτους δικαίου» κατά Hering γίνονται για τον Μποχώτη «κωδικοποιημένα συνθήματα της αντικοινοβουλευτικής ιδεολογίας».

του Νόμου»⁸³. Σε κάθε περίπτωση, οι αντιδράσεις του κόσμου ήταν συγκεχυμένες: οι περισσότερες εφημερίδες στήριζαν την «επανάσταση», επαγγελματικά επαρχιακά σωματεία οργάνωσαν διαδηλώσεις συμπαραστάσης προωθώντας τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους.

Σε διεθνές επίπεδο, από πρεσβευτικές αναφορές όσο και δημοσιεύματα στον δυτικό τύπο της περιόδου προκύπτει πως οι μεγάλες δυνάμεις και ιδιαίτερα οι Αγγλογάλλοι και οι Γερμανοί αντιμετώπιζαν το προνουτσιαμένο με καχυποψία, ανησυχία και φόβο. Η παραπάνω στάση ήταν απότοκο της εκτίμησης για την πιθανότητα μιας ευρύτερης κοινωνικοπολιτικής αλλαγής καθώς ήταν πλέον ορατές οι ριζοσπαστικές διαθέσεις των κατώτερων τάξεων. Μια προοπτική πολιτειακής ανατροπής ήταν κάτι που απευκταίο τόσο οι Αγγλογάλλοι όσο και ιδιαίτερα οι Γερμανοί. Κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε νέα δεδομένα στην βαλκανική και θα μπορούσε να οδηγήσει σε ευρείας κλίμακας αναμετρήσεις. Η αρνητική αυτή στάση, τέλος, καθιστούσε πολύ δύσκολη την προοπτική σύναψης δανείου από τις διεθνείς χρηματαγορές προς το ελληνικό δημόσιο για την περάτωση του εξοπλιστικού προγράμματος του Συνδέσμου.⁸⁴

Το φθινόπωρο του 1909 πέρασε εν μέσω έντονων πολιτικών αντιπαραθέσεων μεταξύ των τριών πλέον κέντρων πολιτικής εξουσίας: της βουλής, του στρατεύματος και του παλατιού με βασικό διακύβευμα την προώθηση των μεταρρυθμίσεων που αποτελούσαν την πολιτική ατζέντα του Συνδέσμου.⁸⁵ Την ίδια στιγμή εντεινόνταν οι αντιθέσεις του καθεστώτος με μια μερίδα των συντεχνιών, γεγονός που προκαλούσε πρόσθετα σημεία τριβής στους κόλπους του συνδέσμου. Μπροστά σε όλα αυτά τα αδιέξοδα που καθιστούσαν την πολιτική ζωή εξόχως προβληματική, μερικές μέρες πριν το τέλος του έτους κλήθηκε στην Αθήνα ο Βενιζέλος, ώστε να αναλάβει τον ρόλο του διαμεσολαβητή και να εγγυηθεί μια νέα πορεία. Ο ίδιος άλλωστε είχε στηρίξει ενθέρμως τους στόχους των πραξικοπηματιών.⁸⁶

---

⁸³ αναφέρεται σε Hering,ό.π,758.Ο ίδιος συμπεραίνει πως οι αρνητικές αντιδράσεις αφορούσαν περισσότερο συγκεκριμένες αποφάσεις αξιωματικών παρά τους γενικότερους στόχους του συνδέσμου

⁸⁴ Δερτιλής, ό.π, 207-209 και Μποχώτης ό.π, 69.

⁸⁵ Οι πιο σημαντικές μεταρρυθμίσεις που προκάλεσαν μεγάλη συζήτηση και επέβαλαν την δυναμική παρέμβαση του Συνδέσμου στην κυβέρνηση Μαυρομιχάλη ήταν νομοσχέδια που αφορούσαν την Γενική Διοίκηση Ενόπλων Δυνάμεων και την απομάκρυνση της βασιλικής επιρροής και την μείωση των νομών και διεύρυνση εκλογικών περιφερειών. Μποχώτης, ό.π, 506

⁸⁶ Το όνομα του Βενιζέλου και η προοπτική κλήσης του στην ελληνική πολιτική σκηνή είχε συζητηθεί από την πρώτη κιόλας συνεδρίαση του Συνδέσμου. Λίγους μήνες προτού το κίνημα το όνομά του είχε ακουστεί σε συζητήσεις με τις συντεχνίες. Η σύγκρουση του κρητικού πολιτικού με τον πρίγκιπα Γεώργιο στην Κρήτη (που έβρισκε ιδιαίτερη απήχηση στις μεγάλες μερίδες των αντιδυναστικών στρατιωτικών) σε συνδυασμό με την άριστη γνώση του Ανατολικού Ζητήματος (την περίοδο εκείνη

Οι πρώτες μέρες του 1910 βρήκαν τον Βενιζέλο στην Αθήνα να μεσολαβεί μεταξύ του συνδέσμου, του παλατιού και των παλαιών πολιτικών για τον διορισμό μιας μεταβατικής κυβέρνησης που θα οδηγούσε την χώρα σε μια *αναθεωρητική* εθνοσυνέλευση και θα προκαλούσε την διάλυση του συνδέσμου.⁸⁷ Η πρόταση, με σαφείς άμεσες πολιτικές στοχεύσεις τον κατευνασμό του στέμματος και των μεγάλων δυνάμεων, την αποφυγή νεότερης εμπλοκής του κρητικού και την εξαγορά χρόνου για την δημιουργία ενός νέου πολιτικού σχηματισμού, έγινε δεκτή στα μέσα του Γενάρη από το συμβούλιο του στέμματος όχι βέβαια χωρίς εντάσεις και διαφωνίες.

Με τις δυο απανωτές εκλογικές αναμετρήσεις του 1910, την συγκρότηση του φιλελεύθερου κόμματος και την συνακόλουθη πολιτική περιθωριοποίηση των «παλαιών» κομμάτων επρόκειτο να εδραιωθεί η κυριαρχία του Βενιζέλου στην ελληνική πολιτική σκηνή, που με την σειρά της, όπως θα δούμε παρακάτω, έθεσε σε κίνηση μια πολύπλευρη, πολυεπίπεδη, πολύπλοκη διαδικασία αστικού μετασχηματισμού που έφερε στο προσκήνιο τις μεσαίες τάξεις.⁸⁸

Το κίνημα στο Γουδί μπορεί να χαρακτηριστεί, σύμφωνα με την πρόταση του Θανάση Μποχώτη, ως μια «αστική αντεπανάσταση» που κατάφερε να συναρθρώσει δυναμικές πολιτικές και ιδεολογικές παραδόσεις που δέσποζαν στο πεδίο του κοινωνικού τα προηγούμενα 45 έτη: επρόκειτο για τον μεγαλοαστικό αντικοινοβουλευτισμό που εξέφραζε ο Σύνδεσμος, τον συντηρητισμό των εξαστισμένων παραδοσιακών τάξεων και τέλος, τον μικροαστικό

διατελούσε πρωθυπουργός της Κρητικής πολιτείας) τον έκαναν ιδανική επιλογή για την αναζωογόνηση της πολιτικής ζωής. Αναφορικά με την στάση του απέναντι στο κίνημα, αυτή κωδικοποιείται σε μια σειρά δέκα άρθρων που συνέγραψε μεταξύ του Αυγούστου και ου Οκτώβρη στον *Κήρυξ* των Χανίων και αναδημοσιεύονταν στην Αθήνα. Η βασική ιδέα των κειμένων συνίστατο στην υποστήριξη μιας προσωρινής στρατιωτικής δικτατορίας, η οποία αφού θα επέβαλε κάποια «ανορθωτική» νομοθεσία, θα άνοιγε τον δρόμο για την επιστροφή του κοινοβουλευτισμού. Ο Μποχώτης εκτιμά πως με αυτή του την άποψη ο Βενιζέλος στεκόταν μαζί με όσους Ελληνοκρήτες εκτιμούσαν πως η εμπλοκή του στρατού ήταν αναγκαία για την επιβολή ενός στρατιωτικού προγράμματος που θα ασκούσε πίεση στους Οθωμανούς και ενδεχομένως θα έλυνε το κρητικό πρόβλημα με την ένωση. Βλ. Μποχώτης, *ό.π.*, 72 αλλά και Hering, *ό.π.*, 766-67. [Μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια: Ο Μποχώτης υποστηρίζει πως τα άνωθεν κείμενα του Βενιζέλου στον *Κήρυξ* ήταν ανώνυμα, στοιχείο το οποίο ο Hering δεν αναφέρει αφήνοντας μάλιστα να εννοηθεί το αντίθετο (και παραπέμποντας σε έκδοση των κειμένων του Βενιζέλου)]

⁸⁷ Ο σύνδεσμος διαλύθηκε τον Μάρτιο του 1910, λίγες μόνο μέρες πριν την προκήρυξη των εκλογών για την πρώτη αναθεωρητική βουλή. Είχε προηγηθεί η ολιγόμηνη διάρκεια κυβέρνησης υπό τον Στέφανο Δραγούμη που έφερε εις πέρας βασικές μεταρρυθμιστικές προτάσεις του Συνδέσμου καθώς και προέβη σε μεγάλη έκταση εκκαθαρίσεις «αντιφρονούντων» από τομείς του κρατικού μηχανισμού.

⁸⁸ Μουζέλης Νίκος, «Οικονομία και Κράτος την εποχή του Βενιζέλου» στο Βερέμης, Δημητράκοπουλος (επιμ.) *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιπποτή, Αθήνα 1980, 4-9

αντικοινοβουλευτισμό των επαγγελματικών ενώσεων.⁸⁹ Και είναι η πολιτική όψη των καταστατικών αυτών ιδεολογικών αντινομιών που προκάλεσε τον εγκλωβισμό και την εσωτερική κατάρρευση του καθεστώτος – αντινομίες που μπορούν, απλουστευτικά, να αναχθούν σε μια αγεφύρωτη ένταση μικροαστικών και μεγαλοαστικών ταξικών συμφερόντων.⁹⁰ Σε κάθε περίπτωση, ο «εθνικός σκοπός», η στρατιωτική ετοιμασία της χώρας εν' όψη της εκπλήρωσης των αλυτρωτικών πραγματιστικών φιλοδοξιών αφενός ενοποιούσε τα διαφορετικά ταξικά συμφέροντα και αφετέρου επρόκειτο να αποτελέσει τον τελικό ορίζοντα άσκησης πολιτικής για τα επόμενα χρόνια.

Η Ελλάδα της διετίας 1910-12, της εμφάνισης και πολιτικής κυριαρχίας του Βενιζέλου και των φιλελευθέρων είναι μια χώρα που σταδιακά αλλάζει, το σύνταγμά

---

⁸⁹ Ακολουθούμε την ανάλυση της νεότερης συμβολής στην πολύπλευρη διεπιστημονική συζήτηση για την φυσιγνωμία και τον χαρακτήρα του κινήματος στο Γουδί, όπως κωδικοποιείται από τις παρεμβάσεις των Μποχώτη και Χατζηιωσήφ. Σημαντικό έτερο πόλο της συζήτησης συγκροτούν [παρά τις επιμέρους μεταξύ τους διαφοροποιήσεις] οι προσεγγίσεις των Δερτιλή και Hering. Ο όρος «αστική επανάσταση» που εισήχθη στο αναλυτικό λεξιλόγιο από τον βενιζελικό Γ. Βεντήρη το 1931, έμελλε να θέσει το πλαίσιο αναλύσεων τόσο διαφορετικών όσο ήταν των Κορδάτου και Βουρνά, Μαρκεζίνη και Βεντήρη, Καλτσά και Σβόλου, Μοσκόφ – αναλύσεων που δέσποζαν τόσο στην μεσοπολεμική όσο και την μετεμφυλιακή περίοδο έως την δικτατορία και συνδέονταν φυσικά με το ευρύτερο ζήτημα της στάσης απέναντι στον βενιζελικό αστικό εκσυγχρονισμό (Για μια κριτική ανασκευή βλ. Δερτιλής, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός...*, ό.π., 171-80 και Μποχώτης, *Η Ριζοσπαστική Δεξιά...*, ό.π., 496-98) Η τομή στις ερμηνείες για το Γουδί συντελέστηκε το 1977 με το *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση, 1880-1909* του Γ. Δερτιλή. Εδώ, ο Δερτιλής απορρίπτει την υπόθεση της αστικής επανάστασης - σε πείσμα του αναντίρρητου γεγονότος ότι ο ερχομός του Βενιζέλου και η εμφάνιση των φιλελευθέρων στην πολιτική ζωή του τόπου που επακολούθησαν, αποτέλεσαν καίριους παράγοντες που οδήγησαν στον αστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας. Τα επιχειρήματα του Δερτιλή αντλούνται από την ανάλυση τόσο των ταξικών και κοινωνικών δυναμικών της ελληνικής κοινωνίας την πρότερη εικοσαετία (διαχρονικό επίπεδο), όσο και την ερμηνεία των συγκυριακών μεταβολών των ετών 1909-10 που κυρίως αφορούσαν τα *αιτήματα των αξιωματικών, τον τρόπο με τον οποίο πολιτεύτηκαν άμα την ανάληψη της εξουσίας* καθώς και *τη στάση των διαφόρων άλλων κοινωνικών ομάδων και τάξεων* (συγχρονικό επίπεδο). Η θέση του είναι πως το προνουσιασμένο προκάλεσε μια ευρύτερη κοινωνική εξέγερση που έληξε με την ομιλία του Βενιζέλου στο σύνταγμα, μια εξέγερση στην οποία πρωτοστατούσαν οι «κατώτερες» κοινωνικές τάξεις (μικροαστοί, εργάτες, άνεργοι, φοιτητές, ριζοσπάστες διανοούμενοι) έναντι των «ανωτέρων» συμπεριλαμβανομένης και της ατροφικής αστικής τάξης. Με άλλα λόγια «το ότι οι οραματισμοί του μεγάλου πολιτικού ήταν αληθινά αστικοί, άρα και αληθινά επαναστατικοί στην εποχή τους, καθώς και το γεγονός ότι ένα μέρος των αστών τελικά τους αποδέχτηκε, δεν σημαίνει ότι η περίοδος 1909-12 σφραγίστηκε από μια «αστική επανάσταση». Σημαίνει απλώς ότι η αμφίρροπη εξέγερση του στρατού και η ιδεολογικά ασαφής επαναστατική υποστήριξη που είχε ξεσηκώσει ανάμεσα στις κατώτερες τάξεις διοχετεύτηκαν σε αστικά κανάλια» Δερτιλής, ό.π., 219. Αργότερα, στις αρχές του 1990, ο Gunar Hering, συμπλέοντας με την προσέγγιση του Δερτιλή επιχειρεί μια «φιλελεύθερη» ανάγνωση των στόχων και στρατηγικών του καθεστώτος, από την σκοπιά των εξατομικευμένων συμφερόντων των ιδιαίτερων κοινωνικών ομάδων. Έτσι, για αυτόν το κίνημα επρόκειτο για στρατιωτικούς που ήθελαν να επιβάλλουν την πολιτική τους σε σχέση με μια πολιτική ομάδα την οποία έκριναν ως ανίκανη ή διεφθαρμένη. Η πολιτική τους εξυπηρετούσε εθνικιστικούς στόχους που ήταν και αστικοί, αλλά και τα ιδιαίτερα συμφέροντα μιας κοινωνικής ομάδας, των αξιωματικών που συγκαλύπτονταν και διαπλέκονταν από τους εθνικιστικούς στόχους. Hering, ό.π., . Σε κάθε περίπτωση, όπως επισημαίνει ο Μποχώτης, το κοινό χαρακτηριστικό που μοιράζονται οι δυο παραπάνω σημαντικές αναλύσεις είναι μια σχετική ασάφεια και μια ιδιαίτερη αποφατικότητα όταν τίθεται πιεστικά το ερώτημα περί του «θετικού» χαρακτήρα του καθεστώτος.

⁹⁰ Βλ. Μποχώτης, ό.π.,

της αναθεωρείται, η δημοσιονομική κατάσταση της βελτιώνεται, η κοινωνική πολιτική ιεραρχείται με βάση την προτεραιότητα των στρατιωτικών εξοπλισμών σε ένα γενικότερο «φιλοπόλεμο» κλίμα που οδηγεί στην σύναψη βαλκανικών συμμαχιών - πάντοτε με μια εξορθολογισμένη εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας να κανοναρχεί την πολιτική ζωή του τόπου.

Σε σχέση με αυτό το τελευταίο, ύστερα από τους Βαλκανικούς πολέμους που διπλασιάζουν την ελληνική επικράτεια και καταφέρουν καίριο εδαφικό και πολιτικό πλήγμα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, για την επιβίωση της τελευταίας γίνεται επιτακτική ανάγκη η τουρκοποίηση του χωρόχρονου με την μεσολάβηση του Ισλάμ. Η νέα απολυταρχική πολιτική τάξη που επιβάλλουν οι Νεότουρκοι της Ένωσης (και της τριανδρίας) έρχεται σε άμεση σύγκρουση με τα συμφέροντα των μη μουσουλμαντικών πληθυσμών, οι οποίοι πλέον ειδώνονται ως εμπόδιο στην πορεία δημιουργίας μιας ενιαίας εθνικής αστικής τάξης και οικονομίας.⁹¹

Σε αυτό το πλαίσιο, οι ελληνικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας ως καταργημένη εθνοθηρησκευτική κοινότητα «ωθούνται» αλλά και αναγνωρίζουν στο ελληνικό κράτος το εθνικό τους κέντρο – ένα εθνικό κέντρο για έναν τόπο (Μικρά Ασία) που αρχίζει να αποκτά ζωτικότατη σημασία για την σωτηρία του Οθωμανικού κράτους. Για το άλλο κράτος, το Ελληνικό (καθώς και για την ελληνική κοινωνία), οι Ρωμιοί της Μικράς Ασίας γίνονται οι *par excellence* αλύτρωτοι ελληνικοί πληθυσμοί - κάτι που είναι έκδηλο τόσο σε επίπεδο πολιτικού λόγου όσο και πολιτικής πρακτικής ιδιαίτερα κατά την διάρκεια του Πρώτου Πόλεμου και εντεύθεν.⁹²

Την Τουρκία (και ενδεχομένως την Μικρά Ασία) σκόπευε λίγο νωρίτερα να επισκεφθεί ο Τοynbee στα πλαίσια του πρώτου του ταξιδιού σε ελληνορωμαϊκούς κόσμους οικείους και ανοίκειους, αλλά την επαφή του με τους «εξωτικούς» οθωμανικούς τόπους διέκοψε ο ιταλοτουρκικός πόλεμος του 1911.⁹³ Έτσι, ο νεαρός

---

⁹¹ Geogelin Havier, *Σμύρνη*, ό.π και Αναγνωστοπούλου, ό.π

⁹² Μέσα στα τέσσερα χρόνια του Πολέμου ένας σημαντικός αριθμός Ελλήνων της Σμύρνης τρέπεται σε φυγή σε μια ευρύτερη πληθυσμιακή μετακίνηση που έχει ως τελικό ορίζοντα την τουρκοποίηση του χώρου και εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο πληθυσμιακών μετακινήσεων και χωρικών «καθάρσεων» που είχαν ξεκινήσει με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Για μια παρουσίαση και ερμηνεία των αμφίδρομων πολιτικών εθνοποίησης την Ελλήνων της Μικράς Ασίας που ακολουθούν μια πολιτική αδυνατίσσης της τουρκικής κυβέρνησης προς όφελος της Αντάντ και χρησιμοποιούν ως πρώτοι ύλη τους διάφορους κοινοτικούς μηχανισμούς που άλλοτε ήταν υπό την εξουσία του πατριαρχείου, βλ. Αναγνωστοπούλου, ό.π, 521-5 43

⁹³ Αρκετά χρόνια αργότερα, την δεκαετία του 1960, ο Τοynbee περιγράφει γλαφυρά τον ιδιαίτερο εξωτισμό που του έφερε στο νου η αναγκαιότητα της έκδοσης διαβατηρίου για την επίσκεψη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (καθώς επρόκειτο μόνο για την τρίτη χώρα μαζί με την Ρωσία και την Ρουμανία που απαιτούσαν ένα τέτοιο έγγραφο) καταλήγοντας στην ενθύμηση ενός επεισοδίου που περιγράφει με ιδιαίτερο ενδιαφέρον την πρόσληψη της Τουρκίας και του Τούρκου στην Ευρώπη την

φοιτητής επικεντρώθηκε στην Ιταλία και ιδιαίτερα στην Ελλάδα. Μάλιστα, η ανάλυση της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης της τελευταίας που τροφοδοτήθηκε και από τις εμπειρίες του ταξιδιού του αποτέλεσε και το πρώτο σύγχρονο θέμα με το οποίο καταπιάστηκε ο νεαρός ιστορικός σε ένα οξφορδιανό παμφλέτο του 1913.⁹⁴

Το κίνημα στο Γουδί, σε μια σύγχυση αιτίων και αφορμών, ερμηνευόταν ως ένα «πραξικόπημα», μιας «δεύτερης κοπής απομίμηση του προνουτυσμένου των Νεότουρκων» το οποίο ανέκυψε λόγω των εντάσεων στο Κρητικό Ζήτημα, εντάσεις που εξήραν τα ελληνικά εθνικά πάθη.⁹⁵ Μέσα σε αυτό το κλίμα, «από το επίκεντρο της αναστάτωσης», έγραφε ο Toynbee, θα εμφανιζόταν «ο άντρας που απαιτούσαν οι περιστάσεις», ο Ελευθέριος Βενιζέλος.⁹⁶ Συμπλέοντας με το φιλελεύθερο φιλελληνικό κλίμα της εποχής στην Βρετανία, εκθείαζε τον Ελευθέριο Βενιζέλο τόσο για τα προσωπικά του χαρίσματα όσο και για τα αποτελέσματα της αποτελεσματικής πολιτικής του σε εσωτερικό και διεθνές επίπεδο.⁹⁷

Το ελληνικό όμως έθνος, έγραφε σχολιάζοντας τον περίσσιο αλλά και μοιραίο για την εθνική του ολοκλήρωση αλυτρωτισμό, βασιζόταν «περισσότερο στην φαντασία παρά στον πρακτικό νου» έχοντας ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα εισέλθει σε μια περίοδο ανταγωνισμού μεταξύ κομμάτων του παρελθόντος και παρατάξεων του μέλλοντος εν μέσω σκοτεινών και άνυδρων περιόδων.⁹⁸ Με άλλα

περίοδο εκείνη: «Αυτό το εξωτικό έγγραφο [το διαβατήριο] μου δημιούργησε προβλήματα. Στις 29 Σεπτεμβρίου 1911, επτά μέρες ύστερα από την αναχώρησή μου, η Ιταλία κήρυξε τον πόλεμο στην Τουρκία. Το βράδυ της 16^{ης} Νοεμβρίου, καθώς περπατούσα με τον Rob Darbishire από την Terracina προς την Formia μας πλησίασε ένας carabiniere. - 'Είστε Τούρκοι' μας είπε. Δεν μας συνέλαβε αλλά σημείωσε το όνομα του ξενοδοχείου μας. Όταν όμως θα ερχόταν από το ξενοδοχείο, θα έπρεπε να επιδείξουμε κάποιο αθωωτικό έγγραφο και το διαβατήριό μου περιείχε την ενοχοποιητική αναφορά στην πρόθεση επίσκεψης της Τουρκίας και για αυτόν η διάκριση επίσκεψης και καταγωγής θα ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Από την άλλη δεν θα γνώριζε περί διαβατηρίων, οπότε αποφάσισα να μην του το δείξω. Όταν τελικά ήρθε του έδωσα την ταυτότητα μου που κάτω από το όνομα έγραφε: 'Κολέγιο Balliol, Οξφόρδη'. Η λέξη 'Κολέγιο' έκανε την δουλειά της. 'A! collegio!' είπε ο carabiniere 'dunque sn siete Turchi!' και μας άφησε στην ησυχία μας.» Toynbee, *Experiences*, ό.π., 25

⁹⁴ Arnold. J Toynbee, *Greek Policy Since 1882*, Oxford Pamphlets², Οξφόρδη 1914

⁹⁵ Στην ανάλυσή του, ο Toynbee διαπράττει σε θεωρητικό επίπεδο το σφάλμα για το οποίο ψέγει την ελληνική πολιτική ζωή. Αντιμετωπίζει δηλαδή ένα σημαντικό εσωτερικό γεγονός υπό το αποκλειστικό πρίσμα των εξωτερικών διπλωματικών συμβάντων και εξελίξεων, ό.π., 8- 12

⁹⁶ ό.π., 8-11

⁹⁷ «Τα έχει πάει θαυμάσια γιατί είναι ένας έξυπνος άνθρωπος με μια εκπληκτική δύναμη κρίσης...τα έχει καταφέρει υπέροχα γιατί διαθέτει την ευφυΐα που απαιτείται ώστε να κάνει τους Έλληνες να δεχθούν το 'Όχι' [to take no for an answer], μια ποιότητα που είναι εξαιρετικά σπάνια στο έθνος και εξηγεί την επιτυχία του σε αντίθεση με την αποτυχία του Τρικούπη», ό.π., 13

⁹⁸ Το μόνο αξιόλογο πράγμα που συνέβη τα χρόνια που ακολούθησαν την τρικουπική περίοδο ως την βενιζελική ήταν η αποξήρανση της λίμνης της Κωπαΐδας που μετέτρεψε τον «βάλτο σε μια αγροτική περιοχή». Το παράδειγμα αυτό είναι το καλύτερο δείγμα σε σχέση με το τι ο Toynbee αποκαλούσε πρόοδο, καθώς συναρθρώνει την παρουσία δυτικού και δη Βρετανικού κεφαλαίου και την αναδιοργάνωση της γης με την εκμετάλλευση των νέων τεχνολογικών δεδομένων. Το τερνόν της κοπαΐδας για τον Toynbee είναι ο παραδειγματικός τρόπος πολιτισμική προόδου καθώς η cultivation συναντάει την ελληνική culture.

λόγια, η ελληνική ιστορία του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα δεν ήταν άλλο από την ιστορία των ηρωικών πεπραγμένων μεγάλων ανδρών: του Χαρίλαου Τρικούπη και του Ελευθέριου Βενιζέλου. Ο τελευταίος, μάλιστα, οπλισμένος με σωφροσύνη, ευθυκρισία και διορατικότητα επιτύγχανε εκεί που ο προηγούμενος αποτύχαινε καθώς με ιδιαίτερη επιτυχία προχωρούσε την υλοποίηση τόσο της Μεγάλης Ιδέας, όσο και του εκσυγχρονισμού της χώρας εκμηδενίζοντας πολιτικά το ancien regime.

Οι «μεγάλοι άνδρες», όμως, που όριζαν το ιστορικό γίνεσθαι και καθόριζαν τα πολιτικά πράγματα της χώρας θα έπρεπε να περιμένουν ως την μικρασιατική εκστρατεία για να συναντηθούν με τον επίδοξο και φιλόδοξο νεαρό ιστορικό. Το 1911 - 1912 ήταν το έτος της «παιδευτικής» επίσκεψης προς αναζήτηση των επιτευγμάτων αλλοτινών «μεγάλων» και μικρότερων ανδρών. Σε αυτούς τους συγχρονικούς στοχασμούς του θα στρέψουμε την προσοχή μας στο κεφάλαιο που ακολουθεί, αφού πρώτα περιδιαβούμε γοργά τα έτη της ακαδημαϊκής του συγκρότησης.

3. Ο Arnold J Toynbee και η Ελλάδα: Πνευματικός «οίκος» και ταξιδιωτικός προορισμός

Έτσι, προχώρησε και σε κάθε βήμα της παραξενευόταν καθώς το κάθε τι μεταμορφωνόταν σε δέντρο τη στιγμή που το πλησίαζε....

Lewis Carroll

Ο νεαρός ιστορικός Arnold Toynbee έφθασε στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 1911 και για τους επόμενους μήνες χρησιμοποιώντας την βρετανική αρχαιολογική σχολή ως ορμητήριό του επρόκειτο να επισκεφτεί και να εξερευνήσει με πνεύμα ιστορικό το μεγαλύτερο τμήμα της νησιωτικής και ηπειρωτικής χώρας. Οι μνημονικές καταγραφές εικόνων, τόπων και περιστατικών από εκείνο το ταξίδι (που αποτέλεσε την πρώτη εξόρμηση του μετέπειτα κοσμοπολίτη ιστορικού) συναντώνται αποσπασματικά και με ιδιαίτερη φειδωλία σε μετέπειτα εξιστορήσεις αυτοβιογραφικών και ημι-αυτοβιογραφικών κειμένων που βασίζονται σε σημειώσεις εντυπώσεων. Σε αυτό το τελευταίο συνίσταται η κύρια πηγή μας για την ανάλυση των εικόνων της Ελλάδας: στο ανέκδοτο δηλαδή ημερολόγιο που διατηρούσε και βρίσκεται στο αρχείο Toynbee στην βιβλιοθήκη Bodleian της Οξφόρδης.⁹⁹

Τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν σε αυτό το κεφάλαιο δεν συνδέονται μόνο με τις στάσεις και αντιλήψεις κατά την πορεία του Toynbee στους ελληνικούς τόπους, αλλά περιλαμβάνουν και τις βασικές ορίζουσες του πνευματικού τοπίου εντός του οποίου διαμορφώθηκε η ακαδημαϊκή και διανοητική του «ταυτότητα». Σε μια τέτοια πορεία μια σειρά σημαντικών ζητημάτων τίθεται τόσο στο προσκήνιο, όσο και στο παρασκήνιο· πρόκειται για θέματα που συνδέονται, μεταξύ άλλων, με τον χαρακτήρα του εκπαιδευτικού συστήματος της ύστερης βικτοριανής Αγγλίας, τον ρόλο και την σημασία των πρωτοπόρων πνευματικών ιδρυμάτων.

Στις σελίδες που ακολουθούν, θα προσπαθήσουμε να θίξουμε ορισμένα ζητήματα εξ' αυτών καθώς και να σκιαγραφήσουμε τα πνευματικά και ακαδημαϊκά ενδιαφέροντα του νεαρού Toynbee όπως προκύπτουν από σωζόμενα κείμενα και

---

⁹⁹ Πουθενά δε διευκρινίζεται αλλά μπορούμε με κάποια ασφάλεια να συμπεράνουμε ότι οι ημερολογιακές καταγραφές αποσκοπούσαν να αποτελέσουν το βοήθημα για την διεξαγωγή σεμιναρίου σε σχέση με την ιστορική γεωγραφία της αρχαίας Ελλάδας.

δοκίμια της περιόδου, ώστε να υπάρξει μια πρώτη αντίληψη της νοητικής σκευής του νεαρού ιστορικού την στιγμή όπου αποφάσισε να επισκεφθεί την Ελλάδα ολοκληρώνοντας με αυτόν τον τρόπο τα χρόνια των διανοητικών του δοκιμών. Κατά την διάρκεια των επτά αυτών μηνών, ο νεαρός ιστορικός άλλοτε μόνος άλλοτε με παρέα, επρόκειτο να περπατήσει αμέτρητα μίλια περιδιαβαίνοντας τα κυριότερα σημεία της Ελλάδας και επισκεπτόμενος τα σημαντικότερα μνημεία της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου από τον Δομοκό ως την Κρήτη, και την Νάξο ως τα βουνά την Αιτωλίας.

3.1 Παιδευτικές Ψηφίδες

Στην ιμπεριαλιστική Βρετανία της στροφής του αιώνα και στο μητροπολιτικό Λονδίνο - καρδιά της «άγρυπνης» αυτοκρατορίας στην επικράτεια της οποίας ο ήλιος δεν έδυε ποτέ, γεννήθηκε ο Arnold Toynbee τον Απρίλη του 1889.¹⁰⁰ Υπήρξε πρωτότοκος γιος μιας μεσοαστικής λονδρέζικης οικογένειας που με πολλές δυσκολίες προσπαθούσε να διατηρήσει την κοινωνική της θέση σε ένα ιδιαιτέρως ανταγωνιστικό περιβάλλον.¹⁰¹ Από νωρίς στην ηλικία του ο Toynbee επρόκειτο και αυτός να γνωρίσει, σύμφωνα με την έκφραση του απολύτως σύγχρονου του R.G Collingwood, «το μαγγανοπήγαδο, όπου τα αγόρια των μεσαίων τάξεων της χώρας αυτής κερδίζουν μόνα τους το ψωμί τους μέσω μιας ανταγωνιστικής δοκιμασίας, αρχίζοντας σε μια ηλικία όπου τα συνομήλικα τους παιδιά της εργατικής τάξης απαγορεύεται διά νόμου να εκτίθενται στην αγορά της εργατικής δύναμης».¹⁰²

---

¹⁰⁰ Ήταν πρωτότοκος γιος της Edith Marshall Toynbee και του Harry Toynbee, συγγενή του γνωστού καθηγητή ιστορίας Arnold Toynbee. Η μητέρα του, μια από τις πρώτες γυναίκες που απέκτησαν δίπλωμα από αγγλικό πανεπιστήμιο (και συγκεκριμένα το κολέγιο του Newham στο Cambridge) στάθηκε ισχυρή φιγούρα στη ζωή αυτού και των αδελφών του, δεδομένου ότι ο κοινωνικός λειτουργός πατέρα του υπέφερε από διανοητικά προβλήματα που τελικώς προκάλεσαν τον εγκλεισμό του τα χρόνια της φοιτητικής ζωής του νεαρού Arnold. Το παραπάνω θέμα διανοίγει μια ενδιαφέρουσα μα και μοιραίως περιορισμένη προοπτική στην εξέταση των κειμένων του Toynbee, μακριά φυσικά από απλοϊκούς ψυχολογισμούς στους οποίους επιδίδεται η βιογραφία του. Βλ. William McNeil *Arnold J. Toynbee: A Life*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1989, σελ. 6

¹⁰¹ ό.π., 11-23

¹⁰² R. C Collingwood, *Μια Αυτοβιογραφία*, Ίνδικτος, Αθήνα 2007, 31. Τα βιογραφικά στοιχεία του Άγγλου ιδεαλιστή φιλοσόφου παρουσιάζουν εξαιρετική ομοιότητα με αυτά του Toynbee, όπως θα δούμε παρακάτω: και οι δυο γόνοι μεσοαστικών οικογενειών που κατάφεραν να μεταβούν σε «δημόσια σχολεία» εν μέσω οικογενειακών θυσιών και επίμοχθων διαγωνισμών (μάλιστα, τα πρώτα κεφάλαια της βιογραφίας του Toynbee φαίνεται να ακολουθούν το αφηγηματικό μοτίβο της *Αυτοβιογραφίας* του Collingwood) οι Toynbee και Collingwood εγγράφηκαν την ίδια χρονιά [1909] στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης και παρακολούθησαν κλασικές σπουδές σε διαφορετικά όμως κολέγια (Balliol και Pembroke). Κατά την διάρκεια του Πρώτου Πολέμου και οι δυο βρίσκονταν στο Λονδίνο (Political Intelligence και διεύθυνση πληροφοριών του Ναυαρχείου), και οι δυο πήραν μέρος

Τα παιδιά της εργατικής τάξης, όμως, ήταν αποκλεισμένα από οποιαδήποτε πρόσβαση στην γνώση. Αυτό που ο Collingwood φαίνεται να λησμονεί είναι ο βαθμός και το μέγεθος των ταξικών (και φυλετικών) διαιρέσεων στην ύστερη βικτοριανή Βρετανία και τον ρόλο της μόρφωσης ως «κλειδί» των κοινωνικών διακρίσεων, δεδομένου ότι μόνο το 6% των παιδιών λάμβαναν ιδιωτική μόρφωση σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που ακόμη δεν είχε υιοθετήσει την υποχρεωτικότητα της βασικής εκπαίδευσης.¹⁰³ Σε κάθε περίπτωση, ο νεαρός Arnold Toynbee κατάφερε να βρεθεί στην τροχιά των αναγνωρισμένων «δημόσιων» σχολείων [public schools]¹⁰⁴ και να γίνει ένας Wykehamist, ένα «τεχνητό» μέλος της κλειστής αριστοκρατικής κοινότητας του κολεγίου του Winchester.¹⁰⁵

στην προπαρασκευή της Συνδιάσκεψης των Παρισίων. Όταν όμως ο Toynbee μετέβη στο Παρίσι ως ένας από τους μυριάδες ειδικούς της Βρετανικής αποστολής, ο Collingwood επέστρεψε στην αποδεκατισμένη -ένεκα του πολέμου- Οξφόρδη ακολουθώντας ακαδημαϊκή πορεία. Από κάπου εκεί, έχοντας πλέον συλλάβει τις αρχές μιας ιδεαλιστικής φιλοσοφίας της ιστορίας ο Collingwood διάβαζε τις επιτόπιες ανταποκρίσεις του Toynbee από το μέτωπο της Μικράς Ασίας. Διαβάζοντας κανείς αντιστικτικά τις μετέπειτα αφηγήσεις και των δυο για τα προπαρασκευαστικά χρόνια των σπουδών τους (πριν την Οξφόρδη) λαμβάνει διαφορετικές εικόνες: Ο Collingwood επιμένει να τονίζει τα πολλαπλά προβλήματα του εκπαιδευτικού συστήματος της περιόδου ερμηνεύοντας την αναδίφηση του στους κλασικούς ως μια ατομική στάση αντίδρασης, με την βοήθεια φυσικά ορισμένων εξαιρετικών καθηγητών - εξέχουσες μονάδες εντός ενός μέτριου συνόλου. Ο Toynbee, από την άλλη, τονίζει ακατάπαυστα την αξία της ουμανιστικής εκπαίδευσης σε ένα σχολικό περιβάλλον που ερχόταν μόνο σποραδικά σε επαφή με τα κοινωνικοπολιτικά δρώμενα του παρόντος. Θεματοποιεί επίσης κριτικά κάτι που ο Collingwood φαίνεται να καταφάσκει: τον τελετουργικό χαρακτήρα του σχολικού περιβάλλοντος. Αυτό είναι μόνο το πρώτο, επιφανειακό, επίπεδο μιας αντιστικτικής ανάγνωσης του τρόπου με τον οποίο ο Collingwood και ο Toynbee εξιστορούν το παρελθόν τους. Μια περισσότερο συστηματική ερμηνευτική απόπειρα οφείλει να αντιμετωπίσει τις παραπάνω αφηγήσεις υπό το φως των φιλοσοφικών τους συστημάτων θέτοντας ερωτήματα που επιτρέπουν την ανάδειξη των θεωρητικών στοχασμών τους για την ιστορία μέσα από την αντιμετώπιση του ίδιου τους του εαυτού ως ιστορικό υποκείμενο. Κάτι τέτοιο, όπως είναι προφανές διαφεύγει της παρούσης έρευνας.

¹⁰³ W. A. Speck, *Συνοπτική Ιστορία της Βρετανίας 1707-1970*, Ιστοριτής, Αθήνα 1995, 147

¹⁰⁴ Με τον όρο public school στην Βρετανία νοούνται τα ιδιωτικά ιδιωτικά σχολεία δευτεροβάθμιας βαθμίδας. Η εννοιολογική σύγχυση ξεδιαλύνεται εάν αναλογιστεί κανείς το γεγονός ότι τα πρώτα «δημόσια» σχολεία ιδρύθηκαν τον Μεσαίωνα, με τον όρο δημόσιο να απαντάται σε αντίστιξη της κοινής τότε πρακτικής της ιδιωτικής διδασκαλίας. Σημαντική τομή για την ύστερη βικτοριανή περίοδο που μας ενδιαφέρει αποτέλεσε η Public Schools Act του 1868 όπου προσδιόρισε το κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας των εννιά δημόσιων σχολείων, μεταξύ των οποίων το Winchester, για το οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω ήταν το αρχαιότερο. Η πράξη αυτή, σύμφωνη με τα ευρύτερα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής, έδωσε μεγαλύτερη αυτονομία στις διοικήσεις των σχολείων και σε διδακτικό επίπεδο σήμανε μια κίνηση διάνοιξης του πεδίου και εύρους των πάντοτε με ισχυρές δόσεις κλασικισμού σπουδών. Είναι προφανές ότι η διάρθρωση της δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης της ύστερης βικτοριανής Βρετανίας, πάντοτε σε αλληλεπίδραση με τα ευρύτερα κοινωνικό-πολιτικό- ιδεολογικά δεδομένα διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για την εξέταση τόσο της διανοητικής συγκρότησης όσο και της κοινωνικής θέσης του Arnold Toynbee. Προφανές όμως είναι πως δεν μπορούμε να επεκταθούμε στο θέμα. Για μια συνοπτική και ολοκληρωμένη επισκόπηση βλ. τα οικεία κεφάλαια στο Boyd William & King Edmund, *History of Western Education*, Adam and Charles Black, Λονδίνο 1975

¹⁰⁵ Στο Winchester μετέβη στα 1902 από το Cotton Court του Kent – ένα σχολείο-φροντιστήριο για τα μεγάλα κολέγια, στο οποίο εστάλη με την βοήθεια μιας κληρονομιάς που απέκτησαν οι γονείς του. Το κολέγιο του Winchester, θεμελιωμένο το 1380 από τον William of Whykam, επίσκοπο του Winchester εθεωρείτο ένα από τα σημαντικότερα «δημόσια σχολεία» της Βρετανίας (μαζί με το Eton, Harrows και επτά ακόμη) προορισμένο για την αναπαραγωγή της βρετανικής ελίτ σε άμεση διασύνδεση με το

Αυτό το υψηλού κύρους και υπέρμετρης κανονιστικότητας περιβάλλον που με την υιοθέτηση κάθε λογής τελετουργιών ενέτεινε έναν «φυλετικό τρόπο ζωής»¹⁰⁶, έφερε τον νεαρό Toynbee σε συστηματική επαφή με την κλασική ουμανιστική σκέψη και παράδοση επιτρέποντάς του να αποστασιοποιείται από τα συγκαιρινά προβλήματα και να καταφεύγει σε τεχνητούς ελληνορωμαϊκούς παραδείσους, καθόσον υποχρεούτο συνθέτει πρωτότυπα κείμενα σε ελληνικό και λατινικό στοίχο.¹⁰⁷

Μπορεί οι μαθητές με αυτόν τον τρόπο να αποξενώνονταν από την ζώσα γλώσσα, αλλά μια τέτοια πρακτική σε καμία περίπτωση δεν συνεπαγόταν την απουσία των πολιτικών και κοινωνικών σύγχρονων προβλημάτων.¹⁰⁸ εμφανίζονταν στα διάφορα *jeu d' esprit* των νεαρών Whykamites με τη μορφή ποιητικών, ρητορικών και δοκιμακών δοκιμών. Μαζί με αυτούς και ο Toynbee, μέσα από τα νεανικά ποιήματα και δοκίμια του οποίου συναντάμε στοχασμούς που εκκινούσαν από τον κλασικό κόσμο για να καταπιαστούν με σύγχρονα ζητήματα που ταλάνιζαν την πολιτική ζωή της Βρετανικής κοινοπολιτείας τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα και αφορούσαν, μεταξύ άλλων, την προβληματική περί έθνους, διάφορες διπλωματικές εξελίξεις και ειδικά ζητήματα σε σχέση με την φύση της αποικιοκρατικής διακυβέρνησης.¹⁰⁹

πανεπιστήμιο της Οξφόρδης καθώς ο ιδρυτής του είχε επίσης ιδρύσει το New College. Ιδιαίτερα από τον δέκατο όγδοο αιώνα και έπειτα είχε αυξηθεί ο αριθμός των «ταλαντούχων» νεαρών (και μόνο νεαρών) που γίνονταν δεκτοί σε τέτοιου είδους κολέγια χωρίς να έχουν την απαιτούμενη κοινωνική θέση είτε πληρώνοντας ιδιαίτερος υψηλά δίδακτρα, είτε μέσω περιορισμένων υποτροφιών, γεγονός που δημιουργούσε πρόσθετες ιεραρχήσεις στο ούτως ή άλλως άκρως κωδικοποιημένο κανονιστικό περιβάλλον. Βλ. και McNeill, *ό.π.*, 10

¹⁰⁶ «Όταν πήγα στο Winchester δεν είχα ακόμη διαβάσει τις ανθρωπολογικές περιγραφές των τελετουργικών πρωτόγονων κοινωνιών με τις βασανιστικές τελετές μύησης τις οποίες αναγκάζεται να διαβεί η νέα γενιά. Μόλις διάβασα κάποιες από αυτές τις περιγραφικές ανθρωπολογικές εργασίες, συνειδητοποίησα πως για πέντε χρόνια στο Winchester είχα δοκιμάσει την ζωή του Πρωτόγονου Ανθρώπου [Primitive Man] [...] Οι αυθαίρετοι φυλετικοί [tribal] νόμοι μου φάνταζαν τερατώδεις· απεχθανόμουν την τήρησή τους και καμιά φορά παρέκκλινα. Εάν, φερ' ειπείν, ήμουν ένας εκκολαπτόμενος Masai πολεμιστής και όχι ένα 'κολεγίopiαιδο', θα θανατωνόμουν για αυτό· αλλά, στο κολέγιο του Winchester κατά την διάρκεια των ετών 1902-7 ποτέ δεν υπέφερα για την ανυποταξία μου. Γινόταν πάντοτε αποδεκτή επιεικώς και με χιούμορ, με τον ίδιο τρόπο που δεξιώνονται στην ανατολή τα παραληρήματα των τρελών [as the whimsies of madmen are accepted in the east]» Βλ. Arnold J. Toynbee, *Experiences*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1969, σελ. 9

¹⁰⁷ Το πρόγραμμα του Winchester, ήδη κληρονομημένο από τους ουμανιστές μεταρρυθμιστές της εποχής της δυναστείας των Tudor, έστρεφε το ενδιαφέρον στις αυθεντικές κλασικές γλώσσες με την λατινική και την αρχαία ελληνική γραμματεία να βρίσκονται στο επίκεντρο των σπουδών. Παράλληλα, υπήρχαν μαθήματα μοντέρνας ιστορίας, αγγλικής και γερμανικής λογοτεχνίας που, όμως περιέργως, διδασκόνταν από μαθηματικούς. Βλ. McNeill, *ό.π.*, 32

¹⁰⁸ «Εκείνο τον καιρό ήμασταν περισσότερο εξοικειωμένοι με την εσωτερική πολιτική και λιγότερο με τα 'διεθνή θέματα'. Τα εσωτερικά θέματα συζητιούνταν στην σχολική ρητορική λέσχη» *Experiences*, *ό.π.*, 17

¹⁰⁹ Ανάμεσα στα βραβευμένα δοκίμια του νεαρού μαθητή συναντούμε ένα ποίημα στα λατινικά για τον Γκαριμπάλντι και ένα ακόμη εξόχως ενδιαφέρον λατινικό δοκίμιο με τίτλο «Societas inter

Σε σχέση με αυτό το τελευταίο, ένα από τα ωριμότερα μαθητικά του δοκίμια με τίτλο «Το τίμημα της Αυτοκρατορίας» απαντούσε στο ερώτημα περί του «εάν μπορεί κανείς να εξουσιάζει τους ανθρώπους χωρίς να χάνουν την ελευθερία τους».¹¹⁰ Η πρόδηλα ηθική διάσταση με την οποία ετίθετο το ζήτημα της διακυβέρνησης συνδεόταν με τα παρεπόμενα της πολεμικής εκστρατείας στους νήσους Μπόερς και την απώλεια κάθε ηθικού πλεονεκτήματος, συνέπεια των βιαιοτήτων στο πολεμικό μέτωπο των νήσων της νότιας Αφρικής.¹¹¹

Ο νεαρός Toynbee απάντησε στην παραπάνω ρητορική δοκιμή καταφεύγοντας στην αρχαία Ρώμη σε ένα ιδιαίτερα πυκνό δοκίμιο που έθετε στο προσκήνιο με μεγάλη ένταση ζητήματα ιστορικής αλλαγής και πολιτικής ηθικής. Σε πρώτο χρόνο επικαλέστηκε μια μελέτη ενός άσημου Ρωμαίου γερουσιαστή του 9^{ου} αιώνα, στην οποία υποστηριζόταν πως η περίφημη Pax Romana οδηγούσε ουσιαστικά στην ανελευθερία στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Ο ιμπεριαλισμός και η ελευθερία, υποστήριζε ο γερουσιαστής, ήταν πράγματα ασύμβατα μιας και η θεμελίωση της δημοκρατίας προϋποθέτει δεδομένους ποσοτικούς περιορισμούς. Έτσι, η μετατροπή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε ένα μοναρχικό καθεστώς σαν αυτό του Φιλίππου ή του Αλεξάνδρου θα ήταν μονόδρομος.

Σε δεύτερο χρόνο, το αντεπιχείρημα του στάθηκε στην απόπειρα ανατροπής του διπολικού τρόπου με τον οποίο ετίθετο το ζήτημα της αλλαγής (αυτοκρατορία/μοναρχία) και ανάδειξης μιας διαφορετικής πορείας: όπως η Ρώμη είχε επιτύχει να «αγκαλιάσει την Ιταλία», με τον ίδιο τρόπο θα μπορούσε να αποτελέσει και την «επίσημη και ηθική πρωτεύουσα» των αποικιών – σε κάθε περίπτωση με την προϋπόθεση πως η διαδικασία αυτή θα γινόταν σε βάθος χρόνου και με ιδιαίτερο σεβασμό στην εσωτερική αυτονομία των εκτός Ιταλίας περιοχών.¹¹²

Παρατηρούμε λοιπόν πως ήδη από την νεαρή ετούτη ηλικία ο Toynbee αρχίζει να διακρίνει ιστορικά μοτίβα, να προβάλλει εικόνες του παρελθόντος που εμφανίζονται ως σκιές στα παραπετάσματα του ιδιότυπου παροντικού σπηλαίου - αρκεί κανείς να στοχαστεί την εγγύτητα των στοχασμών του με τα τεκταινόμενα στην Βρετανία της

Britannos Gallosque conjuncta» που αφορούσε κάποιο όνειρο του υποτιθέμενου ετοιμοθάνατου αυτοκράτορα Magnus Clemens Maximus, ο οποίος είχε ονειρευτεί πως ξύπνησε στο κέντρο του Λονδίνου καθώς η κοινοπολιτεία εόρταζε την συμμετοχή της στην Αντάντ. Toynbee papers, βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη, και McNeill, ό.π., 35

¹¹⁰ «The Price of the Empire», βιβλιοθήκη Bodleian, ό.π.

¹¹¹ βλ. Speck ό.π., 163- 165

¹¹² Martel, Gordon «The Origins of World History: Arnold Toynbee Before the First World War», *Australian Journal of Politics and History*: τχ. 50 (3), 2004, σ. 346

εποχής. Η κατανόηση των βασικών πολιτικο-θεωρητικών αρχών της βρετανικής αυτοκρατορίας σε μια εποχή κρίσης τροφοδοτούσε μια ερμηνεία του χαρακτήρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και, ταυτόχρονα, τα προβλήματα του ελληνορωμαϊκού κόσμου εξυπηρετούσαν στην ανάλυση πτυχών της καθημερινής του πραγματικότητας. Ως προς αυτο το τελευταίο μπορούμε πολύ αμυδρά να διακρίνουμε ψηφίδες μιας φιλελεύθερης αποικιακής κριτικής που κατέφασκε μεν την αναγκαιότητα ύπαρξής τους, αλλά εστίαζε περισσότερο στην ηθική αναγκαιότητα μιας ρωμαϊκής ρεπούμπλικας παρά ενός *imperium*.

Η πνευματική του «γλώσσα» καλλιιεργήθηκε ουσιαστικά με την μετάβασή του στην Οξφόρδη το καλοκαίρι του 1907 και το κολέγιο Balliol σε πείσμα της αναμενόμενης πορείας ενός νεαρού *wykehamist* (New College) και στα χνάρια της πορείας του θείου του.¹¹³ Το πρόγραμμα σπουδών του Balliol περιέκλειε όλα τα χαρακτηριστικά της κλασικής ουμανιστικής παράδοσης σε ένα άκρως φορμαλιστικό ακαδημαϊκό και φυσικό περιβάλλον. Τα κύρια αντικείμενα σπουδών φανέρωναν το βάρος που δινόταν την περίοδο εκείνη, ιδιαίτερα στην Οξφόρδη, στην μελέτη των κλασικών. Η δεσπόζουσα ακαδημαϊκή διάκριση, άλλωστε, αφορούσε τις «κλασικές» *vis a vis* των «σύγχρονων» σπουδών, ένα «φάντασμα κάποιου ανόητου καβγά περί όνου σκιάς του 17^{ου} αιώνα», όπως με ιδιαίτερη ευγλωττία αναφέρει ο Collingwood στην *Αυτοβιογραφία* του.¹¹⁴

Το κολέγιο του Balliol, υπόδειγμα «εκσυγχρονισμού» στην στροφή του αιώνα, βρισκόταν στην καρδιά του πανεπιστημίου της Οξφόρδης, την κοιλιά του αυτοκρατορικού κήτους, συμμετέχοντας στην παραγωγή γνώσης και κατάρτισης που αποσκοπούσε σε μια παιδεία με βασικό προορισμό τον δημόσιο βίο και την δημόσια διοίκηση.¹¹⁵ Στις παραγράφους που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις εν είδη υποθέσεων εργασίας για τις αμφίδρομες και τεθλασμένες ηγεμονικές διαδρομές μεταξύ Οξφόρδης και αυτοκρατορίας στην ύστερη βικτοριανή περίοδο ώστε να μπορέσουμε να εντοπίσουμε την θέση των

---

¹¹³ Πρόκειται για τον ιστορικό της οικονομίας Arnold J. Toynbee του οποίου οι ιδιαίτερα σημαντικές διαλέξεις για την Βιομηχανική Επανάσταση εκφωνήθηκαν στο κολέγιο του Balliol όπου και δίδασκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Βλ. John Prest “Balliol For Example”, στο Broch & Curthoys *History of the University of Oxford VII (Part 2)*, Οξφόρδη 2000 160-168

¹¹⁴ R. C Collingwood, ό.π., 33. Ο Collingwood αναφέρεται σε μια ευρύτερη διαμάχη στα πλαίσια της ευρωπαϊκής νεοτερικής σκέψης με βασικό διακύβευμα τον βαθμό ισχύος των κλασικών προτύπων σε σχέση με τον δυναμικό και πολυσύνθετο χαρακτήρα του σύγχρονου πολιτισμού. Οι αντιθέσεις που έφερε στο προσκήνιο η διαμάχη αυτή που σταδιακά έσβησε, τροφοδότησαν μια αμφίθυμη στάση των ανθρώπων των γραμμάτων απέναντι στην Ελλάδα του 18^{ου} αιώνα. Βλ. Όλγα Αυγουστίνου, *Ιδανικά Ταξίδια*, MIET, Αθήνα 2003, 34-37

¹¹⁵ ό.π., 47 και John Prest, ό.π

κλασικών σπουδών (και ειδικότερα τις αρχαίας ιστορίας) μέσα στον πυκνό αυτό κόμβο, να αναδείξουμε και να κατανοήσουμε τα ερωτήματα και τα προβλήματα που ετίθεντο σε έναν νεαρό ακαδημαϊκό που παρατηρούσε την Ελλάδα των πρώτων δεκαετιών του εικοστού αιώνα.¹¹⁶

Η Οξφόρδη ήταν ήδη απο καιρό ενταγμένη τόσο στο αυτοκρατορικό «παίγνιο» όσο και στο «αρχείο» του συστήματος σκέψης που ο Edward Said έχει αποκαλέσει *Οριενταλισμό*. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με τον βιολογισμό και τον εξελικτικό δαρβινισμό να αποτελούν κοινούς θεωρητικούς τύπους και την ιμπεριαλιστική εξάπλωση να εντείνεται με την αυτοκρατορία να διανύει την ακμή της δύναμής της, οι κάτοικοι των μακρινών τόπων της Ανατολής που από καιρό είχαν εξάψει την φαντασία των κάθε λογής περιηγητών, χρονογράφων και επιστημόνων, αντιμετώπιζονταν ως υποκειμενοποιημένα αντικείμενα - ως *προβλήματα* που έπρεπε

---

¹¹⁶Μια τέτοιου είδους θεώρηση οφείλει πολλά στους στοχασμούς του Edward Said. Αναντίρρητα, η πολιτισμική κριτική που τρόπον τινά εγκαινίασε ο Edward Said ανέδειξε την πολιτισμική και πολιτική σημασία της θέσης ερωτημάτων σχετικά με τον τρόπο «αναπαράστασης» μιας περισσότερο ή λιγότερο φαντασιακής «Ανατολής» στον δυτικό κόσμο. Τούτο το επιχείρησε αναδυνάμυντας κοινές ρηματικές πρακτικές [discussive practises] μέσα από εκ του σύνεγγυς αναγνώσεις μιας πλειάδας κειμένων τα περισσότερα εκ των οποίων ανήκουν σε ότι θα μπορούσε να αποκληθεί «Δυτικός Λογοτεχνικός Κανόνας [Canon]». Ο Said χρησιμοποίησε την οικεία του θεωρητική σκευή - ήτοι τα θεωρητικά εργαλεία της συγκριτικής λογοτεχνίας και της ανάλυσης του μοντέρνου μυθιστορηματικού είδους για να αντιστρέψει τις βασικές μέριμνες της Νέας Κριτικής σε μια κίνηση από τα κείμενα προς το κοινωνικό, το πολιτισμικό. Σε αυτή του την πορεία οικειοποιήθηκε μεθόδους και θεωρήσεις που από την δεκαετία του εξήντα και έπειτα άρχισαν να μεταμορφώνουν το πεδίο της αμερικάνικης λογοτεχνικής κριτικής και ήταν απόρροια της αλλαγής παραδείγματος που προκάλεσε αυτό που κάπως απλουστευτικά θα μπορούσε να αποκληθεί «γλωσσολογική στροφή». Κάπως έτσι σε πολύ γενικές (και απλουστευτικές) γραμμές γεννήθηκε η κριτική του *Οριενταλισμού* που με την σειρά της στάθηκε γενέθλιος τόπος για το είδος της κριτικής που θα μπορούσε να αποκληθεί «μετααποικιακή» η οποία, σε ακόμη γενικότερες γραμμές, θα λέγαμε πως επικεντρώνεται σε αναγνώσεις κειμένων, στην θέση ιστορικών ερωτημάτων με κέντρο βάρους το δίπολο (αποικιοκρατικές / δυτικές) μητροπόλεις / αποικιοκρατούμενη περιφέρεια. Σε πείσμα πολλών μετααποικιακών κριτικών, για να επιστρέψουμε στον Said, που επιμένουν να τον αντιμετωπίζουν ως κάποιου είδους «καθολικό» φιλόσοφο ή θεωρητικό γκουρού, εμείς επιμένουμε να αντιμετωπίζουμε τον Said ως έναν κριτικό λογοτεχνίας που επηρεάστηκε ιδιαίτερα από μεταδομιστικές ενοράσεις για να προβεί σε μια κριτική κίνηση αναλόγου μεγέθους και κρότου με αυτήν της *Μιμήσεως* του Erich Auerbach - αλλά μια τέτοια θέση απαντά σε μια άλλη συζήτηση. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η σημασία της παραγωγής πολιτισμικών πρακτικών μέσα από την διαπλοκή γνώσης και εξουσίας σε μια εστίαση στις παραγωγικές διαστάσεις της τελευταίας που έφεραν στο προσκήνιο οι μεγάλες σαϊντιανές συνθέσεις *Οριενταλισμός* και *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός*. Το τελευταίο αυτό έργο, ωστόσο, που αναφέρεται στην επίδικη περίοδο ιμπεριαλιστικής και αποικιακής έντασης, αναλύεται σε μια σε γενικές γραμμές επανάληψη του σχήματος του *Οριενταλισμού*, ή, τέλος πάντων χρησιμοποιεί την ίδια λογική θέτοντας παρεμφερή ερωτήματα - παρά τις εξαιρετικά γόνιμες και εμβριθείς αναγνώσεις και ερμηνείες. Απουσιάζουν προσεγγίσεις συστηματοποιούν και αναγιγνώσκουν πτυχές του παραγωγικού χαρακτήρα της γνώσης για τις αποικίες από θεσμούς σαν τα πανεπιστήμια. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο μια ανάλυση της θέσης του πανεπιστημίου της Οξφόρδης και των συστημάτων σκέψης που παράγει είναι εξαιρετικά χρήσιμη. Η μόνη επεξεργασία που μπορέσαμε να αλιεύσουμε και θίγει πτυχές του παραπάνω θέματος είναι απότοκο της πολύτομης απόπειρας του ίδιου του πανεπιστημίου να αφηγηθεί πτυχές του παρελθόντος του. Πρόκειται για το άρθρο «Oxford and the Empire» του Richard Symonds που βρίσκεται στο Broch & Curthoys *History of the University of Oxford VII (Part 2)*, Οξφόρδη 2000, 689-715, απο όπου και αντλούμε τις πληροφορίες. Βλ. και Edward Said. *Οριενταλισμός*, Νεφέλη, Αθήνα 1996, 11-42, 239-339 και *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός*, Νεφέλη Αθήνα 1996, 8-88

να αντιμετωπιστούν και για τα οποία έπρεπε να βρεθούν απαντήσεις, να προβληθούν λύσεις· ως «ανώριμα», ετερόνομα όντα που έπρεπε να οδηγηθούν προς την ωριμότητα πάντοτε στα πλαίσια μιας ηχηρής κίνησης ιδιοποίησης του «ανατολικού» κόσμου.¹¹⁷

Η πολύπλευρη *παραγωγική* διαπλοκή γνώσης και εξουσίας επρόκειτο να λάβει μια νέα περισσότερο παρεμβατική μορφή, με τον «εκσυγχρονισμό» του αγγλοσαξονικού πανεπιστημίου στα τέλη του αιώνα, γεγονός που κατέστησε δυνατή την ανάδυση μιας νέας επαγγελματικής τάξης ακαδημαϊκών που σταδιακά συγκροτούσαν νεωτερικού τύπου εκκοσμηκευμένες κοινότητες έρευνας και διδασκαλίας.¹¹⁸ Μια τέτοια κοινότητα συνιστούσε η πειθαρχία της ελληνορωμαϊκής ιστορίας και αρχαιολογίας, που αποτέλεσε και το πεδίο ειδίκευσης του Toynbee.

Στις αρχές του εικοστού αιώνα, το πανεπιστήμιο της Οξφόρδης διέθετε την μεγαλύτερη κοινότητα αρχαίων ιστορικών στον κόσμο κάτι που αποκαλύπτεται και από την ποσότητα και αξία των σημαντικών εγχειριδίων αρχαίας ιστορίας που παρήχθησαν τότε, ορισμένα από τα οποία χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα.¹¹⁹ Εντός της πολυπληθούς αυτής κοινότητας, ιδιαίτερο βάρος δίδοταν στην ρωμαϊκή ιστορία (και αρχαιολογία) με τα έργα του Mommsen να αποτελούν κυρίαρχη αναφορά, κάτι που σήμανε και την επιστροφή μιας αφηγηματικής πολιτικής ιστορίας έναντι του παραδείγματος μιας περισσότερο κοινωνικής ιστορίας που δέσποζε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.¹²⁰ Επιπλέον, το ενδιαφέρον εστιαζόταν στην μελέτη του ρωμαϊκού παρελθόντος και ιδιαίτερα του ρωμαϊκού διοικητικού συστήματος υπό το φως των προβλημάτων της Βρετανικής αποικιοκρατικής διοίκησης στην Ινδία και αλλού. Τούτο είναι εμφανές από σειρά μελετών που με πνεύμα αναλογικό και ύφος συγκριτικό έθεταν ερωτήματα αναφορικά με τις διαφορετικές οργανωτικές δομές της ρωμαϊκής και βρετανικής αυτοκρατορίας και τα διαφορετικά θεμέλια της έννοιας του πολίτη.¹²¹

---

¹¹⁷ *Οριενταλισμός*, ό.π., 251.

¹¹⁸ Oswyn Murray, «Ancient History», *History of the University of Oxford...* ό.π., 339

¹¹⁹ Το 1907 υπήρχαν 78 διαφορετικές διαλέξεις από 27 διαφορετικούς λέκτορες μεταξύ των οποίων ήταν μόνο 5 κάτοχοι εδρών στην Αρχαία Ιστορία ως ενιαίο αντικείμενο και στην Αρχαιολογία και οι υπόλοιποι κολεγιακοί λέκτορες [tutors]. Βλ. Oswyn Murray, «Ancient History, 1872-1914» στο *History of the University of Oxford...*ό.π., 341

¹²⁰ ό.π., 346- 349

¹²¹ Βλ. επί παραδείγματι το δοκίμιο «The Ancient Roman Empire and the British Empire in India» του Λόρδου Bryce (1901), το *Greater Rome and Greater Britain* του Sir Charles Lucas (1912) και το «The Roman System of Provincial Administration to the Accession of Constantine the Great» του W. T. Arnold (1906). Το δοκίμιο του φιλελεύθερου γλαδστονιανού πρώην υπουργού και πρεσβευτή στις ΗΠΑ Λόρδου Bryce ανέλυε συγκριτικά βασικές σταθερές των θεμελίων της ρωμαϊκής εξουσίας vis a

Την ίδια στιγμή, σε ότι αφορούσε την ελληνική ιστορία και αρχαιολογία, παρά την δραστηριοποίηση του Sir Arthur Evans που ανέσκαπτε και ανασυνέθετε την ιστορία της Κνωσού, οι ιστορικές σπουδές παρέμεναν στάσιμες, παρακολουθώντας από μακριά τις νέες αρχαιολογικές μεθόδους και ερμηνευτικές προσεγγίσεις των ρωμαϊκών σπουδών.¹²² Η ελληνική ιστορική έρευνα κρατείτο σε μεγάλο βαθμό ζωντανή από περιηγητές που εξέδιδαν έργα τα οποία στέκονταν λιγότερο στην καταγραφή της ιδιαίτερης γραφικότητας του τοπίου και έθεταν στο επίκεντρο των στοχασμών και των γραπτών τους τοπογραφικές και ιστορικές παρατηρήσεις σε μια απόπειρα σχολιασμού και κατανόησης του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος, όπως θα δούμε παρακάτω.¹²³

Πέραν της κυριαρχίας των κλασικών σπουδών, η στροφή του αιώνα έβρισκε την Οξφόρδη ενώπιων νέων ερευνητικών αντικειμένων που με τη σειρά τους διάνοιγαν καινούργιες ερευνητικές προοπτικές. Ορισμένα από αυτά, μάλιστα, αποτέλεσαν την πρώτη ύλη των ανερχόμενων κλάδων της γεωγραφίας, της ανθρωπολογίας και της ψυχολογίας οι οποίοι λάμβαναν χώρα σε ένα περιβάλλον όπου οι βασικές φιλοσοφικές συζητήσεις διωλίζονταν μέσα από ότι έμελλε να αποκληθεί ως διαμάχη της ιδεαλιστικής σχολής του Green και των ρεαλιστών, μια φιλοσοφική συζήτηση που πέραν του γνωσιολογικού πεδίου, εκτεινόταν και στον τόπο του ηθικού, διερευνούσε τις κύριες ορίζουσες της ηθικής και πολιτικής πράξης.¹²⁴

Ο στοχασμός περί των προϋποθέσεων του ηθικού πράττειν, σε συνέργεια με το ιδιαίτερο βάρος στην αναλογική αρχαιολογική μελέτη της ρωμαϊκής (και λιγότερο της ελληνικής) ιστορίας υπό το φως των βρετανικών αποικιακών προβλημάτων που αντιμετώπιζονταν με την βοήθεια ανθρωπολογικών και γεωγραφικών ενοράσεων όριζαν σε γενικές γραμμές το διανοητικό τοπίο ενός πανεπιστημίου που στις αρχές του αιώνα είχε υλοποιήσει στο έπακρο τις παραινέσεις του αναμορφωτή του Balliol,

---

vis των βασικών προκείμενων της βρετανικής κυριαρχίας στην Ινδία. Το συμπέρασμά του ήταν ότι παρά τα προβλήματα του βρετανικού ιμπεριαλισμού σε σχέση με το ρωμαϊκό imperium, μια κατάρρευση του βρετανικού συστήματος στην Ινδία θα απέβαινε καταστροφική για την τελευταία. ό.π., 348-349

¹²² Ο Collingwood περιγράφει με ιδιαίτερη ευγλωττία την κατάσταση των ελληνικών σπουδών: «Έτσι, η πλημμυρίδα των νέων μεθόδων δεν έφθασε ως την ελληνική ιστορία, αφήνοντάς την καθισμένη στις ξέρες· και για πολλά χρόνια κατόπιν...ήταν διαβόητο ότι ικανοί νέοι άνθρωποι, όταν αφιέρωναν την ζωή τους στην ιστορία, ειδικεύονταν σχεδόν ομόθυμα στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και άφηναν την Ελλάδα στους εραμιστές» Collingwood, ό.π., 137

¹²³ Ενδεικτικά παραδείγματα είναι αυτά του Henry Tozer που μεταξύ 1850 και 1893 ταξίδευε στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο Ramsay που ξεκίνησε να ερευνά περιοχές της Μικράς Ασίας ήδη από το 1882, ο A. H Syce. Murray, ό.π., 354

¹²⁴ Collingwood, ό.π., 88- 91

Jowett, ο οποίος λίγο νωρίτερα είχε ευχηθεί «οι μαθητές του να κυβερνήσουν τον κόσμο».¹²⁵

Το πανεπιστήμιο λοιπόν της Οξφόρδης εξήγαγε ανθρώπινο δυναμικό οπλισμένο με κλασική γνώση και παιδεία, ιδιαίτερα στα πεδία της ιστορίας, των κλασικών, της ανθρωπολογίας και γεωγραφίας που είχαν την μεγαλύτερη γειτνίαση με τον αποικιοκρατικό λόγο. Εξήγαγε επιπλέον «καθαρή» γνώση υπό την μορφή της ίδρυσης παραρτημάτων, της προετοιμασίας καθολικών και ευαγγελικών ιεραποστολών ιδιαίτερα προς τα τέλη του αιώνα προς την Αφρική και τις Ινδίες καθώς και διοικητικές συνταγές με την βοήθεια των παντός είδους πολιτικών λεσχών. Τα μόνα αντικείμενα που εισήγαγε από τις αποικίες ήταν πολιτικά προβλήματα που καλούσαν προς θεωρητική επεξεργασία καθώς και πολύ περιορισμένο αριθμό αυτοχθόνων πάντοτε διασυνδεόμενων με τις εκάστοτε τοπικές ελίτ.¹²⁶

Οι ορθολογικές, φιλελεύθερες και ωφελιμιστικές συνιστώσες ενός λόγου για την Ανατολή και τις αποικίες που επενδύει στην λεπτομερή γνώση για την περιοχή, γνώση που αποσκοπεί στην διατήρηση του ελέγχου και της αυτοκρατορικής εξουσίας επί της γης αποκαλύπτονται εν σπέρματι τόσο στα πρώιμα «μαθητικά» κείμενα του Toynbee (όπως είδαμε παραπάνω) όσο και στα φοιτητικά του δοκίμια. Από τα χρόνια

---

¹²⁵ Μεταξύ του 1896 και του 1914 άτομα από την Οξφόρδη κέρδιζαν το 55.2% των θέσεων στην Indian Civil Service σε αντίστιξη με το 30.6% αυτών από το Κέμπριτζ με τους περισσότερους να προέρχονται από το κολέγιο του Balliol. Πολύ αργότερα, ο Toynbee θα γράψει αναφερόμενος στα δικά του χρόνια εκεί : «Στο κολέγιό μου το Balliol, στην Οξφόρδη πριν το 1914 όποιος πρωτοετής δεν είχε μια καθαρή ιδέα για το τι να κάνει προοριζόταν για την Ινδική δημόσια υπηρεσία...» *Experiences*, ό.π., 106

¹²⁶ Ενδεικτικά, το 1907 στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης υπήρχαν 32 Ινδοί φοιτητές. Symonds, ό.π 714. Η δεσπόζουσα αντίληψη για την αποστολή της αυτοκρατορίας θα μπορούσε να σκιαγραφηθεί μέσω του παραδείγματος ενός άλλου μετέπειτα πολιτικού «πρωταγωνιστή», του Λόρδου Curzon ο οποίος μεταξύ άλλων ήταν εξέχων μέλος του περίφημου «δικτύου του Balliol» που περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, τρεις διαδοχικούς αντιβασιλείς των Ινδιών [Lansdowne, Curzon, Elgin] έναν υπουργό εξωτερικών και έναν μόνιμο υφυπουργό για την Ινδία [St John Brodrick, Sir Arthur Godley] έναν υπεύθυνο της civil service [Lord Francis Hervey] και ύστερα από το 1908 έναν πρωθυπουργό [H. H Asquith]. Επρόκειτο για μια «ομάδα πίεσης» που σε συμφωνία με το αυτοαναφορικά διαρθρωμένο ακαδημαϊκό περιβάλλον της Οξφόρδης συνέτεινε στην διατήρηση της προνομιακής σχέσης του Balliol με την αυτοκρατορική διοίκηση. Ο αριστοκρατικής καταγωγής Curzon ακολούθησε πολιτική καριέρα από βοηθός του λόρδου Salisbury, ως αντιβασιλέας της Ινδίας και υπουργός εξωτερικών μετά τον πόλεμο. Μέσα από τα γραπτά του έδινε ιδιαίτερη έμφαση στον ζωτικό ρόλο της Ινδίας και των λοιπών αποικιών για τα βρετανικά συμφέροντα υπογραμμίζοντας ιδιαίτερα την «παιδαγωγική» διάσταση της αυτοκρατορικής παρουσίας. Με άλλα λόγια, η Βρετανία είχε υποχρέωση να στέλνει στις καθυστερημένες αποικίες πεπαιδευμένους διαφωτιστές που θα αναλάμβαναν την διαχείριση όλων των νευραλγικών τομέων του κράτους και της κοινωνικής ζωής. Υπό αυτό το πνεύμα υπήρξε τόσο από τους πρωτοπόρους της δημιουργίας της ακαδημαϊκής πειθαρχίας των Ανατολικών σπουδών όσο και από τους πρώτους που όχι μόνο συνέλαβαν την ανάγκη μεταμόρφωσης του κλάδου της γεωγραφίας, αλλά και προσπάθησαν να θέσουν τις νέες τους ιδέες σε εφαρμογή, καθόσον διατέλεσε πρόεδρος της Γεωγραφικής εταιρίας. βλ. Said, *Οριενταλισμός*, ό.π., 250-261 και «Balliol for example», ό.π

της μαθητείας του στο Winchester και τον συνεχή και ατελεύτητο σχολιασμό («a running commentary») του Ηροδότου που τελικά οδήγησε και στην πρώτη του δημοσίευση στα πρώιμα φοιτητικά του χρόνια,¹²⁷ τις περιόδους των παραγωγικών αναγνώσεων, των υποχρεωτικών μεταφράσεων, των ασκήσεων ύφους και ρητορικής έως τα ιστορικά και φιλοσοφικά δοκίμια που εκφωνούνταν σε οξφορδιανές λέσχες και λάμβαναν μέρος σε φοιτητικούς διαγωνισμούς παρατηρούμε μια ενδελεχή εμβάθυνση στην κλασική ιστορία, γεωγραφία και αρχαιολογία πάντοτε με μια μέριμνα «προβολής» του παρελθόντος στο παρόν και ανακάλυψης νόμων που δύνανται να ερμηνεύσουν την ιστορική αλλαγή.¹²⁸

Το σημαντικότερο ίσως κείμενο των φοιτητικών χρόνων του Toynbee επιγράφεται «Τι κάνει ένας ιστορικός» [What a historian does].¹²⁹ Αποτελεί την βασικότερη πρωτόλεια συμβολή του στην διερεύνηση των όρων και των προϋποθέσεων της ιστορικής γνώσης, μια προβληματική που παρουσιαζόταν μέσα από το πρόβλημα του στοχασμού των δυνατοτήτων της ιστορικής αλλαγής, μια μόνιμη και κρίσιμη σταθερά στην σκέψη όλων των παρεπιδημούντων την ιστορική ήπειρο από την εποχή του πρώτου της εξερευνητή Giambattista Vico. Το βασικό ερώτημα αφορούσε την ύπαρξη νόμων εντός της ανθρώπινης ιστορίας που δύνανται να ερμηνεύσουν πειστικά στην ιστορική αλλαγή.¹³⁰

Οπλισμένος με την δύναμη της φαντασίας και της διαίσθησης, ο ιστορικός-υποκείμενο της αφήγησης, ξεκινά ως άλλη Αλίκη μια πορεία προς το εσωτερικό του καθρέφτη [through the looking glass] στεκούμενος στο όριο, στο σημείο θέασης

¹²⁷ Η δημοσίευση τιτλοφορείτο «Για τον Ηρόδοτο III 90 και VII 75,76» και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Classical Review* το 1910. Στο κείμενο αυτό συζητούσε και προέβαινε σε διορθώσεις *τοπωνυμίων* στην Μικρά Ασία, την Θράκη και την Κύπρο. Μάλιστα, όπως αναφέρει ο βιογράφος του, αυτή η πρώτη δημοσίευση τον οδήγησε να σχεδιάσει σε συνεργασία με τους ιστορικούς Fisher και Bussell την έκδοση μιας ανθολογίας Βυζαντινών ιστορικών, κάτι που ωστόσο δεν κατέστη δυνατό. McNeill, ό.π.

¹²⁸ Πολλά από τα νεανικά του δοκίμια που βρίσκονται στην βιβλιοθήκη Bodleian της Οξφόρδης επικεντρώνονται σε θέματα που αφορούσαν μακρινούς πολιτισμούς της Ανατολής αλλά και όψεις της Βυζαντινής περιόδου σε ένα ύφος γραφής που δανειζόταν πολλά στοιχεία από την Ηροδότεια ιστορική αφήγηση. Από τα σωζόμενα δοκίμια στο αρχείο Toynbee ξεχωρίζουμε τα «The machine: a problem of dialism» και «What a Historian Does», «The relations of the Achaean League with Rome, The Status of Greece under Roman Rule before the erection by Augustus of the province of Achaea», *Lex Acilia de Repetundis*, *Essay on Race and Ethnology*, *The Roman Empire under the Macedonian Dynasty* Essay read at 1907, *The Mongols in East and West*, Essay read to an Oxford undergraduate club between 1907-11. Βλ. Toynbee papers ό.π και McNeill, *Arnold Toynbee: A Life*, ό.π, σελ. 17.

¹²⁹ Τίτλος πρωτοτύπου *What a historian does*, Toynbee Papers, Bodleian Library Οξφόρδης. Πρόκειται για την μετέπειτα (1965) δακτυλογραφημένη εκδοχή μιας εισήγησης που αναγνώσθηκε σε έναν όμιλο προπτυχιακών φοιτητών της Οξφόρδης κατά το 1910-11. Η αντίστιξη της εκδοχής στην οποία παραπέμπουμε με το χειρόγραφο πρωτότυπο που βρίσκεται επίσης στο αρχείο Toynbee δείχνει πως επίκειτο κάποια έκδοση του δοκιμίου, αν και στην μέχρι τώρα έρευνα δεν έχουμε καταφέρει να την εντοπίσουμε.

¹³⁰ Toynbee papers ό.π.

κάποιας σκηνής του απόμακρου παρελθόντος, αλλά και του ίδιου του εαυτού του.¹³¹ Είναι ακριβώς εκεί που ο αφηγητής αρχίζει να συνδιαλέγεται με τον «κοινό νου» [common sense] για την δυνατότητα της ιστορικής αλλαγής και τους όρους που την διέπουν. Εξετάζονται παλιά και νεότερα σχήματα: το «μοντέλο» της φαντασιακής κατανόησης του παρελθόντος που εκπηγάζει από κάποιου τύπου αναγεννησιακό ουμανισμό¹³², οικονομικοί και μαθηματικοί νόμοι, ανθρωπολογικές και ψυχολογικές σταθερές - από το φυσικό περιβάλλον και την γεωγραφία.¹³³

Ύστερα από την παρέλαση σπινοζικών επιχειρημάτων, ανθρωπολογικών επιστημάνσεων και θεωρήσεων αλλά sciences sociale διανθισμένες με αναφορές στον Πολύβιο, τον Πλούταρχο και τον Λουκρήτιο ο κοινός νους τρέπεται σε φυγή αντιμέτωπος με την έλευση του εγγελιανού πνεύματος, αλλά μόνο παροδικά: «Ο Λόγος» θα γράψει ο Toynbee «δεν μπορεί να εξηγήσει την αλλαγή ...[η οποία] παραμένει πεισματικά ανορθολογική, ακατανόητη, αδιανόητη και, την ίδια στιγμή, πεισματικά αληθινή».¹³⁴

Το μοναδικό θεμέλιο στο οποίο μπορεί να στηριχθεί αυτός ο ιδιότυπος Λόγος περί της Μεθόδου είναι η διαίσθηση / ενόραση [intuition]. Ο ιστορικός με άλλα λόγια, «πρέπει να δει το παρελθόν ως εάν να ήταν παρόν και οφείλει να κάνει τους ακροατές

¹³¹ Και μια ανέξοδη παρατήρηση: Σε αντίθεση με τον Angelus Novus του Benjamins και του Klee, ο παρατηρητής του Toynbee, ως εάν να βρίσκεται ενώπιον των πρεσβευτών του Holbein, καλείται να βρει το κατάλληλο σημείο θέασης στο όριο του πίνακα ώστε να «ανακαλύψει» την σχέση των δυο εικονικών επιπέδων.

¹³² Εάν και δεν παραπέμπει κάπου συγκεκριμένα φαίνεται να αναφέρεται σε κάποια εκδοχή βικιανού ουμανισμού που θέτει την έννοια της φαντασίας ως θεμέλιο και τελικό ορίζοντα της ιστορικής σκέψης

¹³³ Σε σχέση με την νεόκοπη, εκείνη την περίοδο, επιστήμη της ανθρωπολογίας, ο Toynbee σημειώνει τα εξής: «Μια από τις σημαντικότερες πρόσφατες ανακαλύψεις είναι πως ο άγιος κατέχει μια δική του λογική καθώς και ένα είδος μεταφυσικής το οποίο είναι τόσο αποτελεσματικό για την λειτουργία της άγιας κοινωνίας όσο και το λογικό μας για την –περισσότερο σύνθετη – διαβίωσή μας. Οι ανθρωπολόγοι, ωστόσο, μοιάζει να έχουν υποπέσει στο ίδιο σφάλμα με τους ψυχολόγους: επιχειρήσαν να θεμελιώσουν μια νέα επιστήμη σε ένα πεδίο στο οποίο οι μέθοδοι της φυσικής επιστήμης δεν είναι εφαρμόσιμοι. Αφού αναγνώρισαν το αληθές, ότι δηλαδή οι άγριοι που είχαν ερευνήσει δεν είναι απλά homo rationalis, αλλά έχουν μια συγκεκριμένη δική τους νοοτροπία, οι ανθρωπολόγοι δικαίως επαναστάτησαν ενάντια στην απόπειρα θεμελίωσης λογικών ενός καθολικού τύπου νοοτροπίας, ενός τύπου που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο εν γένει.[...] Ενάντια στην κατηγορία homo rationalis και την φιλοσοφία της, διεκδικούν ένα είδος homo anthropologicus [...] Έχω την πεποίθηση πως οι ανθρωπολόγοι έχουν προδοθεί από την αποτυχία ενδελεχούς ελέγχου των θέσεών τους. Η επιστήμη, σε οποιοδήποτε πεδίο και αν σκέφτεται κανείς να την εφαρμόσει, ανήκει εξολοκλήρου στην φιλοσοφία του homo rationalis· επομένως, οι ανθρωπολόγοι δε μπορούν αποτελεσματικά να επιτεθούν στον ισχυρισμό του homo rationalis πως είναι homo universalis εάν ξεκινήσουν από μια επιστημονική βάση. Για να έχουν την ευκαιρία να ιδρύσουν το δικό τους πεδίο, θα πρέπει να αποκηρύξουν την προσπάθεια να είναι συστηματικοί και να αποδεχθούν, μέσω μιας ομολογίας πίστωσης, την αναγνώριση της άπειρης πολλαπλότητας της ανθρώπινης φύσης.[...] Θα πρέπει να αποδεχθούν πως υπάρχει όχι μόνο ένας, αλλά αμέτρητοι τύποι άγιας ανθρώπινης φύσης – τόσο πολλοί όσο και ο αριθμός ανθρώπων, φυλών και ατόμων. Κάθε άτομο είναι διαφορετικό από το άλλο και αυτό αληθεύει όχι μόνο για τα άγρια, αλλά και για τα ορθολογικά όντα. ό.π

¹³⁴ ό.π. Για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της δεσπόζουσας αντίληψης για τον Hegel στην Οξφόρδη της εποχής που εν πολλοίς ερμηνεύει και την απόρριψη του Toynbee βλ. Collingwood, ό.π., 45-96

του να το δουν με τον ίδιο τρόπο. Πρέπει να αναστήσει του νεκρούς και να μεταδώσει στο κοινό την ικανότητά του να κρατά συντροφιά σε όσους έχει μόλις αναστήσει...». ¹³⁵ Απέναντι στον δεσπόζον «θετικό» ορθολογικό επιστημονισμό της Οξφόρδης, ο Τουνβее επινοεί ένα κατ' ουσία ανορθολογικό θεμέλιο πάνω στο οποίο θα μπορούσε να δομηθεί μια φιλοσοφία της ιστορίας που θα εξηγούσε την ιστορική αλλαγή.

Με αυτές τις θεωρητικές έγνοιες και την προίκα ενός αναλογικού ιστορικού τρόπου θέασης παρελθοντικών προβλημάτων υπό το φως παροντικών ζητημάτων, ο Τουνβее θα αποφάσιζε το έτος περάτωσης των σπουδών του (1911-12) να διεξάγει την «Μεγάλη Περιήγηση» [Grand Tour] του στους τόπους που όλα αυτά τα χρόνια είχαν εξάψει την φαντασία και τροφοδοτήσει την ιστορική του γνώση. ¹³⁶

3.2 Το ταξίδι στην Ελλάδα: Εικόνες

Δεκαετίες ύστερα από το ταξίδι του, ο Τουνβее θα γράψει πως ήταν στην Ελλάδα που ξαναβρήκε την αθωότητα των παιδικών του χρόνων και ανέκτησε την ευτυχία

---

¹³⁵ ό.π., 39. Η υπογράμμιση είναι δική μας

¹³⁶ Ο όρος Grand Tour [Μεγάλη Περιήγηση] πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον Richard Lassell το 1679, ο οποίος έγραψε πως: ««Κανείς δεν καταλαβαίνει τον Λίβυο και τον Καίσαρα σαν όσους έχουν κάνει το Grand Tour της Γαλλίας και τον Giro της Ιταλίας». Για τους επόμενους δυο αιώνες μέχρι την μαζικοποίηση των ταξιδιών [Thomas Cook] και την παράλληλη τεχνολογική εξέλιξη [Orient Express], η Μεγάλη Περιήγηση έμελλε να αποτελέσει τον κύριο τρόπο ταξιδιού κυρίως νεαρών μεγαλοαστικών καταβολών αγοριών προς την νότια Ευρώπη και το Λεβάντε, οι οποίοι κατά τους στοίχους του Πόουπ: "sauntered Europe round/ and gathered every vice on christian ground" (The Dunciad IV 301). Ο Robert Eisner στο *Travelers to an Antique Land* περιγράφει εναργώς τον ιδεότυπο του νεαρού ταξιδιώτη: «νεαρός...θα ταξίδευε από την Αγγλία, διαμέσου της Ολλανδίας (εάν τον ενδιέφερε η άνεση) ή διαμέσου της Γερμανίας (εάν ήταν εκκεντρικός) και από το Παρίσι θα μετέβαινε στις Άλπεις και από εκεί στην Ιταλία. Μόλις έφθανε εντός της ελεατικής ζώνης, θα συγχρωτιζόταν με άλλους Βρετανούς περιηγητές αγνοώντας όσο ήταν δυνατόν τις κατώτερες τάξεις· ίσως θα γραφόταν για λίγους μήνες στα πανεπιστήμια της Μπολόνια ή της Πάδοβας και θα επισκεπτόταν τα αναγεννησιακά και ρωμαϊκά μνημεία εκτιμώντας την αξία της κλασικής του εκπαίδευσης και αποκτώντας το τουπέ που αργότερα θα του επέτρεπε να διαπραγματευτεί την εξωτερική πολιτική και το γούστο που θα του επέτρεπε να διακοσμήσει το εξοχικό που θα επρόκειτο συντόμως να κληρονομήσει, να ενσπείρει την άγρια/βάρβαρη/απολίτιστη βρώμη του [sow his wild oats] πέραν κατοπινών διεκδικήσεων πατρότητας και τις οχλήσεις κατωτέρων εμπόρων [tradesmen], να γίνει περισσότερο υποψιασμένος [grow warier] αν όχι σοφότερος και να επιστρέψει σπίτι περισσότερο Βρετανός από ποτέ». Βλ. Robert Eisner, *Travelers to an Antique Land*, University of Michigan Press, Michigan 1993, 64. Η συμβολή της πρακτικής της Μεγάλης Περιήγησης στις στάσεις που διαμορφώνονταν περί του Λεβάντε (μιας και από το 1750 και ύστερα περιλαμβάνεται ως προορισμός συνέπεια των ευρύτερων πολιτικών, κοινωνικών συνθηκών και πολιτισμικών πρακτικών) μένει να διερευνηθεί – ειδικά όσον αφορά τις ταξικές, πολιτισμικές, πολιτικές της συνδηλώσεις. Είναι αλήθεια πως η Μαρία Τοντόροβα στα *Βαλκάνια* της αναφέρεται στην παραπάνω πρακτική αλλά μόνο επιγραμματικά και εν παρόδω Τοντόροβα, *Βαλκάνια: η Δυτική Φαντασίωση*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2000 ό.π.150 Βλ. επίσης Black, *The british and the Grand Tour* Sutton, Λονδίνο 2003, Blanton, *Travel writing: the self and the world*, Twayne, Λονδίνο 1997, 10-20

των πρώιμων σχολικών του χρόνων.¹³⁷ Ήταν εκεί, στα υψίπεδα της ελληνικής γης, σαν άλλος Πετράρχης έμαθε να «στέκεται στα πόδια του» παρατηρώντας, μελετώντας αναλύοντας και καταγράφοντας. Ενθυμούμενος, λοιπόν, το «ελληνικό» του έτος, σημείωνε:

Θα ολοκληρώνα την ελληνική μου εκπαίδευση περνώντας αυτό το *Wanderjahr**, παρατηρώντας ιδίοις όμμασι το φυσικό τοπίο του ελληνικού κόσμου, του πνευματικού μου οίκου. Είχα συνειδητοποιήσει πως οι περιγραφές, οι χάρτες και οι φωτογραφίες με τις οποίες είχα εξοικειωθεί στο Winchester και την Οξφόρδη δεν μπορούσαν να είναι υποκατάστατα μιας πρώτης τάξεως θέασης.¹³⁸

Η άνωθεν ρητά εκπεφρασμένη πρόθεση άμεσης παρατήρησης των ελληνικών τόπων που μέσα από τις έντυπες αποτυπώσεις τους είχαν εξάψει την φαντασία, ενεργοποιήσει και καλλιεργήσει την ιστορική συνείδηση του δεν σήμαινε επ' ουδενί πως η σχέση του με τον χώρο και τον τόπο επρόκειτο να είναι αδιαμεσολάβητη. Η αρχαία Ελλάδα των κλασικών χρόνων αλλά και το σύγχρονο ελληνικό βασίλειο των αρχών του εικοστού αιώνα - των πρώτων ετών του βενιζελικού εκσυγχρονισμού και της προετοιμασίας για τους βαλκανικούς πολέμους, ασφαλώς και δεν ήταν *terra incognita* για τον δυτικό επισκέπτη. Πέρα όλων των άλλων, είχαν προηγηθεί αιώνες παντοειδούς περιηγητισμού που διαμόρφωναν στάσεις, αντιλήψεις, νοοτροπίες, σχήματα πρόσληψης με βασική σταθερά τις πολλαπλές σημασιολογικές αναφορές σε έναν άλλο «ανοίκειο», «διαφορετικό» τόπο.¹³⁹

Αναντίρρητα, το ζήτημα του περιηγητισμού στην Ανατολή και το Λεβάντε δεν μπορεί να εξαντληθεί σε μια περιορισμένη και αναγκαστικά κωδικοποιημένη παρουσίαση. Από τους προσκυνητές των βυζαντινών ετών έως τους έμπορους, πολιτικούς, ποιητές, ρομαντικούς συγγραφείς του 18^{ου} αιώνα και επιστήμονες των αρχών του εικοστού, ένα ετερόκλητο κοινό περιδιάβαινε τους τόπους του Λεβάντε αφηγούμενο περιστατικά και εμπειρίες.¹⁴⁰ Αναφορικά με την βρετανική περίπτωση

---

¹³⁷ *Experiences*, ό.π

¹³⁸ Toynbee, *Experiences*, ό.π 18 [Υπογράμμιση δική μας]

¹³⁹ Βλ. Βασιλική Λαλαγιάννη, *Οδοιπορικά Γυναικών στην Ανατολή*, Ροές 2007, 9-151 Η Maria Todorova αναφέρει κάπως σχηματικά την ύπαρξη δυο σχημάτων πρόσληψης των Βαλκανίων έως τις αρχές του 1900, που κωδικοποιούνται ως «αστικό» κι ως «αριστοκρατικό». Και οι δύο ευρύτερες απόψεις μοιράζονταν την ίδια περιφρόνηση προς τους χωρικούς και τους γηγενείς υπηκόους αλλά η οπτική απέναντι στο *imperium* και το μέλλον των αυτοκρατοριών που εν τέλει καθόριζαν την στατικότητα της εικόνας τους ήταν εντελώς διαφορετική. Βλ. Todorova, ό.π, 250-256.

¹⁴⁰ Οι περιγραφές των μετααναγεννησιακών ταξιδιωτών, οι οποίοι έρχονταν να γεφυρώσουν το χάσμα ανάμεσα στην πολιτισμική κληρονομιά και την γεωγραφική πραγματικότητα της Ελλάδας,

που μας ενδιαφέρει ως πρελούδιο στους στοχασμούς του Toynebee τρεις στιγμές είναι ιδιαίτερα σημαντικές που εν πολλοίς συνέβαλλαν στην διαμόρφωση του γνωσιολογικού «αρχείου» για την ελληνική εσχατιά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Πρόκειται για την επαν-ανακάλυψη του αρχαίου παρελθόντος από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα μέσα από τις πρακτικές αρχαιόφιλων και αρχαιοθήρων που αντιμετώπιζαν τον τόπο λιγότερο ως μια κατά βάση αισθητική κατηγορία και περισσότερο ως αντικείμενο επιστημονικής έρευνας.¹⁴¹ Παράλληλα, την περίοδο της ελληνικής επανάστασης, η βυρωνική στιγμή υπήρξε γενέθλια πράξη ενός πρωτόγνωρου κύματος φιλελληνικού ρομαντισμού πολλαπλά σημαντικό για όποια ερμηνευτική απόπειρα της πρόσληψης της Ελλάδας στον δυτικό αγγλοσαξονικό κόσμο.¹⁴² Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, οι τεχνολογικές εξελίξεις που συνέβαλλαν στην μεγαλύτερη «δημοκρατικοποίηση» του ταξιδιού σε συνδιασμό με την εντεινόμενη δυτική ιμπεριαλιστική εξάπλωση, μετέβαλλαν το νόημα της «Μεγάλης Περιήγησης» φέροντας στους τόπους του Λεβάντε, μεταξύ πολλών άλλων, και ένα περισσότερο ειδικευμένο/ πεπαιδευμένο επιστημονικό κοινό: Αρχαιολόγοι, βοτανολόγοι, αρχιτέκτονες χρησιμοποιώντας ως βάση την πρωτεύουσα περιδιάβαιναν την επικράτεια παρατηρώντας, αναλύοντας, χαράσσοντας όρια σε μια Ελλάδα που ενδιέφερε πολύ περισσότερο για το παρελθόν παρά για το παρόν της.¹⁴³

Στην κατεύθυνση αυτή, πολύ σημαντική συνιστώσα αποτέλεσε η ανάπτυξη της αρχαιολογίας ως επιστήμης και η συνακόλουθη θέσμιση αρχαιολογικών σχολών, γεγονός που είχε αρχίσει ήδη από το 1846, αλλά προς τα τέλη του αιώνα εντεινόταν.¹⁴⁴ Από αυτές, η Βρετανική αρχαιολογική σχολή της Αθήνας αποτέλεσε

εκτείνονταν στις κατηγορίες του τοπίου, των μνημείων και των κατοίκων. Η έμφαση, φυσικά, στα θέματα αυτά ήταν άνιση και συνδέθηκε με τις μεταβαλλόμενες λογοτεχνικές και πολιτισμικές τάσεις της εποχής και του περιβάλλοντος κάθε ταξιδιώτη όπως επισημαίνει η Όλγα Αυγουστίνου. Βλ. *Ιδανικά Ταξίδια*, ό.π., 402-4

¹⁴¹ Richard Stoneman, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, Ελλάδα, Αθήνα 1996, 208-248

¹⁴² Ύστερα από το ταξίδι του ο Toynebee θα γράψει πως: «Προς το τέλος του 1823 Ευρωπαίοι 'φιλέλληνες' άρχισαν να καταφθάνουν στην Ελλάδα. Σε εκείνες τις σκοτεινές αντιδραστικές μέρες που ακολούθησαν το Βατερλό, η αυτο-ελευθερωμένη Ελλάδα [Hellas] έμοιαζε να είναι το μοναδικό φωτεινό σημάδι της ηπείρου· Αλλά οι ιδεαλιστές που ήρθαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους αντιμετώπισαν ένα λυπηρό θέαμα. Οι άνθρωποι ήταν αδιάφοροι για τους ηγέτες τους, και οι ηγέτες φιλονικούσαν μεταξύ τους...» Toynebee, *Greek Policy since...*, ό.π

¹⁴³ Στο τεχνολογικό επίπεδο, σημαντική ήταν η συμβολή τόσο του Thomas Cook, όσο και της έναρξης των ταξιδιών του Orient Express. Βλ. Eisner ό.π και Smith, ό.π

¹⁴⁴ Μεταξύ του 1846 και 1886 είχαν ιδρυθεί οι γαλλική, γερμανική, αμερικανική και βρετανική αρχαιολογική σχολή. Ο πρώην πρέσβης της Βρετανίας στην Ελλάδα και ιστορικός Michael Llewelyn Smith σημειώνει: «Η ίδρυση των σχολών αυτών ισοδυναμούσε με την παραδοχή ότι κάτι είχε αλλάξει. Η εποχή του ερασιτέχνη και άρπαγα ταξιδιώτη είχε παρέλθει. Η παρουσία των αρχαιολόγων δεν ήταν πλέον αυτονόητη ούτε μπορούσαν να εργαστούν στον τομέα τους χωρίς προηγουμένως να έχουν

το ορμητήριο του νεαρού Toyhbee, ο οποίος, οπλισμένος με βλέμμα γεωγραφικό και ιστορικό - απότοκο των συσσωρευμένων γνώσεων και πολλαπλών αναγνώσεων αναφορικά με το κλασικό παρελθόν επρόκειτο να προβεί σε μια ομολογία πίστεως σε τόπους που στοίχειωναν την φαντασία και όπλιζαν την γραφίδα του ήδη από τα μαθητικά και τα φοιτητικά του χρόνια.¹⁴⁵

Οι συγχρονικές κειμενικές ψηφίδες των περιηγήσεών του (είτε πρόκειται για τοπογραφικές παρατηρήσεις είτε για επιστολικές αφηγήσεις) μας παρουσιάζουν έναν ιστορικό και γεωγράφο που ερχόταν στα βήματα του Γίβωνα να αναμετρηθεί με τον Στράβωνα και τον Πausανία, τον Ηρόδοτο και τον Λίβυο· μας συστήνουν επίσης και τον σύγχρονο ταξιδιώτη που στοχαζόταν την γραφικότητα του (αστικού και μη) τοπίου και εξέφερε κρίσεις για τους σύγχρονους Έλληνες και τον τρόπο ζωής τους, υπό την σκιά της αναλογίας με τον αρχαίο τρόπο ζωής.

Οι πολυπληθείς γεωγραφικές αναλύσεις και αφηγήσεις θέτουν πολλαπλά ερωτήματα αναφορικά τόσο με τον τρόπο όπου το τοπίο ως αισθητική κατηγορία εισέρχεται σε κατά τα άλλα «επιστημονικές» καταγραφές, όσο και σχετικά με την υποτιθέμενη φυσικότητα των γεωγραφικών και τοπογραφικών περιγραφών. Επιπλέον, το «θετικό» αυτό «προσκύνημα» του Toyhbee σε τόπους «ιερούς» μας φέρνει αντιμέτωπους με την παρουσία μιας έννοιας «υψηλού» που συνδέεται με το ιστορικό του βλέμμα ως «διαισθητική» [intuitive] άσκηση.¹⁴⁶ Σε κάθε περίπτωση, οι αλληλοδιαπλεκόμενες σχέσεις τοπίου, γεωγραφίας, τόπου, ιστορικής αφήγησης και

ζητήσει και λάβουν άδεια από το επίσημο κράτος», ό.π., 242. Η λειτουργία των αρχαιολογικών σχολών με την συνακόλουθη εισροή ακαδημαϊκών επισκεπτών και την οργανωμένη ανάληψη αρχαιολογικών σχεδίων αναδεικνύει ενδιαφέροντα ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας σε σχέση τόσο σε την εμπλοκή των ακαδημαϊκών ιδρυμάτων στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής, όπως έχει δείξει ο Richard Clogg, όσο ιδιαίτερα, με το ευρύτερο ζήτημα της θέσης της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή φαντασία την εποχή που μορφές κουλτούρας λαμβάνουν μια ιμπεριαλιστική διάσταση και το συνακόλουθο θέμα των απολήξεων της πολιτισμικής πολιτικής που ασκούν οι σχολές αυτές. Το ερώτημα λοιπόν: οι λογής - λογής σχολές αποτελούν μόνο «οάσεις ηρεμίας και πρασίνου» όπως αποφαίνεται ο Smith; Βλ. Smith, *Αθήνα*, Εστία, Αθήνα 2007 και Clogg, *Anglo-Greek Attitudes*, St Antony's college, Οξφόρδη 2000 19-35

¹⁴⁵ Μια πολύ σημαντική πτυχή της επανανακάλυψης της Ελλάδας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα που συστηματοποίησε την γνώση για την Ελλάδα στην Βρετανία, τροφοδότησε την περιοχή με ειδικούς και διαδραμάτισε έναν σημαντικό ρόλο στο πεδίο του πολιτικού ήταν η «Ενωση για την προώθηση των Ελληνικών Σπουδών» [Society for the promotion of hellenic studies] που από το 1880 εξέδιδε την «Επιθεώρηση Ελληνικών Σπουδών» [journal of Hellenic studies]. Η πρώτη αυτή συσσωμάτωση των Βρετανών ελληνιστών της εποχής σε συνδιασμό με την Βρετανική αρχαιολογική σχολή που ιδρύθηκε περίπου την ίδια περίοδο στην Αθήνα αποτέλεσαν τα θεσμικά θεμέλια για την γνώση περί της Ελλάδας στο Ηνωμένο Βασίλειο των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

¹⁴⁶ Βλ. Charles Lock, "Bowling Down to Wood and Stone: One way to be a pilgrim" στο Coleman & Elsner (ed) *Pilgrim Voices: Narrative and Authorship in Christian Pilgrimage*, Berghahn Books, Οξφόρδη 2004, 110- 132

θεωρητικής καταγραφής διέπονται από μια ορισμένη πολυπλοκότητα, για την κατανόηση και εξήγηση της οποίας απαιτείται εξειδικευμένη μελέτη.¹⁴⁷

Η ανάγνωση των ημερολογιακών του σημειώσεων αναδεικνύει τον ιστορικό που εκκινεί από την γεωγραφική σκηνή του παρόντος ώστε να μεταβεί στο απώτερο παρελθόν ερμηνεύοντας πτυχές του, επιβεβαιώνοντας ή διαψεύδοντας περισσότερο ή λιγότερο σύγχρονους σχολιαστές, διορθώνοντας χάρτες και λοιπές τοπογραφικές παρατηρήσεις. Όλα αυτά σε μια παράλληλη κίνηση επιστροφής στο αυτοκρατορικό παρόν με πνεύμα αναλογικό και συγκριτικό που αναγιγνώσκει τα ζητήματα του αρχαίου κόσμου υπό το φως των επειγόντων αποικιακών προβλημάτων της Βρετανίας.¹⁴⁸

Εκτός από την σύγκριση με παροντικά προβλήματα, υπάρχει πλήθος στιγμών όπου ο εκστασιασμένος παρατηρητής εκπληρώνει τον πόθο του να υπάρξει αυτόπτης «μάρτυρας» επεισοδίων που τόσο συνεπήραν την φαντασία του και απασχόλησαν την διανοήσή του. Τις ώρες εκείνες επικαλείται τις πηγές, ως εάν να συμμετέχουν στον διάλογο και να βρίσκονται μαζί του σε τόπους όπως η Σαλαμίνα, οι οποίοι αντιμετωπίζονται με ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια, περιγράφονται λεπτομερώς και φαίνονται να είναι «μεγαλύτερης κλίμακας» από ότι αναμενόταν.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Προς μια τέτοια κατεύθυνση κινείται η μελέτη της Άρτεμις Λεοντή, *Τοπογραφίες του Ελληνισμού*, Scripta, Αθήνα 1998

¹⁴⁸ Ενδεικτικά του τρόπου αντιπαραβολής των διαφορετικών ιστορικών χρόνων είναι τα παρακάτω αποσπάσματα από το ημερολόγιο: Στις 12 Δεκέμβρη, εν μέσω μιας συζήτησης και ανάλυσης πολλαπλών οδών και πιθανών διαδρομών εντός της Αττικής, γράφει: «Έκανα επτά ώρες να πάω από το Γερμανό στα Μέγαρα. Το Γερμανό δεν μπορούσε να είναι χρήσιμο ως λιμάνι μιας και δεν έχει ενδοχώρα: η σημασία του ήταν μόνο αρνητική: να εμποδίσει τους Αθηναίους που έρχονταν από την Ελευθέρα προς τα κάτω στην Αυλώνα και να αγγίζει τον κόλπο της Κορίνθου σε αυτό το σημείο ώστε να αποκόπτει την Ελλάδα στα δυο. (βλ. τα εμπόδια στον σιδηρόδρομο του Καΐρου και τα κωλύματά μας στην γαλλική προσπάθεια εξάπλωσης στην Αφρική: από την Σενεγάλη στην Auyssinia [Αιθιοπία] διαμέσου της Fashoda [Kodok])». Από την Λαμία στις 9 Φλεβάρη: «όλη η κοιλάδα είναι τώρα ορατή (όλα κι όλα τρία χωριά): πλευροκοπήσαμε... τα βουνά που στηρίζουν την πλάτη της Αιτολίας – μόλις οι Ρωμαίοι είδαν αυτή την θέα, θα έπρεπε να τους έπιασε η καρδιά τους: ιδιαίτερα με την Λαμία ως ένα Αιτολικό place d' armes» ...η διάταξη της πόλης φαίνεται καλύτερα από απόσταση, π. χ από την νήσο (του Grundy) (καταφανώς σωστή), την οποία και επισκέφτηκα...από την ακρόρεια του νησιού, όλη η τοπογραφία της μάχης φανερώθηκε καθαρά (αν και η δεύτερη κορυφή έκρυβε το χαμήλωμα στο οποίο οι Σπαρτιάτες και οι Πέρσες ήρθαν σε επαφή την τελευταία ημέρα): ολόκληρη η περιοχή είναι σε μια πολύ μεγαλύτερη κλίμακα από ότι περίμενα. Τιμή και Δόξα στο έργο του Grundy! Ιδιαίτερα επίπεδη πεδιάδα μεταξύ των πρώτων νερών της Βερόης και του Ασωπού, μεταξύ της Πλάταιας και της κεντρικής Βοιωτίας.» Toynbee papers, ό.π

¹⁴⁹ Πολύ αργότερα ο Toynbee θα γράψει πως «μια από τις εντονότερες διανοητικές πρακτικές στην ζωή μου είναι η εξέταση που προκαλεί η αναγνώριση, για την πρώτη φορά, ενός τμήματος του τοπίου του ελληνορωμαϊκού κόσμου που εδώ και καιρό μου έχει καταστεί οικείο από δεύτερο χέρι και που ιστορικά είναι πολύ σημαντικό. *Tout' εκείνο*: Αυτό είναι εκείνο. Μπορούσα πάντοτε να ταυτοποιήσω το βουνό, το ποτάμι, την πεδιάδα ή την πόλη, ακόμη και όταν έμοιαζαν ανησυχητικά διαφορετικά απ' ότι περίμενα.» Βλ. *Experiences*, ό.π, σελ. 4-5 Το παραπάνω απόσπασμα, γραμμένο στην δεκαετία του 1960 φέρνει στο νου μια παρατήρηση του Freud αντίκρυ της Ακρόπολης το 1904, που αν και φαινομενικά ασύνδετη, θα άξιζε να παρατεθεί καθόσον δεσπόζει η έννοια της αποξένωσης και της

Στην πορεία των ταξιδιωτικών του περιηγήσεων και αφηγήσεων διαλανθάνει μια έννοια μεγαλοπρέπειας, «υψηλού» που συνδέεται τόσο με την μη αναμενόμενη μεγάλη κλίμακα ιστορικών τόπων όπως είδαμε παραπάνω, όσο και με την συνεχή τοποθέτηση σε σημεία από τα οποία διανοίγεται ενώπιον του η μεγαλύτερη δυνατή προοπτική. Αντίκρυ του Ολύμπου, μέσα από τα χαλάσματα ενός κάστρου στον Δομοκό, θα γράψει: «Εκεί πέρα βρίσκεται ο Όλυμπος ελλειπτικά σχηματισμένος και με οβάλ παρυφές [oval-topped], επιβλητικός, μεγαλειώδης και ευγενής: η κορυφή του είναι χιονισμένη, οι πλαγιές του ομιχλώδεις - η κορυφή του μοιάζει να αιωρείται. Ένας μεταβλητός μεσόκοσμος μεταξύ Γης και Παραδείσου, ένας απτός οίκος πραγματικών θεών».¹⁵⁰

Εκεί ψηλά - στα κάστρα, στις ακροπόλεις, στους λόφους και τα βουνά ο Toynbee μοιάζει να βρίσκεται στον πνευματικό του οίκο συνομιλώντας με όλους εκείνους τους ιστορικούς των ακαδημαϊκών του ετών στοχαζόμενος, απερίσπαστος και με πνεύμα συγκριτικό, το απώτερο παρελθόν. Σε όλες αυτές τις υψηλές αναζητήσεις η μοντέρνα Ελλάδα συνήθως απουσιάζει.¹⁵¹ Εικόνες της παρουσιάζονται μόνο

ανοικειότητας, κάτι που φαίνεται να θίγεται και από το κείμενο του Toynbee. Γράφει λοιπόν ο Freud : «Όταν το απόγευμα της άφιξής μας βρέθηκα πάνω στην ακρόπολη και αγκάλιαξα με την ματιά μου το τοπίο, μου ήρθε ξαφνικά η περιέργη σκέψη: 'Όστε όλα αυτά λοιπόν υπάρχουν πραγματικά όπως τα μάθαμε στο σχολείο!'». Η, για να είμαι πιο ακριβής, το πρόσωπο που εκδηλωνόταν ξεχώριζε πολύ πιο καθαρά, απ' ότι συνήθως γίνεται αισθητό, από ένα άλλο, στην αντίληψη του οποίου περιερχόταν αυτή η παρατήρηση. Και τα δυο αυτά πρόσωπα ήταν κατάπληκτα αν και όχι για το ίδιο πράγμα. Το ένα συμπεριφερόταν σαν να όφειλε, κάτω από την εντύπωση μιας αναμφισβήτητης παρατήρησης, να πιστέψει σε κάτι του οποίου η πραγματικότητα του είχε μέχρι τώρα φανεί αβέβαιη.[...] Το άλλο πρόσωπο όμως παραξενευόταν, και με το δίκιο του διότι αγνοούσε ότι η πραγματική ύπαρξη της Αθήνας, της ακρόπολης και αυτού του τοπίου απετέλεσαν ποτέ αντικείμενο αμφιβολίας. Ήταν πολύ περισσότερο προετοιμασμένο να δείξει ότι γοητεύεται και αισθάνεται έξαρση.» Παρατίθεται σε Άρτεμις Λεοντή, ό.π, 94

¹⁵⁰ Αντιστοίχως, την πρώτη φορά που θα δει την Κρήτη από το Ημεροβίγλι της Σαντορίνης θα γράψει: «ένα μεγάλο ηλιοβασίλεμα κάνει τα νερά γαλαζοπράσινα και ξαφνικά η Κρήτη ξεχωρίζει καθώς απλώνεται πίσω της η κόκκινη λάμψη – αρχικά η Ίδη αναδύεται από το πουθενά και ύστερα όλη η γραμμή του δυτικού τμήματος (το φως δεν φθάνει τόσο μακριά ώστε να εντοπίσω τα υπόλοιπα βουνά πέραν της Ίδης)» Toynbee papers, ό.π

¹⁵¹ Υπάρχουν, ωστόσο, περιπτώσεις όπου συνυπάρχει με παραδειγματικό αφηγηματικό τρόπο το μοντέρνο και το αρχαίο τοπίο. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει την είσοδο του στο λιμάνι της Νάξου στις 23 Νοέμβρη : «ένα μεγάλο λιμάνι, περίπου εσώκλειστο από ένα πεδινό χίασμα που διαχωρίζει από τον βορρά δυο πόλεις: την λατινική (= Καθολική) στα δυτικά και ψηλά, αποσχισμένη από την εσχατιά της ελληνικής (από Χιώτες μετανάστες) πόλης που δεν είναι καλά καλά ούτε ενός αιώνα ευρισκόμενη στην ακροθαλασσιά: ικανοποιητικά επιστρωμένη και με αμέτρητα καφενεία. Η Μοντέρνα Νάξος (2.000-3.000 [κάτοικοι]) μοιάζει με την Δήλο του 2^ο αιώνα π.Χ.». Αντικρίζοντας, τέλος, από το ατμόπλοιο την Πελοπόννησο θα γράψει: «Πίσω μας, μακριά στην Θάλασσα ο Άραξος, έπειτα τα βουνά που χωρίζουν την Πάτρα από την Ηλεία, έπειτα, μόλις από πάνω μας ο Μεγάλος Παναχαϊκός με την κορυφή του μέσα στα σύννεφα και παρακάτω η Πάτρα (ο σιδηρόδρομος δεσπόζει) με ένα τεχνητό λιμάνι μπροστά και μια μεγάλη πεδιάδα (όπως κατάλαβα αργότερα συγκρίνοντας) μακριά στα νοτιοδυτικά, κατά μήκος της ακτής προς τον Άραξο» Toynbee papers ό.π

παρεμιπιπτόντως και από σημεία στατικά και χαμηλά.¹⁵² Όσες φορές το αστικό τοπίο υπεισέρχεται στο κείμενο, αυτό ακολουθείται πάντοτε από μια εικόνα χάους και αταξίας, κάτι που φανερώνεται ήδη από τις πρώτες στιγμές της αποβίβασης στον «βρόμικο» Πειραιά και της πορείας προς την Αθήνα και την Βρετανική σχολή.¹⁵³ Σε αυτήν την πρώτη επίσκεψη (όπως και σε μετέπειτα ενατενίσεις) την προσοχή του Τουντβιθ θα κλέψει περισσότερο ο λόφος του Λυκαβηττού παρά της Ακρόπολης.¹⁵⁴ Η στάση του απέναντι με την Αθήνα συντονιζόταν με την αλλοτινή άποψη του συγχρόνου του Gibbon, ο οποίος έγραφε πως «Αθηναίοι βαδίζουν απαθείς και αδιάφοροι ανάμεσα στα θαυμαστά ερείπια της αρχαιότητας· και έχουν τόσο ασήμαντο χαρακτήρα, ώστε είναι ανίκανοι να εκτιμήσουν την διάνοια των προγόνων τους.»¹⁵⁵

Τα σύγχρονα υποκείμενα που παρουσιάζονται στην αφήγηση, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, συναντώνται πάντοτε στην κατάβαση, στις πόλεις ή την ύπαιθρο και αναφέρονται χωρίς πολλές λεπτομέρειες. Πότε πρόκειται για κουραστικούς φαφλατάδες, πότε για ράθυμους, αργόσχολους τύπους που ξοδεύουν πολύτιμο χρόνο καθυστερώντας τον, πότε για υποτακτικούς βοηθούς. Σε κάθε περίπτωση, στέκονται ως εμπόδια στον δρόμο του περιηγητή και στην επικοινωνία του με τον αρχαίο κόσμο.¹⁵⁶ Μέσα στις πυκνογραμμένες σελίδες του ημερολογίου συναντάμε

¹⁵² Ο Ισθμός, τον οποίο διαβαίνει με το πλοίο στην πορεία του προς τον Πειραιά. μοιάζει «πολύ χαμηλός σε σύγκριση με την Ακροκόρινθο και τα Γεράνεια Όρη». Διαβαίνοντας στις «χαμηλές και αμμώδεις όχθες...ενδιάμεσα στο ύψος του ιστού του πλοίου [παρατηρούμε] τις πλαγιές να είναι στολισμένες με διαφημίσεις». Οι διαφημίσεις για τον Τουντβιθ δεν είναι τίποτε άλλο παρά θλιβερά σημάδια της «μόλυνσης» που επιφέρει η εισβολή του μοντέρνου, όπως γίνεται φανερό σε διάφορα σημεία του κειμένου και ειδικότερα στην άκρως επιτιμητική περιγραφή μιας επίσκεψης στην λατινική πόλη της Τήνου όπου τα τακτοποιημένα σκαλοπάτια φέρουν περίεργες διαφημίσεις. Τουντβιθ papers, ό.π

¹⁵³ Έφθασα στο λιμάνι του Πειραιά και αμέσως με απορροφήθηκα στο χάος και των λεμβούχων και του τελωνείου. Τελικά τακτοποίησα τις αποσκευές και ξεκίνησα οδικώς για την Αθήνα. Ο Πειραιάς είναι αραιοκατοικημένος και αποδιοργανωμένος με ορισμένα εργοστάσια. Ύστερα, κακοί δρόμοι και σκοτεινιά. Διασχίσαμε την λεωφόρο μεταξύ Φαλήρου και Αθήνας και μες την νύκτα (αφού περάσαμε την πύλη του Αδριανού και τους στύλους του Ολύμπιου Διός) φθάσαμε στην Βρετανική σχολή – οδός Σπενσίππου* - ψηλά, κάτω από την νοτιοανατολική πλευρά του Λυκαβηττού. Τουντβιθ Papers, ό.π

¹⁵⁴ Τουντβιθ papers, ό.π. Αρκετά χρόνια αργότερα, για να δείξει ίσως και την απόρριψη κάποιου ρομαντικού φιλελληνισμού, γράφει: «Περίμενα να δω την Αθήνα να υποτάσσεται στην Ακρόπολη. Αντ' αυτού είδα τη ακρόπολη να επισκιάζεται από το όρος Λυκαβηττός· ήταν το μοναστήρι επάνω στην κορυφή αυτού του ιστορικά ασήμαντου βουνού και όχι ο παρθενώνας που τραβούσε την προσοχή κάποιου. Η Βρετανική σχολή, το ορμητήριό μου για τους επόμενους εννέα μήνες στέκεται στους ανατολικούς πρόποδες του Λυκαβηττού. Βλ. *Experiences*, ό.π., 20

¹⁵⁵ Λεοντή, ό.π., 110

¹⁵⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παρακάτω αφήγηση που γράφτηκε στις 30 Νοέμβρη κάπου στην Πάρο: «Ύστερα από το φαγητό (αυγά και πιλάφι) ξεκινάμε για τα μαρμαρένια νταμάρια. Ο οικοδεσπότης μας, επέμεινε να μας στείλει το παιδί του – τον Αναστάση – μαζί μας, αν και υπάρχει μια εγκαταλειμμένη γραμμή βαγονιών που οδηγεί ευθέως εκεί. Αλλά το παιδί δεν θα μας άφηνε μόνους μας, παρά τις παρακλήσεις μας. Φθάνουμε στα νταμάρια – ένα φτωχό θέαμα. Θέλουμε να περάσουμε το υπόλοιπο της ημέρας στους λόφους – δύσκολο για το μικρό πλάσμα: περισσότερες

μια μόνο ανθρωπολογικού τύπου περιγραφή· πρόκειται για ένα περιστατικό στις 27 Νοέμβρη στην Νάξο που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να παρατεθεί in extenso:

Ήταν το πανηγύρι του αγίου Φιλίππου και βρήκαμε όλο το χωριό να παρακολουθεί έναν χορό σε μια ελαφρώς πλακόστρωτη αυλή κάτω από ένα όμορφο αναρριχώμενο κλίμα· όλοι ήταν ντυμένοι με τα καλύτερά τους: κόκκινα σκουφιά, λευκά μακριά πουκάμισα και φαρδιές βράκες· χόρευαν υπό τους ήχους μιας γκάιντας και ενός τυμπάνου. Λάβαμε ιδιαίτερη προσοχή μιας και εδώ και δυο χρόνια κανένας ξένος δεν είχε βρεθεί εκεί. Ο τσαγκάρης του χωριού μας φιλοξένησε και μας έβαλε στο καλύτερο δωμάτιο. Μείναμε εκεί όλο το βράδυ συναντώντας διάφορους προύχοντες και παιδιά (ευθυτενείς [straight featured] άνθρωποι· πολλοί είχαν ξανθά -έως και χρυσίζοντα μαλλιά- και δεν έφτυναν στο πάτωμα!). Ο διευθυντής του σχολείου - καλύτερος τύπος κοπιώδους blackcoat - μιλούσε για πολύ ώρα γαλλικά (καλύτερα από τα δικά μου). Θα προτιμούσαμε όμως να εξασκούσαμε τα ελληνικά μας.¹⁵⁷

Τα υποκείμενα που με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και έκπληξη περιγράφονται παραπάνω όταν μεταφέρονται από το ημερολόγιο στην αλληλογραφία με τους οικείους του μετατρέπονται σε αντικείμενα χλεύης και σαρκασμού με τον «αξιοθρήνητο» δάσκαλο να βρίσκεται στο επίκεντρο.¹⁵⁸ Στα διάφορα γράμματα του

παρακλήσεις να φύγει και να μας αφήσει. Χαμογελά, αλλά επιμένει: 'όπου πάτε εσείς, έρχομαι και εγώ' και ευγενικά μας παρασύρει πρώτα σε έναν μύλο, όπου μας προσφέρεται πιεστικά κρασί, έπειτα σε μια μεγάλη φάρμα (στο μέσον της οποίας στέκεται ο Άγιος Μηνάς) όπου ο αγρότης σχεδόν με την βία μας αναγκάζει να φάμε και να πιούμε...για τρία χρόνια βρισκόταν στο εργοστάσιο της Edison gramophone στην Νέα Υόρκη και καταχαιρόταν που εξασκούσε τα αλλόκοτά του αμερικάνικα (ενώ μιλούσαμε για το ότι δεν μπορούσαμε να εξασκήσουμε τα ελληνικά μας) -άλλη μια προσπάθεια να απαλλαγούμε από το παιδί: ευγενικά μας οδηγεί προς το σπίτι (ήταν νωρίς το απόγευμα και είχε υπέροχο καιρό). Επιτέλους, πάνω από τα μισά του δρόμου της επιστροφής, αποφασίζει να μας αφήσει: χωνόμαστε στους λόφους μεταξύ Παροικιάς και Νάουσας, δεν επιστρέφουμε μέχρι τη νύχτα. Ο οικοδεσπότης μας, μας επισκέπτεται καθώς τρώμε και καθώς φεύγοντας γινόμαστε καλοί φίλοι με το σκυλάκι, τον Ποσειδών. » Toynbee papers, ό. π

¹⁵⁷ Toynbee papers, ό.π Νοεμβρίου – Σαντορίνη και Αρχαία Θήρα «συνειδητοποιήσαμε τον ικανοποιητικό αριθμό φορμών και πλακακιών που απέμεναν: πολλές καλά θεμελιωμένες υδροδεξαμενές. Τα ιδιωτικά σπίτια ήταν μεγαλύτερα και περισσότερο καλοσχεδιασμένα από ότι νομίζαμε...Η πόλη περιλαμβάνει μεγάλα ιδιωτικά σπίτια και δημόσια κτίρια. Πού ζούσαν οι φτωχοί; Κάτω, χαμηλά, στους δήμους (= τα μοντέρνα χωριά) ανάμεσα στα χωράφια και τα αμπέλια τους: κανείς δεν θα μπορούσε να ανεβοκατεβαίνει καθημερινά. Στην πόλη θα έπρεπε να κατοικούσαν μόνο οι καλοί καγαθοί, άνθρωποι που ζούσαν από την εργασία των χωρικών (οι blackcoats των ημερών – αλλά η κουλτούρα τους ήταν τουλάχιστον γηγενής)... κατηγορίζουμε με αρκετό κόπο στην Θήρα» 29/ 11 : Περιμένοντας το πλοίο, γράφει: «το περιμένουμε όλο το πρωί, υποφέροντας από την υπέρ του δέοντος καλοσύνη ενός νεαρού καθολικού blackcoat που απολάμβανε να ομιλεί γαλλικά σε δυο δυτικούς και προσφερόταν επίμονα να μας δείξει τα (όχι πολύ ενδιαφέροντα) αξιοθέατα της πόλης...» λίγο αργότερα, μόλις ήρθε το σκάφος, αυτό που τονίζεται είναι η αταξία : «προς το βράδυ έφτασε το καράβι και επιβιβαστήκαμε εν μέσω της συνήθους αταξίας...»

¹⁵⁸ Εν σχέσει με τον δάσκαλο, ο τελευταίος αντιμετωπιζόταν ως καταγέλαστο ον που μετείχε άσκοπα της ευρωπαϊκής παιδείας καθώς το ορεινό χωριό στο οποίο κατοικούσε δεν ήταν σε καμία περίπτωση σημείο συνάντησης με ευρωπαίους. Η αναφορά σε αυτόν τελείωνε με το έξης: «πολύ φοβούμαι ότι η

(ιδιαίτερα προς την μητέρα του), ο Toynbee είναι περισσότερο αποκαλυπτικός σε σχέση με τον τρόπο αντιμετώπισης των μοντέρνων Ελλήνων. Εκεί η περιφρόνηση δίνει την θέση της στην ρατσιστική προκατάληψη και την αφ' υψηλού αποικιοκρατικού τύπου θεώρηση των πραγμάτων, όπως μαρτυρούν και οι δυο όροι με τους οποίους αποκαλούνται οι Έλληνες: dagos και blackcoat.¹⁵⁹

Οι μόνοι που φαίνεται να ξεφεύγουν από τους παραπάνω χαρακτηρισμούς είναι οι βοσκοί που κατοικούν στα βουνά και οι οποίοι, λόγω του ιδιαίτερου περιβάλλοντος, δεν έχουν ακόμη μολυνθεί από τον μοντέρνο τρόπο ζωής παραμένοντας «λευκοί άγριοι». Οι υπόλοιποι «floppy cheeked», «half baked» Έλληνες δεν είναι τίποτε άλλο από παρασιτικά όντα που από τον καιρό που κέρδισαν την ανεξαρτησία τους μετεβλήθησαν σε dagos, αναπτυσσόμενοι υπό την σκιά ενός ισχυρότερου πολιτισμού- του δυτικού.

Η θεμελιώδης αυτή ετερονομία διαπερνά τον τρόπο ζωής των μοντέρνων Ελλήνων που στηρίζεται σε μια κακής κοπής μίμηση δυτικών προτύπων και απολήγει συνήθως σε μια θεμελιώδη στρέβλωση των δυτικών κωδίκων ευγένειας. Η εικόνα του άξεστου χωριάτη συμπληρώνεται από διάφορες άλλες εικόνες αναρχίας, ανυπακοής και ανυποταξίας, επιθετικότητας και έλλειψης τρόπων που συναρθρώνονται στην κατηγορία της φυλετικής και πολιτισμικής καθυστέρησης.

Με ανθρωπολογικές αναφορές κι πολιτισμικά παραδείγματα οι Έλληνες αντιμετωπίζονταν ως ιδιαιτέρως αργόσχολα, μη παραγωγικά όντα. Ο χώρος του καφενείου, μάλιστα, είναι ως ο κατεξοχήν τόπος της καθυστέρησης. Ενώπιον μιας τέτοιας πραγματικότητας, το δέον γενέσθαι για τον Toynbee συνδεόταν με την εγκαθίδρυση μιας αγγλικής κυβέρνησης ώστε «να οδηγηθούν αυτοί οι coffee loafers σε πειθαναγκασμό». Το αγγλικό οργανωτικό πνεύμα θα προσέφερε σημαντικές υπηρεσίες και στην οικονομική πρόοδο του καθυστερημένου τούτου τόπου καθώς

Βρετανική σχολή πρέπει να τους χλευάζει ως black coats». Βλ. Toynbee papers, ό.π και Clogg, *Anglogreek attitudes*, ό.π, 9

¹⁵⁹ Ο όρος black coat που είδαμε να αναφέρεται και παραπάνω έχει ενδυματολογικές και φυλετικές συνδηλώσεις. Αλλού μοιάζει να αποδίδεται ως χαρακτηριστικό της ενδυμασίας των Ελλήνων και αλλού ταυτίζεται με τα σκούρα μελαχρινά χαρακτηριστικά των Ελλήνων. Το ιδίωμα «dagos» δεν αποτελεί μια ιδιαίτερη επινόηση του Toynbee αλλά χρησιμοποιείτο ευρέως στους ακαδημαϊκούς κύκλους της Βρετανίας της εποχής και όχι μόνο. Επινοήθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα προερχόμενο από το λατινικό όνομα diego και αμέσως έλαβε αρνητικές συνδηλώσεις συνδεδεμένες με μια κάποιου τύπου ανθρωπολογική καθυστέρηση. Οι Clogg και Mc Neill, σχολιάζοντας γράμματα του Toynbee αναφέρουν μεν τον δεδομένο όρο αλλά δεν θέτουν το ερώτημα για τις αποικιοκρατικές και όποιες άλλες συνδηλώσεις του.

εάν οι Έλληνες «εργάζονταν εντατικότερα θα παρήγαγαν παραπάνω πλούτο σε αυτήν τη πετρώδη χώρα».¹⁶⁰

Στην περιδιάβαση του στους ελληνικούς τόπους, ο Toynbee θαύμαζε τα επιτεύγματα του αρχαίου κόσμου και αντιμετώπιζε τους σύγχρονους Έλληνες ως παρασιτικά, καθυστερημένα και μιμητικά όντα ανάξια να αναλάβουν μόνα τους την διαχείριση των πολιτικών πραγμάτων.¹⁶¹ Η εικόνα αυτή προέκυπτε από την εκτίμηση πως η κατά βάση βάρβαρη και άγρια φύση τους είχε αλλοιωθεί από την επαφή τους με τον δυτικό κόσμο, ιδιαίτερα ύστερα από την επανάσταση. Ο θεμελιώδης αυτός μιμητισμός εξηγούσε και τις διαφοροποιημένες αναφορές του σε σχέση με τους τουρκοκρήτες μουσουλμάνους, καθόσον η ριζική «αμόλυντη» από τη δύση ετερότητα της θρησκείας τους, κατά την γνώμη του, τους διέσωζε.

Φεύγοντας από την Ελλάδα έκθαμβος από την ομορφιά του τοπίου μα και αηδιασμένος από τις ανθρώπινες «κηλίδες» εντός του θα έβαζε στόχο την μελέτη του «dagos» και την παρασιτική μη βαρβαρική του υφή. Η μελέτη των σύγχρονων Ελλήνων θα μπορούσε να αποβεί κρίσιμη, τόσο εν σχέση με την μελέτη της αρχαίας ιστορίας όσο και ως δίδαγμα προς αποφυγήν.¹⁶²

Το ταξίδι του νεαρού ακαδημαϊκού επρόκειτο αφενός να ολοκληρώσει, κατά τα μετέπειτα λεγόμενά του, τον *πρώτο κύκλο* της ελληνικής του εκπαίδευσης που είχε ήδη ξεκινήσει από την ηλικία των επτά (οπότε και άρχισε για πρώτη φορά να έρχεται σε επαφή με την εικονογραφημένη ιστορία του ελληνορωμαϊκού κόσμου) και αφετέρου να αποτελέσει το εφαλτήριο για την έναρξη της ενασχόλησης του με τα σύγχρονα πολιτικά θέματα.¹⁶³

---

¹⁶⁰ Ο.π

¹⁶¹ «Ήταν οι αρχαίοι Έλληνες σαν τους μοντέρνους; Δεν νομίζω. Πιθανόν να ήταν χειρότερα από υλικής άποψης...αυτό που έχει σημασία είναι η ηθική διαφορά. Τότε ήταν το κέντρο του κόσμου και όλοι έρχονταν στην Νάξο για εμπόριο, ποίηση και γλυπτική. Τώρα εξαρτώνται από την Ευρώπη και έρχονται σε εμάς για κάθε τους πρότυπο. Τα καλύτερά τους, είναι πάντοτε μια δεύτερης διαλογής μίμηση του αμέσως καλύτερού μας. Θα γίνουμε και εμείς με την σειρά μας 'dagos' όταν ο πολιτισμός επικεντρωθεί στην Κίνα. Ας εξοπλιστούμε σαν αστακοί και ας πολεμήσουμε μέχρι τελικής πτώσεως ώστε να παραμείνουμε ισχυροί [top dogs] στο κέντρο του σύμπαντος και να διοικήσουμε την Ινδία, να εκμεταλλευτούμε την Δυτική Αφρική και να αποικήσουμε τον Καναδά, με τον ίδιο τρόπο που οι Έλληνες εκμεταλλεύτηκαν την Θράκη, αποίκισαν την Σικελία και κυβέρνησαν την Ασία. Τι κακό ηθικό δίδαγμα!» Toynbee papers, ό.π

¹⁶² Προς το τέλος του ταξιδιού του, θα γράψει και μια θετική μα και συνάμα ειρωνική νότα για τους σύγχρονους Έλληνες: «Τώρα που πλέον δεν με εξοργίζουν οι αποτυχίες και κωλυσιεργίες τους, αρχίζω να αντιλαμβάνομαι τις αρετές των dagos: Λιτότητα, απουσία σνομπισμού (η πραγματική αρετή του black coat). Εάν το καλοσκεφτείς, ο Ιησούς θα μπορούσε να είχε παρουσιαστεί στην Μοντέρνα Ελλάδα κάνοντας καλό. Στην Οξφόρδη, όμως, δεν θα είχε πρόσβαση. » Toynbee papers και McNeil,ό.π, 43

¹⁶³ *Experiences*, ό.π, 27

4. Ο Arnold Toynbee ως ειδικός επί της [Εγγός και Μέσης] «Ανατολής»

Η επιστροφή του Toynbee στην Οξφόρδη το 1912 που συνέπεσε με την έναρξη των Βαλκανικών πολέμων, σήμανε και την εκκίνηση της ακαδημαϊκής του πορείας. Η πρώτη του σύσταση στην κοινότητα των ειδικών περί της κλασικής ιστορίας πραγματοποιήθηκε με ένα δοκίμιο για την *Ακμή της Σπάρτης* που δημοσιεύθηκε στο *Journal of Hellenic Studies*, ένα περιοδικό που είχε ιδρύσει στα τέλη του προηγούμενου αιώνα η Ένωση Ελληνικών Σπουδών της Βρετανίας και αποτελούσε κόμβο των ελληνιστών αλλά και φιλελλήνων της εποχής. Παράλληλα, σχεδίαζε να προχωρήσει στην συγγραφή ενός magnum opus 50.000 λέξεων με τίτλο «Η ακμή της Ελλάδας» - ένα έργο που θα αναλάμβανε να απαντήσει στο θεμελιακό ερώτημα «Τι είναι η αρχαία Ελλάδα» και να ερμηνεύσει την ακμή της.¹⁶⁴

Την ίδια στιγμή, η μέριμνα για το κλασικό παρελθόν ισοσκελιζόταν από την μελέτη του συγχρονικού πολιτικού και ιστορικού γίνεσθαι, αφού όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οδηγούμενος από την ορμή του για μια περισσότερο ενδεδειγμένη μελέτη του «dago» ο Toynbee εξέδωσε το 1913 ένα παμφλέτο με θέμα την ελληνική πολιτική από το 1880 και ύστερα.¹⁶⁵ Στην γλώσσα του κειμένου, βέβαια, οι «dagogs» είχαν μετατραπεί σε πολίτες του ανεξάρτητου ελληνικού έθνους που διήνυε τα πρώτα του βήματα στην μακρά πορεία προς την ωριμότητα του. Σε αυτή την κίνηση, ο λόγος του Toynbee μετέπλαθε τα καφενεία, από οπισθοδρομικούς χώρους διαχείρισης του

---

¹⁶⁴ Το σχέδιασμα και τα θεμελιακά ερωτήματα διατυπώθηκαν σε μια εκτενή αλληλογραφία με τον ελληνιστή και πλέον συγγενή του Gilbert Murray το καλοκαίρι του 1914. Βλ. Toynbee Papers, ό. Π. Σε γράμμα του της 12^{ης} Ιουλίου 1914 προς τον Gilbert Murray όπου και του επισυνάπτει το σχέδιασμα του κειμένου του, αναφέρει: «Δεν ξέρω πως θα ήταν καλύτερο να αποκληθεί: τελικά το έχω φτάσει ως το τέλος, έτσι είναι περισσότερο από την «ακμή», αλλά για «Ιστορία της Ελλάδας» είναι αρκετά θραυσματική. Αναρωτιέμαι εάν ήταν αυτό που ήθελες: Δεν νομίζω πως το έχει αγγίξει καθόλου ο «dagoism»: πράγματι, κανείς δεν μπορεί να στοχαστεί όλη εκείνη την τεράστια ακμή πνεύματος, ψυχής και σώματος χωρίς να αισθάνεται ότι είναι υπέροχο και να το λείπει. Θέλω να αναδείξω πόσα πολλά έκαναν με τα υλικά τους, Στην ενθουσιώδη του απάντηση, Ο Murray μαζί με τις επιμέρους λεπτομέρειες επισημαίνει δυο σημαντικά σημεία που αναδεικνύουν την αγωνία της σκέψης του Toynbee: «ασκείς κριτική στην [αθηναϊκή] αυτοκρατορία από το σημείο μιας αφαιρετικής ή 19^{ου} αιώνα δικαιοσύνης. Θα ήθελα να δω την κριτική σε σύγκριση με άλλες σύγχρονες προσπάθειες διοίκησης μεγάλων πληθυσμών». Στις σημειώσεις του ο Toynbee γράφει με αναφορά στην αρχαία Ελλάδα την περίοδο της ακμής της: «Η Ελλάδα τώρα δεν ήταν απλώς μια μεθόριος πολιτισμού, αλλά ένας ενδιάμεσος μεταξύ καινούργιων και μεγάλων περιοχών επάνω στις οποίες ασκούσε απόλυτο έλεγχο, και στο υπόλοιπο του πολιτισμένου κόσμου». Ψήγματα των πρώιμων αυτών σχεδιασμάτων θα συναντήσουμε αργότερα στο «λήμμα» Greece.

¹⁶⁵ Toynbee, «Greek policy...» ό.π

χρόνου των αργόσχολων black coats σε φροντιστήρια εκμάθησης των βασικών αρχών της διεθνούς πολιτικής.¹⁶⁶

Το Ελληνικό βασίλειο, ωστόσο, μέσα σε λίγα μόνο έτη επρόκειτο να διαβεί σημαντικές αλλαγές, αρχής γενομένης με τους Βαλκανικούς πολέμους. Στα βόρεια σύνορα του Ελληνικού κράτους εγκαινιαζόταν μια δεκαετή πολεμική εξόρμηση που σημάδεψε την νεότερη ελληνική ιστορία, συνέβαλλε στον ορισμό των βαλκανικών συνόρων (τουλάχιστον μέχρι το 1989) και ανακήρυξε το οριστικό τέλος του ψυχorroαγούντος Μεγάλου Ασθενή.¹⁶⁷ Οι δυο φάσεις των βαλκανικών πολέμων σηματοδεύτηκαν από ιδιαίτερης έντασης και σημασίας εθνοτικές «βιαιότητες» που ήρθαν ως συνέπεια ιστορικά εξηγήσιμων (και ουχί νομοτελειακών) τεταμένων συγκρούσεων αλληλοαποκλειόμενων εθνικών ιδεολογιών και προγραμμάτων με το έδαφος της Μακεδονίας να αποτελεί το ιδανικό τερνέ.¹⁶⁸ Το τέλος τους έβρισκε την Ελλάδα να αυξάνει τα εδάφη της και τον πληθυσμό της εις διπλούν φθάνοντας ως την Θράκη και την γειτονική αυτοκρατορία να αποκόπτεται από τις ευρωπαϊκές

---

¹⁶⁶ Toynbee, «Greek Policy...», ό.π. Σε τρίτο χρόνο, την δεκαετία του 1960 η παιδευτική διάσταση των καφενείων γίνεται θεμελιακή για την νοητική συγκρότηση του ίδιου του παρατηρητή. Θα γράψει, λοιπόν στο *Experiences*: «Κάθε μέρα συνήθιζα να περιπλανιέμαι από χωριό σε χωριό. Τα βράδια πριν κοιμηθώ, περνούσα από το καφενείο του χωριού που ήταν τόπος συνάντησης των χωρικών που επέστρεφαν από τα κτήματα και τους βοσκότοπους. Κάθε νύχτα άκουγα διάφορες συζητήσεις στις οποίες σταδιακά συμμετείχα και εγώ εφόσον με τον καιρό μπορούσα να ελέγχω καλύτερα τα επαρχιώτικα νέα ελληνικά. Εκεί απέκτησα την απροσδόκητη ελληνική μου εκπαίδευση στις καθημερινές υποθέσεις της οικουμένης - μια εκπαίδευση που με μετέφερε λίγο αργότερα στην ειρηνευτική συνδιάσκεψη των Παρισίων και μου έδωσε τα εχέγγυα ώστε εδώ και τριάντα χρόνια να είμαι ένας από τους δυο συγγραφείς της *Survey for International Affairs* του *Chatnam House*, Toynbee, *Experiences*, ό.π., 29

¹⁶⁷ Θα ήταν εξαιρετικά γόνιμη μια μελέτη/ες που θα προσέγγιζαν εκ του σύνεγγυς (και όχι μόνο σε επίπεδο γενικής ιστορίας) την δεκαετία 1912-22 περιγράφοντας, αναλύοντας, ερμηνεύοντας οικονομικές και κοινωνικοπολιτικές πτυχές μιας «εξόρμησης» που εν πολλοίς άφησε ανεξίτηλη σφραγίδα στην νεοελληνική ακόμη και σύγχρονη ιστορία και εγκολπώνοντας θεμελιώδεις έρευνες για επιμέρους πτυχές όπως αυτή του Γ. Λεονταρίτη για την Ελλάδα στην Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Λεονταρίτης Γ.Β *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000. Σε μια τέτοια κατεύθυνση κινείται με ομολογουμένως πολύ πρωτόλειο τρόπο, περιγραφική και στοχευμένα πολεμική μέριμνα η πρόσφατη μελέτη του Τάσου Κωστόπουλου. Βλ. Κωστόπουλος Τάσος, *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση: Οι ξεχασμένες πτυχές μιας δεκαετούς πολεμικής εξόρμησης: 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007

¹⁶⁸ Οι Βαλκανικοί πόλεμοι προκάλεσαν την αντίδραση φιλειρηνικών οργανώσεων στον λεγόμενο δυτικό κόσμο και αναζωπύρωσαν το ερευνητικό ενδιαφέρον φέρνοντας στο προσκήνιο μια χορεία ειδικών επιχειρούσε να μεταφέρει στο δυτικό κοινό τα τεκταινόμενα αναλύοντας και ερμηνεύοντας ειδικές πτυχές τους. Θα ήταν εξαιρετικά γόνιμο να ανιχνεύσει κανείς την ποσοτική (αλλά και «ποιοτική») παραγωγή ακαδημαϊκών έργων για την περιοχή στον Αγγλοσαξονικό [αλλά και Γαλλόφωνο] κόσμο σε συνδιασμό με την θέσμιση ακαδημαϊκών τμημάτων και λοιπών θεσμών που στόχευαν στην προώθηση της γνώσης περί (ή, καλύτερα, επί) των Βαλκανίων. Σε κάθε περίπτωση, εξαιρετικά σημαντικό κείμενο τόσο ως πηγή μαρτυρίας, όσο και ως ένδειξη της ευρωπαϊκής στάσης απέναντι στα Βαλκάνια ήταν η πολυσέλιδη έκθεση του Ιδρύματος Carnegie για την διεθνή ειρήνη. Η έκθεση έφερνε στην επιφάνεια τις ποικίλες «ακρότητες», «βιαιότητες» στις οποίες ενεπλάκησαν τα αντίπαλα στρατόπεδα, αλλά και παραστούσε τα «Βαλκάνια» ως ανορθόλογη εξωτική περιοχή στην οποία οι «πολιτισμένοι λαοί της Δύσης» είχαν χρέος να παρέμβουν. Βλ. Todorova, *Βαλκάνια: Η Δυτική Φαντασίωση* (πρ. –επιμ Κιτρομηλίδης) Επίκεντρο 2000, 34-36

κτήσεις ακολουθώντας, πλέον, μια περισσότερο συγκεντρωτική «εθνική» πολιτική - όπως είδαμε παραπάνω.

Στα ολιγότερο ή περισσότερα «εξωτικά» Βαλκάνια (και για την ακρίβεια στο Serajevo) δολοφονήθηκε ο αυστριακός διάδοχος, συμβάν που, όπως είναι γνωστό, αποτέλεσε την αφορμή για την εκκίνηση του Μεγάλου Πολέμου. Μια «τοπική», «βαλκανική» κρίση εντοπισμένη στις ολοένα και εντονότερες εσωτερικές αντιφάσεις της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας και τις εντάσεις που δημιουργούσε η γειτνίαση με την Σερβία εξελίχθηκε σε ευρωπαϊκή και λίγο αργότερα σε παγκόσμια σύγκρουση. Έως τότε, δεν είχε υπάρξει προηγούμενο πολεμικής αναμέτρησης κατά την οποία όλες οι λεγόμενες μεγάλες δυνάμεις τις Δύσης να συμμετείχαν. Από την άλλη πλευρά, δεν είχε υπάρξει και πόλεμος ή κρίση στον οποίο να μην έχει εμπλακεί με το ένα ή τον με τον άλλο τρόπο κάποια μεγάλη δύναμη.¹⁶⁹

Ο Πρώτος Πόλεμος έστειλε τον Toynebee όπως και πολλούς άλλους νέους της ηλικίας του εκτός ακαδημίας προς εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων. Η βρόμικη και πρωτόγονη φύση του Έλληνα «dago», όμως, επρόκειτο να τον διασώσει καθώς η δυσεντερία (απότοκο της κατάποσης νερού από μια ακατάλληλη πηγή) από την οποία προσεβλήθη τις τελευταίες μέρες της διαμονής του στην Ελλάδα απέτρεψε την στράτευση του.¹⁷⁰ Ο Toynebee, λοιπόν, θα περνούσε τα επόμενα πολεμικά έτη στο Foreign Office σε θέσεις προπαγανδιστικής έρευνας,

---

¹⁶⁹ Από την αναμέτρηση Πρωσίας – Αψβούργων το 1866 και τον κριμαϊκό πόλεμο, σταχυολογούμε: Η Βρετανία στις δημοκρατίες των Boer (1899), Η Ρωσία και η Ιαπωνία στην Μαντζουρία (1904-5), Η Ιταλία με την Τουρκία (1911-12), Οι ΗΠΑ στο Μεξικό. Οι σημαντικότερες κρίσεις της στροφής του αιώνα συναντώνται στις αποικίες και τα Βαλκάνια: Πιο συγκεκριμένα στο Μαρόκο και της Βοσνίας. Για μια συμπυκνωμένη παράθεση βλ. Philip Bell, «Origins of the war of 1914» στο Hayes, Paul (επιμ.) *Themes in Modern European History, 1890-1945*, Routledge, Florence, KY, ΗΠΑ 1992. Η Αυστριακή εισβολή στην Σερβία και η ακόλουθη γερμανική κατάληψη του Βελγίου και επίθεση στην Γαλλία διαίρεσε τον Μεγάλο Πόλεμο στο ανατολικό και το δυτικό μέτωπο. Η κατάσταση στα δυτικά και ιδιαίτερα στο γαλλικό μέτωπο ήταν αποφασιστικής σημασίας για την πολεμική νίκη – γεγονός που πιστοποιήθηκε και από τις μοναδικής βαρβαρότητας μάχες μέχρι τελικής πτώσεως που διεξήχθησαν. Στο ανατολικό μέτωπο που μας ενδιαφέρει περισσότερο, η επιτυχημένη Ρωσική εισβολή στην ανατολική Πρωσία περί τα τέλη του Αυγούστου του 1914 αντιμετωπίστηκε με επιτυχία από τους Γερμανούς τον επόμενο χρόνο. Οι δυνάμεις τους μάλιστα έφθασαν έως την Βαρσοβία. Τον Οκτώβρη του ίδιου χρόνου η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπήκε ενεργά στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων εκπληρώνοντας τους όρους του μυστικού συμφώνου που είχε υπογραφεί με τους Γερμανούς λίγους μήνες νωρίτερα. Η βασική πρόνοια της συμφωνίας συνέδεε την ένταξη της ΟΑ στον πόλεμο με την συμμετοχή της Ρωσσίας. (Ο Zurcher προτάσει 2 λόγους για αυτή την απόφαση: 1. φόβος διεθνούς απομόνωσης - αναζήτηση διεθνούς νομιμοποίησης και συμμαχίας που μόνο η Γερμανία προσέφερε, μάλιστα με ισότιμους όρους. 2. κακή εκτίμηση αναφορικά με τα σχέδια των Γερμανών και την εμπλοκή των Ρώσων. ό.π, 111-112) Ο οθωμανικός στρατός επιχειρούσε εναντίον των Ρώσων στο μέτωπο του Καυκάσου και κόντρα στις συμμαχικές δυνάμεις στο Σουέζ, την Παλαιστίνη και την Μεσοποταμία. Η σημαντικότερη στρατιωτική επιτυχία σημειώθηκε σχετικά νωρίς το 1915 στην χερσόνησο της Καλλίπολης, όταν αποκρούστηκε με επιτυχία, αλλά και πολλές απώλειες μια συμμαχική επίθεση στα στενά.

¹⁷⁰ Βλ. McNeil ό.π, 98

πολιτικής αντικατασκοπείας και πληροφοριών αναπτύσσοντας ιδιαίτερο συγγραφικό έργο - κάτι που του επέτρεψε με το τέλος του πολέμου να μεταβεί στην συνάντηση των «ειρηνοποιών» στο Παρίσι ως ένας εκ των μυρίων «ειδικών» επί της Εγγύς και Μέσης Ανατολής που θα χάραζαν και επαναχάραζαν την μοίρα και τα όρια του δυτικού και ανατολικού κόσμου. Εκεί, όπως θα δούμε παρακάτω, έλαβε και τα νέα σχετικά με την έδρα Κοραή της οποίας αποτέλεσε τον πρώτο εκλεγμένο κάτοχο.¹⁷¹

4.1 Νέα Ευρώπη και Εθνικότητα

Στον πυρήνα του θεωρητικού του στοχασμού τέθηκε εξ αρχής η ιδέα του έθνους και η σημασία της εθνότητας [nationality], καθώς είχε από την πρώτη στιγμή αντιληφθεί την ιδιαίτερη σημασία του εθνοτικού παράγοντα στην κλιμακούμενη πολεμική αναταραχή.¹⁷² Την ίδια στιγμή, οι θεωρητικές του ενοράσεις μετείχαν των ευρύτερων και πολυπλόκαμων συζητήσεων περί του έθνους που ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα δέσποζαν στους κόλπους της βικτοριανής φιλελεύθερης παράδοσης, πάντοτε σε συνάρτηση με τα τεκταινόμενα στο τόσο εσωτερικό της βρετανικής κοινοπολιτείας (Ιρλανδία και αποικίες) όσο και το εξωτερικό (Ιταλική ενοποίηση - Ανατολικό Ζήτημα).¹⁷³ Τα κείμενα του Toynbee απόληγαν στην διατύπωση συγκεκριμένων θέσεων και προτάσεων αναφορικά με τις βασικές ορίζουσες του μεταπολεμικού τοπίου - μια στιγμή που δεν θα αργούσε όπως κάπως αισιόδοξα υποστήριζε. Η πορεία του Πολέμου, φυσικά, διέψευσε τις ερμηνείες του Toynbee, γεγονός που τον έκανε μετέπειτα να απορρίψει τα κείμενα αυτής της περιόδου ως ανάξια αναφοράς καθώς εκπορεύονταν από λανθασμένες εκτιμήσεις.¹⁷⁴

Ακτινοσκοπώντας την πρόσφατη ιστορία της Ευρώπης, υποστήριζε ότι τα (ενδο)κρατικά και διακρατικά πράγματα ορίζονταν από δυο βασικές οργανωτικές αρχές, κατ' αναλογία με την γαλλική και την βιομηχανική επανάσταση: την ιδέα της

---

¹⁷¹ Βλ. Toynbee, *Acquaintances*, ό.π., 239

¹⁷² Βλ. A. J Toynbee, *Nationality and War*, Dent Λονδίνο 1915 και *The New Europe, Some Essays in Reconstruction*, Dent, Λονδίνο 1915

¹⁷³ Για μια συνολική επισκόπηση Βλ. Kedourie Ellie, *Ο Εθνικισμός*, Κατάρτι, Αθήνα 1999, 182-186 και Hobsbawm Eric, *Έθνη και Εθνικισμός*, Καρδαμίτσα Αθήνα 1994, ιδιαίτερα κεφ.4. Σε σχέση με την συζήτηση περί έθνους στα πλαίσια της βρετανικής φιλελεύθερης σκέψης βλ. Timothy Lang «Lord Acton and 'The insanity of nationality'», *Journal of the History of Ideas*, Vol. 63, No.1 (Ιανουάριος 2002), 129-149 και Varouxakis, *Mill and Nationalism*, Routledge, Λονδίνο 2002. Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι τα τελευταία έτη έχει υπάρξει μια αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την εξέταση πτυχών του εθνικού φαινομένου εντός της φιλελεύθερης σκέψης και παράδοσης. Σημαντικά ως προς αυτό είναι τα κείμενα του Will Kymlica.

¹⁷⁴ McNeil ό.π

«εθνότητας» και αυτήν της «οικονομίας». Η μεν πρώτη επέβαλλε ένα μοντέλο πολιτικής οργάνωσης βασισμένο στην θέληση-για-συνεργασία μεταξύ όσων πολιτών αισθάνονταν ότι μετείχαν της ίδιας γλωσσικής, θρησκευτικής και πολιτισμικής κοινότητας - η δε δεύτερη αποτέλεσε την βάση των αμοιβαίων ανταλλαγών προς την επίτευξη κοινού οφέλους τόσο μεταξύ των πολιτών ενός κράτους - έθνους, όσο και των υπηκόων μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Παρά την μοιραία αλληλοδιαπλοκή των δυο αυτών δυνάμεων, ο αρχικά κυρίαρχος χαρακτήρας της «εθνότητας» στην οργάνωση των δυτικοευρωπαϊκών κρατών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα υποχώρησε σταδιακά προς όφελος της «οικονομίας» - ιδιαίτερα προς τα τέλη του αιώνα οπότε και άρχισαν να γίνονται εμφανή τα σημάδια της βιομηχανικής επανάστασης.¹⁷⁵

Ωστόσο, « ακριβώς τότε που η βιομηχανική επανάσταση είχε πλέξει όλο τον κόσμο στον ιστό της και είχε 'διεθνοποιήσει' θριαμβευτικά την οικονομική σφαίρα της ανθρώπινης ζωής, το πνεύμα της εθνότητας ανέδειξε τον ουσιώδη παρτικιουλαρισμό του σπρώχνοντας τα ανταγωνιστικά κράτη σε έναν παγκόσμιο πόλεμο». ¹⁷⁶ Η ανάκαμψη της «εθνότητας» υπό την τη ειδεχθή μορφή του γερμανικού εθνικισμού, θα καταλήξει ο Βρετανός ιστορικός, μας φέρνει ενώπιον της ανάγκης για μια νέα συνάρθρωση των δυνάμεων της οικονομίας και των εθνοτήτων αμέσως μετά το πέρας της πολεμικής αναμέτρησης.¹⁷⁷

Η οποιαδήποτε λοιπόν σκιαγράφηση του μεταπολεμικού τοπίου της *Νέας Ευρώπης* προϋποθέτει τόσο τον προσδιορισμό της έννοιας της «εθνότητας» όσο και τον καθορισμό του ρόλου του οικονομικού παράγοντα. Η «εθνότητα» προσεγγίζεται σε κριτική αναμέτρηση με βασικές αρχές του γερμανικού εθνικισμού, κάτι που ωθούσε τον Toynbee να τονίζει με κάθε ευκαιρία τον βουλευσιαρχικό χαρακτήρα της σύστασης του έθνους: βούληση για πολιτική συνεργασία, βούληση για την «ιεροποίηση» μιας μητρικής γλώσσας που με τη σειρά της αποτελεί το όχημα της εθνικής κουλτούρας, μιας κουλτούρας που εξειδικεύει την παγκόσμια κουλτούρα της οποίας όλη η ανθρωπότητα είναι συμμετέτοχος.¹⁷⁸

Ο δημοκρατικός εθνικός αυτοκαθορισμός μπορεί κατά τον Toynbee να αποτελέσει την οδηγητική αρχή για μια αναδιαμόρφωση του ευρωπαϊκού τοπίου, αλλά δεν αφορά όλη την ανθρωπότητα μιας και είναι λίγα εκείνα τα έθνη που είχαν

---

¹⁷⁵ *New Europe*, ό.π 21

¹⁷⁶ *New Europe*, ό.π, 35

¹⁷⁷ ό.π, 29-37

¹⁷⁸ ό.π

αποκτήσει τον ανάλογο βαθμό «κοινωνικής αυτοσυνειδησίας», που ήταν τόσο «ώριμα» ώστε να δρέψουν τους καρπούς της αυτονομίας και του αυτοκαθορισμού τους. Η μεγαλύτερη πλειοψηφία των λαών, θα υποστηρίξει με περισσή βεβαιότητα ο Toynbee δεν έχει ακόμη ωριμάσει αρκετά ώστε να μπορεί να διαχειριστεί το «εθνοτικό» στάδιο. Η μόνη λύση, θα καταλήξει, είναι η οικονομική επαφή [intercourse] με τα άλλα περισσότερο ανεπτυγμένα δυτικά έθνη. Με άλλα λόγια, «τα δυνάμει έθνη 'πρέπει να αναζητήσουν τον εαυτό τους' και στην αναζήτηση αυτή η οικονομική επαφή ωριμότερους γείτονες μπορεί να αποβεί διεγερτική».¹⁷⁹

Η επαφή αυτή των «βαρβάρων» της Ανατολής και του λοιπού κόσμου με τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη που θα θέσει τους πρώτους σε μια τροχιά προόδου και αυτοκαθορισμού μπορεί να είναι πρώτιστα οικονομικής υφής, αλλά δεν πρέπει να λάβει την μορφή ιμπεριαλιστικών διχοτομήσεων ούτε και απρόσκοπτης κεφαλαιακής εκμετάλλευσης (ό,τι ονομάζει ως πολιτική του Laissez Faire).¹⁸⁰ Καθήκον των αυτόνομων και ωριμότερων δυτικών κρατών, θα πει ο Toynbee απηχώντας μια φιλελεύθερη κριτική της αυτοκρατορίας, είναι η οικονομική υποβοήθηση των ατροφικών μη δυτικών περιοχών που με την σειρά της θα τα θέσει σε μια τροχιά ομοσπονδοποίησης κατά τα πρότυπα των ΗΠΑ.¹⁸¹

Οι βασικές αυτές θεωρητικές προκείμενες ορίζουν και την πρακτική του προσέγγιση αναφορικά με την μοίρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: πρότεινε (στα 1915) την αποκοπή των αραβικών περιοχών και την δημιουργία δυο μεγάλων κρατών: της Νέας Ανατολίας και της Αραβίας. Η Νέα Ανατολία θα εκτεινόταν από την Ευρωπαϊκή Τουρκία και τα παράλια έως τα όρια των αραβικών περιοχών με πρωτεύουσα την Σμύρνη.¹⁸² Η επιλογή της Σμύρνης ήταν σημαντική καθόσον ήταν η πλέον δυτικότροπη και κοσμοπολίτικη πόλη της αυτοκρατορίας, χώρος δράσης μιας μεγάλης μερίδας χριστιανικών πληθυσμών (ελληνορθόδοξοι, Αρμένιοι), οι οποίοι λόγω της πνευματικής τους ανωτερότητας, που λάμβανε μάλιστα και φυλετικά χαρακτηριστικά, θα προσέφεραν κρίσιμες υπηρεσίες για την πρόοδο του κράτους και θα συνέβαλλαν αποφασιστικά στην εξέλιξη του καθυστερημένου «Οθωμανού χωρικού».¹⁸³

---

¹⁷⁹ ό.π., 63-64

¹⁸⁰ ό.π

¹⁸¹ ό.π

¹⁸² Ακριβή όρια

¹⁸³ *Nationality and War*, ό.π., 340- 360

Σε αυτό το πλαίσιο, οι δυτικές δυνάμεις είχαν καθήκον να βοηθήσουν τους ανθρώπους της Ανατολίας να χτίσουν μια γηγενή πολιτική παράδοση, όχι με παλαιά παρεμβατικά μέσα όπως οι διομολογήσεις, αλλά με την παροχή οικονομικών κινήτρων που θα συνέβαλλαν στην εκκίνηση της απαιτούμενης κεφαλαιακής συσσώρευσης, η οποία με την σειρά της θα οδηγούσε με μια ορισμένη νομοτέλεια στην ωρίμαση του κράτους και θα επέφερε την δυνατότητα εξαγοράς της αυτονομίας του.

Μόνιμο μοτίβο των στοχασμών του Toynbee, όπως προκύπτει τόσο από την αντιμετώπιση της κρατικής αυτοδιάθεσης όσο και την εξειδίκευση του προβλήματος στην Ανατολία είναι η πριμοδότηση του «Δυτικού» (που μάλιστα λαμβάνει και ανθρωπολογικές - φυλετικές συνδηλώσεις) στα πλαίσια ενός εξελικτικού βιολογισμού που αντιμετωπίζει τόσο τις εθνικές ταυτότητες όσο και τα εθνικά κράτη ως ένα μεταβατικό στάδιο σε μια πρωτο-τελεολογική πορεία της παγκόσμιας ιστορίας και εστιάζει στην πολιτισμική ανάπτυξη και διέγερση μέσω της οικονομικό-κοινωνικής επαφής με τα ανεπτυγμένα κράτη της δύσης.

Τα Βαλκάνια σε αυτο το σχήμα σκέψης είναι ένα μόνο τμήμα της Εγγύς Ανατολής που ρέπει περισσότερο προς την Δύση απ' ότι η Ανατολία αλλά και αυτό μοιράζεται την «πνευματική παράλυση» του ευρύτερου χώρου.¹⁸⁴ Το εθνοτικό στάδιο σε αυτή την εσχαιά της γης όπου πληθυσμοί «σφάζονται» με ιδιαίτερη ένταση δύναται να υπερβληθεί μέσα από την σταδιακή δημιουργία μιας βαλκανικής ομοσπονδίας (Zollverein) κατά τα αμερικανικά πρότυπα, με ανάλογο πνεύμα. Με τα λόγια του ιδίου: «Η αφύπνιση του έθνους και η θεμελίωση του κράτους...πρέπει να οδηγήσουν στην ομοσπονδοποίηση των Βαλκανίων εάν δεν θέλουμε να χαθούν όσα τόσο επίμοχθα έχουν κερδηθεί. Αντιμετωπίζουμε λοιπόν το ερώτημα: Θα ανταποκριθεί ο βαλκανικός εθνικισμός στην περίπτωση και θα υπερβεί τον εαυτό του;»¹⁸⁵

---

¹⁸⁴ Λίγο αργότερα, το 1917 ο Toynbee θα γράψει αναφορικά με την γεωγραφία: «[η] 'Εγγύς Ανατολή' μπορεί να αποκληθεί εξίσου 'Εγγύς Δύση' από το Ινδικό ή Κινέζικο σημείο θέασης [δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιο διαθέσιμο όνομα ικανό να μεταφέρει τον Ιανό - χαρακτήρα της περιοχής. « Το 'Βαλκάνιο' έχει όλες τις συνδηλώσεις αλλά η λέξη ήδη αφορά μια αρκετά περιορισμένη γεωγραφική περιοχή. Το 'Λεβαντίνικο' καλύπτει ένα ευρύτερο γεωγραφικό πεδίο, αλλά αφορά μόνο τα επιφανειακά χαρακτηριστικά τα οποία μοιράζονται οι λαοί της Εγγύς Ανατολής με πολλούς άλλους σε ένα δεδομένο μεταβατικό στάδιο της ανάπτυξης »] Έχει υπάρξει κάτι παθολογικό σχετικά με την ιστορία αυτού το κόσμου της Εγγύς Ανατολής. Είχε ένα άνισο μερίδιο πολιτικών ατυχιών, και για αιώνες βρισκόταν υπό ενός είδους πνευματικής παράλυσης μεταξύ Ανατολής και Δύσης - μην ανήκοντας σε καμία, συμμετέχοντας παράδοξα και στις δυο και ολοκληρωτικά ανίκανο να συστοιχηθεί αποφασιστικά πίσω στην μια ή την άλλη ...» Βλ. *The treatment of the Armenians* ό.π, 595

¹⁸⁵ *Nationality and War*, ό.π

Στην υποπερίπτωση της Ελλάδας, μια τέτοια υπέρβαση θα μπορούσε να λάβει χώρα με την βοήθεια του μεταναστευτικού κινήματος καθώς οι κυρίως εξ' Αμερικής επαναπατριζόμενοι μετανάστες βρίσκονταν σε θέση (πάντοτε κατά την ανάλυση του Toynbee) να μετατρέψουν τον «ελληνισμό» σε μια δύναμη περισσότερο δυναμική, περισσότερο «δυτική», δυνάμενη να υπερβεί τα στενά πολιτισμικά και οικονομικά όρια του ελληνικού κράτους προς όφελος ενός ευρύτερου βαλκανικού συμφέροντος που είναι μοιραία και ορθά κατά την ανάλυσή του θα ήταν περισσότερο «δυτικό».¹⁸⁶

Μόνιμο μοτίβο των πρώιμων αυτών ακαδημαϊκών γυμνασμάτων του Toynbee ήταν η έμφαση στο «οικονομικό» και το «εθνικό» ως δυο δυνάμεις ανταγωνιστικές μα και παραπληρωματικές που οργάνωναν και καθόριζαν την ιστορική πορεία των κρατών. Τα δυτικά έθνη-κράτη, ως περισσότερο ανεπτυγμένα τόσο σε πολιτισμικό, όσο και πολιτικό –οικονομικό επίπεδο είχαν την ηθική και παιδευτική υποχρέωση να ορίσουν αλλά και να υποβοηθήσουν έμπρακτα την μοίρα των υπόλοιπων μη δυτικών κρατών. Πρόκειται για ένα σχήμα σκέψης αλλά και μια αναλυτική του παρόντος που ενώ από την μια πλευρά υπονοούσε την ύπαρξη μιας ιδιαίτερης άχρονης ποιότητας του «δυτικού» (των κρατών της δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ), από την άλλη αντιμετώπιζε τα λιγότερο «ανεπτυγμένα» (δυτικά ή μη δυτικά) κράτη ως νήπια που μοιραία όμως θα περνούσαν το στάδιο της ενηλικίωσης.

---

¹⁸⁶ Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να παρατεθεί η σκέψη του Toynbee in extenso: «Είναι περίεργη εμπειρία που αποκομίζει κανείς εάν περάσει μια νύχτα σε ένα απόμερο ελληνικό ορεινό χωριό και δει αντιμετώπους τον Ελληνισμό και τον Αμερικανισμό. Ο πρώτος αναπαρίσταται από τον δάσκαλο του χωριού ο οποίος φορά μια μαύρη κάπα [black coat], ομιλεί λίγα γαλλικά και μπορεί να διαβάσει Όμηρο. Το πιο μακρύ του ταξίδι φθάνει μέχρι το κανονικό σχολείο στην Αθήνα - κάτι που σε καμιά περίπτωση δεν τον κάνει να αναθεωρήσει την πίστη του πως η εικόνα του διπλανού μοναστηριού είναι του ευαγγελιστή Λουκά και ο Βούλγαρος πέρα από τα βουνά είναι δημιουργήμα του διαβόλου. Πλησίον του στέκεται ο επαναπατρισμένος μετανάστης, μιλώντας αδιάκοπα μια περίεργη εκδοχή «αμερικανικών» και δείχνοντας τις εφημερίδες που κάθε μέρα λαμβάνει από τις ΗΠΑ. Ξεχωρίζουν ο καλοβαλμένος γιακάς και οι εντυπωσιακές αμερικανικές μπότες του και μονίμως αποδοκιμάζει, και για τους δυο μας, την αθλιότητα του τοπικού περιβάλλοντος. Ο ερχομός του, παρότι απογοητευτικός, είναι ένα δημιουργικό φαινόμενο καθώς αυτός, πέραν όλων, μπορεί να θέσει την Ελλάδα σε ένα νέο μονοπάτι. Να μεταπλάσει την υλική της ζωή με τις εξ' Αμερικής οικονομίες του, οι οποίες θα δημιουργήσουν την κατάλληλη κεφαλαιακή συσσώρευση και αναδιανομή που θα επιτρέψουν στο έθνος να μην εκποιεί τα πλουσιότερα μεταλλεία και αμπέλια σε ευρωπαίους εκμεταλλευτές και να τα αναπτύξει μόνο του σε αυτή την κρίσιμη συγκυρία όπου οι ευρωπαϊκές κεφαλαιακές πηγές έχουν αποκοπεί λόγω του Πολέμου. Ο μετανάστης θα δώσει λοιπόν στην Ελλάδα ό,τι ονειρεύτηκε ο Τρικούπης, αλλά το μεγαλύτερο δώρο του θα είναι το Αμερικάνικο σημείο θέασης. Έχει μάθει στην Δύση ότι οι άνθρωποι κάθε ράτσας και θρησκείας μπορούν να ζήσουν υπό την ίδια σκέπη χωρίς να κόβει ο ένας τον λαιμό του άλλου. Όταν λοιπόν συναντήσει έναν Αλβανό ή Βούλγαρο σε βαλκανικό έδαφος, θα θυμηθεί πως τον έχει ήδη συναντήσει σε αδελφότητες στην Omaha, το St. Louis ή το Chicago. Αυτό είναι το ευαγγέλιο του Αμερικανισμού και, σε αντίθεση με τον Ελληνισμό που εξαπλώθηκε από την πατριαρχική κατοικία και τον εμπορικό λογιστήριο προς τα κάτω, διδάσκεται σε όλα τα χωριά από τα λιγότερο προκατειλημμένα και περισσότερο δραστήρια τέκνα του (γιατί αυτοί απαντούν στα κελεύσματα της Αμερικής) εκτεινόμενο από κάτω προς τα πάνω, από τον χωριάτη προς τον πανεπιστημιακό και τον πολιτικό.» Βλ. «Greece...», ό.π

Στους απομακρυσμένους από την δύση λαούς όπως - επί παραδείγματι - ο ελληνικός, η πρωμοδότηση αυτή του δυτικού ήταν εμφανής και στην ανάλυση της εσωτερικής ζωής καθώς, όπως είδαμε, οι μετανάστες σκιαγραφούνταν ως φορείς του δυτικού κοσμοπολιτικού τρόπου ζωής που με την κατάλληλη καλλιέργεια μπορούσε να καταλαγιάσει τα εθνοτικά και άλλα πάθη και να αποβεί η ζωτικότερη οργανωτική δύναμη του κοινωνικού.

4.2 Ελλάδα, Τουρκία

Τα αμέσως προηγούμενα υποστηρίζονταν στην τελειότερη ίσως συνεισφορά του Toynbee σε σχέση με τα ελληνικά παρελθόντα και παρόντα πράγματα - την συγγραφή του ελληνικού λήμματος σε ένα συλλογικό τόμο του πανεπιστημίου της Οξφόρδης που το 1915 προσέφερε μια σύντομη επισκόπηση της ιστορίας ορισμένων βαλκανικών χωρών (Ελλάδας, Βουλγαρίας, Σερβίας, Ρουμανίας) και της Τουρκίας από τις πένες γνωστών «ειδικών» επί των πραγμάτων της περιοχής.¹⁸⁷

Στην σύντομη «ελληνική» παρουσίαση, άμεσο αιτούμενο για τον νεαρό ιστορικό ήταν η διασύνδεση του αρχαίου παρελθόντος και του μοντέρνου ελληνικού παρόντος και η μέριμνα αυτή διαπερνούσε την ανάλυσή του, η οποία, όπως είναι λογικό, ξεκινούσε από την κλασική εποχή για να περιγράψει τις βασικές στιγμές της μετάβασης από την πόλη – κράτος στο έθνος – κράτος, «από την αρχαία στην μοντέρνα Ελλάδα» σε ένα σχήμα τριμερές που επιχειρούσε (όχι με ιδιαίτερη επιτυχία) να εκθέσει την μετάπλαση του ελληνικού πολιτισμού από τις πόλεις κράτη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. έως την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τις κύριες αρχές της

---

¹⁸⁷ Arnold J. Toynbee, «Greece» στο Nevill Forbes, Arnold J. Toynbee, D. Mitrany, D.G. Hogarth, *The Balkans, A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Oxford, Clarendon Press, 1915. Η παραπάνω έκδοση που ο σχεδιασμός της συνέπεσε με τον Πρώτο Πόλεμο, περιέχει λήμματα που γράφτηκαν πριν τους Βαλκανικούς, κάποια (όπως το Ελληνικό) εν μέσω αυτών και κάποια άλλα (Τουρκία) αμέσως μετά το τέλος τους. Σχολιάζοντας την στόχευση και τους σκοπούς και δίδοντας τον τόνο του όλου εγχειρήματος, αφού τονίζει την κατά μόνες συγγραφή του κάθε λήμματος, ο Hogarth γράφει στην εισαγωγή για τους «Βαλκάνιους»: «Πρόκειται για έκτακτους λαούς που δεν έχουν ακόμη αποκτήσει την κατάλληλη θέση τους στον ήλιο. Οι εκλεκτοί του Οσμανλίδικου κράτους, οι χωρικοί της Ανατολίας, δεν έχουν ακόμη κάνει αισθητές υπό πολιτισμένες συνθήκες τις φυσικές και ηθικές τους ποιότητες. Όσο για τους λοιπούς (Σέρβους και Βουλγάρους) που έχουν στο παρελθόν απολαύσει στιγμές βαρβαρικού μεγαλείου, υπολείπεται να αναγνωριστούν στο σλαβικό τους μέλλον. Οι Έλληνες που ήταν πιο ηλικιωμένοι από εμάς τώρα είναι νεότεροι μας. Είναι τόσο απρόβλεπτοι όσο μια άλλη Εκλεκτή Ράτσα, οι Εβραίοι. Το παρελθόν τους είναι μεγαλειώδες και το παρόν της Εγγύς Ανατολής τους ανήκει περισσότερο από οτιδήποτε άλλο...» ό.π

διαδικασίας «εθνικής αφύπνισης» και, τέλος, τις βασικές σταθερές τις «θέσμησης» και πορείας του ελληνικού κράτους.¹⁸⁸

Οι απαρχές και η αρχική κίνηση του ελληνικού πολιτισμού της αρχαιότητας ακολουθούν το μοτίβο της σύγκρουσης και διαπάλης με ένα άχρονο, αιώνιο και παθητικό «Ανατολικό», σε ένα νεύμα αναγωγής της διάκρισης (δυτικός) Έλληνας / (ανατολικός) Βάρβαρος σε κύριο μηχανισμό εξήγησης της λογικής της γενικής ιστορικής πορείας.¹⁸⁹ Βέβαια, το άμορφο και άχρονο «Ανατολικό» (που έχει πλέον υποκαταστήσει το «Βάρβαρο») *vis a vis* του ενεργητικού, επιθετικού ελληνικού πνεύματος και πολιτισμού, δεν είναι το μόνο ουσιωδώς αναλλοίωτο στοιχείο στην σκέψη του Toynbee καθόσον και το «ελληνικό» παρά τις μεταπλάσεις του διατηρεί ανά τους αιώνες τις βασικές του σταθερές. Οι στιγμές εμφάνισης του «Ανατολικού» είναι φυσικά οι πελοποννησιακοί πόλεμοι, η εποχή που έπεται του θανάτου του Αλεξάνδρου, το Βυζάντιο, η Οθωμανική κυριαρχία.

Από την άλλη πλευρά, το «Ελληνικό» διατηρείται κατά την ρωμαϊκή κατάκτηση, αποτελώντας μάλιστα ζωτική δύναμη που επηρέασε τόσο τον ρωμαϊκό πολιτισμό όσο και την λατινική κουλτούρα. Αργότερα, με την Βυζαντινή κατάκτηση, την επαφή με το «ανατολικό» αλλά και με τον χριστιανισμό η ελληνική δύναμη μεταπλάθεται σε κάτι «ρωμαϊκό» και υπό αυτήν την μορφή επιβάλλει την κυριαρχία του στην Ανατολία, η οποία γίνεται το βασικό τερέν του Βυζαντινού κράτους.

Η ανοίκεια ανταγωνιστική ανατολική δύναμη επιστρέφει και πάλι με την μορφή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που αναδεικνύεται ως η πιο ενεργητική, ζωνρή, κινητήρια δύναμη όλων των ανατολικών της προδρόμων, γεγονός που ίσως οφείλεται στο ότι αναλαμβάνει να οργανώσει χριστιανικούς πληθυσμούς εξισλαμίζοντας τους.¹⁹⁰ Αλλά οι ρωμαϊκοί (πλέον) πληθυσμοί θα επιβιώσουν λόγω της ιδιαίτερης οργάνωσης της αυτοκρατορίας - είναι η οργάνωση των μιλλέτ αυτή που θα

¹⁸⁸ Arnold J. Toynbee, , «Greece» , ό.π

¹⁸⁹ Η διχοστασία αυτή φέρνει στο νου τον *Οριενταλισμό* του Edward Said, ο οποίος σε μια κίνηση παρόμοιας λογικής με αυτή του δασκάλου του Foucault (του πρώιμου Foucault της *Ιστορίας της Τρέλας*), μοιάζει να αναζητεί το σημείο μηδέν, την στιγμή όπου εκκινεί, οριοθετείται και λαμβάνει χώρα η διχοστασία Ανατολής/Δύσης. Κάτι τέτοιο εντοπίζεται την κλασική εποχή των πελοποννησιακών πολέμων, της Ιλιάδας και των *Περσών* του Αισχύλου με την Ανατολή να παρίσταται ως νικημένη, βουβή, επικίνδυνη οριζόμενη ως ο Δυτικός «Άλλος». Είναι πεποίθησή μας πως μια τέτοια θέση (αν και καταλαμβάνει μόλις δυο από τις εκατοντάδες σελίδες του μνημειώδους έργου του Said) μπορεί να αποτελέσει την αφετηρία μιας πολύ ενδιαφέρουσας *θεωρητικής* κριτικής στην μέθοδο και επιστημολογία του Σαϊντιανού εγχειρήματος, αλλά κάτι τέτοιο διαλανθάνει της παρούσας μελέτης. Εν πάση περιπτώσει, η παραπομπή στον Said είναι χρήσιμη καθώς μας επιτρέπει να «δούμε» εναργέστερα αφηγηματικά μοτίβα που συνδέονται με την παράσταση της Ανατολής.

¹⁹⁰ Κάτι τέτοιο δεν αποτελεί σαφή παραδοχή του Toynbee, αλλά ενυπάρχει ανάμεσα στις γραμμές του κειμένου. Arnold J. Toynbee, , «Greece» ό.π

μεταφέρει τον ελληνικό πολιτισμό στα «μοναστήρια». Εκεί αρχικά επρόκειτο να φυλαχθεί και να διατηρηθεί, αλλά και να αναπαραχθεί μετέπειτα σε μεγαλύτερη κλίμακα συνέπεια του εμπορικού πνεύματος των Ελλήνων οι οποίοι ούτως ή άλλως ήταν τα πιο ζωηρά και ενεργητικά υποκείμενα στην αυτοκρατορία ανά τους αιώνες.

Αυτή η ιδιαίτερη «ενέργεια» και «ζωηρότητα», σε συνδιασμό με τις νέες ιδέες που αναδύθηκαν στην Δύση και μετακενώθηκαν σε μια μικρή μερίδα διανοουμένων προετοίμασαν την επανάσταση των Ελλήνων σημαίνοντας την αφύπνιση του έθνους που με τη σειρά του προχώρησε στην θέσμιση ενός ανεξάρτητου κράτους. Ο επαναστατικός αγώνας, θα πει ο Τοynbee, ήταν αδυσώπητος, κράτησε πολλά χρόνια και απέβη νικηφόρος με την τελική σωτήρια επέμβαση των μεγάλων δυνάμεων.

Σε κάθε περίπτωση, αλλά η Ελλάδα έχει πολύ δρόμο μπροστά της καθώς τα πρώτα πενήντα χρόνια του ελληνικού βασιλείου αποδείχθηκαν καταστροφικά με τις τοπικές ελευθερίες απότοκο του Οθωμανικού συστήματος να καταπιέζονται προς όφελος της εξουσίας ακατάλληλων μοναρχών. Καταλήγοντας στο σήμερα, δηλαδή το τότε, υποστήριζε πως οι Έλληνες διήνυαν τα έτη της πολιτικής τους ανωριμότητας καθώς έδιδαν σημασία μόνο στην Μεγάλη Ιδέα και την εθνική τους ολοκλήρωση - απότοκα της παιδικής ασθένειας του εθνικισμού, που εδράζονταν όμως σε υπαρκτά προβλήματα εθνικής ολοκλήρωσης. Ergo, «ο στρατός ήταν σχεδόν το μοναδικό δημόσιο αγαθό που το έθνος μπορούσε να παρέχει στον εαυτό του και η δραματική κατάσταση των ανά - παραγωγικών δημόσιων έργων εντυπωσίαζε αρνητικά τον Βρετανό επισκέπτη», ο οποίος παρατηρούσε «το παρόν του Ελληνικού κράτους να επισκιάζεται από το μέλλον του και τις πράξεις να παραλύονται από τις ελπίδες του».¹⁹¹

Οι ελπίδες του Ελληνικού έθνους ήταν σύμφυτες με την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κάτι που ο Τοynbee είχε καταλάβει πολύ καλά. Η εξέλιξη μάλιστα του πολέμου και οι επαγγελματικές υποχρεώσεις (προπαγανδιστικές και όχι μόνο) τον έφεραν πιο κοντά στην μελέτη των εν Τουρκία τεκταινομένων. Άλλωστε, όπως ο ίδιος εξομολογήθηκε πολύ αργότερα, η επανάσταση των Νεότουρκων και η πολιτική ρευστότητα που δημιούργησε ήταν ο κύριος λόγος που ξεκίνησε συστηματικά να αναγιγνώσκει τους Times του Λονδίνου – μια πρακτική που έκτοτε δεν σταμάτησε ποτέ.¹⁹²

Τα ερευνητικά του ερωτήματα όπως κωδικοποιήθηκαν στο *Τουρκία: Ένα*

---

¹⁹¹Ο.π

¹⁹² *Experiences*, ό.π

παρελθόν και Ένα μέλλον αφορούσαν την γέννηση της αυτοκρατορίας και την πορεία της ανά τους αιώνες, τα έθνο- πολιτισμικά της συστατικά, τις αρχές του τουρκικού εθνικισμού καθώς και την στάση των Μεγάλων δυνάμεων εμπρός στις νέες πραγματικότητες που δημιουργούσε τόσο η επανάσταση των Νεότουρκων όσο και ο Πόλεμος.¹⁹³

Το ερμηνευτικό σχήμα των απαρχών ακολουθούσε πιστά την συλλογιστική του Gibbons του οποίου το *The Foundation of The Ottoman Empire* που είχε μόλις εκδοθεί τον προηγούμενο χρόνο στην Οξφόρδη και έμελλε να αποτελέσει το κύριο θεωρητικό παράδειγμα για την ερμηνεία των απαρχών [1916] της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τουλάχιστον για τις επόμενες δυο δεκαετίες. Βασικός πυρήνας της προσέγγισης του Gibbons, που αντλούσε το υλικό της από μυθολογικές προσεγγίσεις μεσαιωνικών χρονικογράφων, ήταν η υπόθεση ότι το οθωμανικό κράτος προέκυψε από «μια νομαδική ή ημι - νομαδική φυλή που την αποτελούσαν τετρακόσιες σκηνές» και απέκτησε την συνοχή του μέσω του Ισλάμ το οποίο αποτέλεσε και το βασικό εργαλείο εξάπλωσης - ιδιαίτερα προς Δυσμάς.¹⁹⁴

Με όπλο και εργαλείο το Ισλάμ μέσω εξισλαμισμών και παιδομαζωμάτων, λοιπόν, η προέλαση προς τα δυτικά ακολούθησε το γενέθλιο φυλετικό (tribal) στάδιο οργάνωσης που τοποθετείτο τον 13^ο αιώνα με την «κάθοδο» μιας μικρής φυλής Τούρκων παγανιστών από την Κεντρική Ασία στην Ανατολία, στην οποία ήδη εδώ και δυο αιώνες κατοικούσαν οι Σελτζούκοι Τούρκοι. Η κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, τέλος, έφερε την επικέντρωση στα ανατολικά, και, «με μια γνήσια ανατολική χειρονομία» η αυτοκρατορία στράφηκε στις ανατολικές περιοχές εδραιώνοντας με εξαιρετική ευκολία την κυριαρχία της στους λαούς της περιοχής.¹⁹⁵

Διανγάζοντας την πολλαπλά σημαντική για την δεδομένη εποχή ιστορία του παρόντος, η αυτοκρατορία αντιμετωπιζόταν ως ένα συμπίλημα φυλών - υπολειμμάτων παρελθοντικών πολιτισμών που ταξινομούνταν με βάση την γλώσσα.

---

¹⁹³ Βέβαια, όπως είναι λογικό, η ανάλυση περικλείει και μια σφοδρή κριτική στην Γερμανική ηγεμονία εντός της Τουρκίας. Βλ. Arnold J. Toynbee, *Turkey: A Past and a Future*, Hodder & Stoughton, Λονδίνο 1917

¹⁹⁴ βλ. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Οξφόρδη 1916. Για μια κριτική από την σκοπιά της τουρκικής εθνικής ιστορίας βλ. Mehmed Fuad Köprülü *Οι απαρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Παπαζήσης 2001. Βλ. επίσης Wittek Paul *Η γένεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Πορεία, Αθήνα 1988

¹⁹⁵ Βλέπε και Arnold J. Toynbee *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce* Hodder & Stoughton and His Majesty's Stationery Office, 1916. 605-606

Η βασική διάκριση εδώ αφορούσε τουρκόφωνους και αραβόφωνους πληθυσμούς, παρά το γεγονός ότι η τουρκική γλώσσα αντιμετωπιζόταν για τον Toynbee ως ένα τεχνητό κατασκεύασμα. Οι ομιλούντες την τουρκική, μας πληροφορούσε, δεν ήταν πάνω από το ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού και διαιρούνταν στην οσμανλίδικη ελίτ, τους Τούρκους αγρότες της υπαίθρου και τα «καθαρότερα» νομαδικά φύλα. Η πολλαπλές ποικιλίες της αραβικής γλώσσας όριζαν μια έτερη μεγάλη ομάδα φυλών εκτεινόμενη από την Συρία και την Βαγδάτη ως την Υεμένη. Το πολιτισμικό αυτό σύνολο των ιχνών παλαιότερων πολιτισμικών συνόλων θα συμπληρωνόταν από άλλους πληθυσμούς όπως οι Κούρδοι, που αν και ομιλούσαν γλώσσες σημαντικές θεωρούνταν προ- αραβικοί.

Σε αυτό το συγκείμενο τουρκόφωνων πληθυσμών που συντηρούνταν από την οσμανλίδικη ελίτ, αραβόφωνων υπολειμματικών φυλών που υπενθύμιζαν το πολιτισμικό παρελθόν και άλλων παράξενων «διασταυρώσεων», οι χριστιανικοί Ελληνικοί και Αρμενικοί πληθυσμοί δεν αντιμετωπίζονταν γλωσσικά, παρά πρωτίστως θρησκευτικά, ως οι λαμπρότεροι πληθυσμοί, οι «φυσικοί διαμεσολαβητές μεταξύ των άλλων φυλών και του Δυτικού Πολιτισμού».¹⁹⁶

Από τους Βαλκανικούς πολέμους και ύστερα, συνέχιζε ο Toynbee, οι «Οσμανλήδες» όχι μόνο είχαν χάσει το τελευταίο κομμάτι της Ευρώπης αλλά ταυτόχρονα είχαν υποστεί και σημαντικές απώλειες στις ανατολικές τους κτήσεις, όπου με γοργούς ρυθμούς «η δημοκρατία και ο εθνικισμός της Ευρώπης απλώνουν την επιρροή τους στις ασιατικές φυλές». Ο τουρκικός εθνικισμός κατέτρωγε τα θεμέλια της μιλιταριστικής και συγκεντρωτικής αυτοκρατορίας δημιουργώντας νέα δεδομένα οξύνοντας τους στοχασμούς του νεαρού ιστορικού.¹⁹⁷

Για τον Toynbee, η ανάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού ήταν ένα *φυσικό φαινόμενο* καθώς η ίδια η εθνικιστική «δύναμη» εδώ και έναν αιώνα ακολουθούσε μια πορεία εξάπλωσης από Δυσμάς προς Ανατολάς διαμέσου των κεντρικών αυτοκρατοριών και των Βαλκανίων. Και σε αυτή την περίπτωση είχε ξεκινήσει ως ένα κίνημα στους χώρους της *intelligentsia* και ύστερα από τους βαλκανικούς πολέμους άρχισε να αποκτά μαζικότερες αναφορές ώσπου από τον Πρώτο Πόλεμο και ύστερα οι αρχές του τουρκικού εθνικισμού υπαγόρευαν τις κρατικές πολιτικές.

Οι στόχοι του τουρκικού εθνικισμού ήταν η επίτευξη εθνοτικής ομοιογένειας που περνούσε τόσο μέσα από την εκδίωξη των αλλογενών όσο και μέσα από μέτρα όπως

---

¹⁹⁶ ό.π

¹⁹⁷ ό.π

η δημιουργία μιας καθαρής τουρκικής γλώσσας. Σε μια τέτοια πορεία η θρησκεία έπρεπε να εθνικοποιηθεί, όπως μαρτυρεί και η απόπειρα της μετάφρασης του Κορανίου. Ο Toynbee βοηθούμενος από την μετάφραση κειμένων του Tekin Alp είχε ιδιαίτερη επίγνωση των πολλαπλών αντινομιών στην διαδικασία εκτουρκισμού και περάσματος από μια «πανοθωμανική» σε μια «παντουρανική» ιδεολογία, ιδιαίτερα αναφορικά με τον ρόλο του Ισλάμ στην απόπειρα εκτουρκισμού του οθωμανικού παρελθόντος. Σε αυτήν την προοπτική της αντινομικής ανάδυσης και δράσης ενός εθνικιστικού κινήματος που επηρεαζόμενο από τους γειτονικούς αλυτρωτισμούς αναζητούσε έθνος για ένα κράτος ταξινομούνταν οι «βαρβαρότητες» εναντίον τόσο αρμενικών όσο και αραβικών πληθυσμών.

Σε σχέση με την Ανατολία, εξακολουθούσε να παρατηρεί μια άμορφη μάζα «Ανατολίτικων χωρικών» προτείνοντας έναν κάποιου τύπου γλωσσικό διαχωρισμό και αναγνωρίζοντας επίσης τον μοιραίο χαρακτήρα της ύπαρξης μειονοτικών πληθυσμών. Οι αρνητικές συνέπειες, ωστόσο, επρόκειτο να αμβλυνθούν μιας και οι ίδιες οι δυτικές δυνάμεις ήταν εκείνες που θα φρόντιζαν ώστε να δημιουργηθεί μια «καθαρότερη, περισσότερο δημοκρατική» και περιεκτική «πολιτική τάξη». Είχαν επίσης το ηθικό και πολιτικό χρέος διάσωσης και καθοδήγησης των εθνοτήτων της Δυτικής Ασίας που η ενδεχόμενη υποχώρηση του Οθωμανικού κράτους θα άφηνε ακηδεμόνευτους.

Στα προπαγανδιστικά κείμενα του Toynbee, οι «φρικαλεότητες» εναντίον των Αρμενίων δεν υποτάσσονται σε κάποια ανάλυση του τουρκικού εθνικισμού. Ο τόνος είναι σαφέστατα διαφορετικός και οι εννοιολογικές διακρίσεις υποχωρούν προς όφελος μιας αντιμετώπισης του «Τούρκου» ως προαιώνιου αιμοσταγή και αιμοδιψή «βαρβάρου» - φύση και θέση κατώτερου σε σύγκριση με τα δυτικά κράτη και τις χριστιανικές εθνότητες. Το Οθωμανικό κράτος μετατρέπεται σε «κράτος βαμπίρ» και οι γηγενείς πληθυσμοί της Ανατολίας από πολιτισμικά καθυστερημένοι σε «εγκεφαλικά κατώτερους», πάντα σε σύγκριση με τους χριστιανικούς πληθυσμούς που παραμένουν οι «φυσικοί [και αναγκαίοι] μεσολαβητές» μεταξύ των άλλων φυλών και του δυτικού πολιτισμού.¹⁹⁸

Ωστόσο, δεν πρέπει κανείς να υποπέσει στο σφάλμα αντιμετώπισης των κειμένων αυτών χωρίς να λάβει υπ' όψη το ιδιαίτερο συγκείμενο στο οποίο παρήχθησαν - πράγμα που εν μέρει εξηγεί τους ιδιαίτερα σκληρούς, ρατσιστικούς χαρακτηρισμούς.

---

¹⁹⁸ A. J. Toynbee, *The Murderous Tyranny of the Turks*, Hodder & Stroughton, Λονδίνο 1917, 9

Οι μπλε βίβλοι που αφορούσαν τις «βιαιότητες» των Τούρκων έναντι των Αρμενίων κατά το ξέσπασμα του Πρώτου Πολέμου γράφτηκαν κατά την περίοδο εργασίας του Toynbee στην υποδιεύθυνση αμερικανικής προπαγάνδας του Whitehall υπό την καθοδήγηση του φιλελεύθερου Λόρδου Bryce. Οι προπαγανδιστικές αυτές καταγραφές που μεταφράστηκαν σε πολλές γλώσσες, συνδέθηκαν με την πολιτική που εξέπεμπε η Βρετανική κυβέρνηση απέναντι στην Αμερικανική κοινή γνώμη μια περίοδο εξαιρετικά κρίσιμη για την έκβαση του πολέμου, μόλις πριν την είσοδο των ΗΠΑ στον Πόλεμο το 1917.

Σε αυτό το πλαίσιο, η εκτενής καταγραφή των «βιαιοτήτων» των Τούρκων αποτέλεσε ένα αντιστάθμισμα απέναντι στην εντεινόμενη συζήτηση στις ΗΠΑ για τις εκτεταμένες βιαιότητες των Ρώσων απέναντι σε εβραϊκούς πληθυσμούς στο ανατολικό μέτωπο. Μια τέτοια καταγραφή που λάμβανε ιδιαίτερη δημοσιότητα στις ΗΠΑ με την βοήθεια και του Γερμανικού επιτελείου επηρέαζε όπως ήταν φυσικό αρνητικά την αμερικανική γνώμη ενάντια στους Ρώσους και κατ' επέκταση στις δυνάμεις της Αντάντ. Η απόφαση για εστίαση στις «ωμότητες» ενάντια στους Αρμένιους προσπαθούσε να αντισταθμίσει την αρνητική εικόνα των συμμάχων καθόσον πέραν της καταγγελίας της τουρκικής βαρβαρότητας εστίαζε στην απραξία των Γερμανών συμμάχων τους. Η προσπάθεια κινητοποίησης της εβραϊκής κοινότητας απαντιόταν με μια απόπειρα προσεταιρισμού της αρμένικης διασποράς στις ΗΠΑ.¹⁹⁹

Από την άλλη πλευρά, η αναγκαία και μοιραία υπερβολή με την οποία αντιμετωπιζόταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία - γεγονός που έκανε αργότερα τον Toynbee να προσπαθεί με κάθε ευκαιρία να λησμονήσει τα κείμενα αυτά, δεν σημαίνει πως τα επίδικα «ωμά» συμπεράσματα δεν μετέχουν σε έναν ευρύτερο δυτικό λόγο [discours] της εποχής που αντιμετώπιζε τις βιαιότητες ως απότοκα της «ποιότητας» του «Φοβερού Τούρκου» που με κάθε τρόπο και κόστος έπρεπε να εκπολιτιστεί.²⁰⁰ Τούτο μπορεί να δειχθεί στον βαθμό που ληφθεί υπόψιν τόσο ο καταφανώς διαφορετικός τόνος με τον οποίο παρουσιάζονται αντίστοιχες

¹⁹⁹ A. J Toynbee, *Acquaintances*, ό.π., 151-160

²⁰⁰ «Είναι, φυσικά, ευκολότερο για τους λαούς της Γαλλίας, της Μεγάλης Βρετανίας και της Αμερικής να νιώσουν συμπάθεια ως προς το Βέλγιο παρά με ένα περισσότερο ανοίκειο έθνος σε μια μακρινή πολεμική ζώνη. Δεν απαιτείται μεγάλη φαντασία για να καταλάβει κανείς ότι οι Βέλγοι είναι «άνθρωποι σαν εμάς» υποφέροντας το ίδιο με εμάς στην περίπτωση που οι ίδιες βιαιότητες διεξάγονταν εναντίον μας....Οι Αρμένιοι δεν έχουν τέτοια άμεση πρόσβαση στην συμπάθειά μας και η αρχική ανοικειότητα μπορεί να ξεπεραστεί μόνο στα πλαίσια μιας προσωπικής προσπάθειας από όσους τείνουν ευήκοα ώτα...» *The Treatment...*, ό.π., 594

προπαγανδιστικές καταγραφές βιαιοτήτων Γερμανών στο Βέλγιο και την Γαλλία στις οποίες προέβη ο Toynebee, όσο και εάν δει κανείς τον τρόπο με τον οποίο σε όλα του τα κείμενα αντιμετώπιζε την «απολύτως αναγκαία» «αποστολή» των διαφόρων χριστιανών μισιονάριων στα εδάφη και τους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας προς διαφώτιση και διάδοση της αλήθειας.²⁰¹

Εν κατακλείδι, η εκ του σύνεγγυς προσεκτική εξέταση των «ειδικών», πλέον, κειμένων για την Ελλάδα και την Τουρκία αποκαλύπτει την εικόνα ενός ιδιαίτερα προσεκτικού ιστορικού που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο είχε επίγνωση των βασικών διακυβευμάτων τόσο σε επίπεδο θεωρίας όσο και πολιτικής πρακτικής – κάτι τέτοιο, άλλωστε επέβαλλε και η εργασία του. Την ίδια στιγμή παρατηρούμε μια ιδιαίτερη εμμονή στις απαρχές – στην αρχαία ελληνική και πρώιμη οθωμανική ιστορία, μια εμμονή που ιδιαίτερα στην πρώτη περίπτωση (την ελληνική) εξηγείται από τις βασικές ακαδημαϊκές του μέριμνες. Σε σχέση τέλος με την Ελλάδα, που όπως είναι φυσικό αποτέλεσε αντικείμενο λεπτομερειακότερων καταγραφών, η γραμμικότητα του σχήματος άφηνε μετέωρη την Βυζαντινή περίοδο - η «ένταξη» της οποίας στο ελληνικό αλλά και ευρωπαϊκό συνεχές ήταν ένα πρόβλημα που ασφαλώς και δεν το αντιμετώπιζε μόνο ο Toynebee την εποχή εκείνη.

4.3 Παρίσι και Έδρα Κοραή: Προς μια θεωρία της Ιστορίας

Το 1917 ήταν από πολλές απόψεις το έτος καμπής για τον Πόλεμο, με την οκτωβριανή επανάσταση να αλλάζει ριζικά το τοπίο, τις ΗΠΑ να εμπλέκονται στρατιωτικά, τις λιποταξίες στο γαλλικό μέτωπο αλλά και τις σημαντικές κοινωνικές αναταραχές στο εσωτερικό όλων των εμπλεκόμενων χωρών να αναδεικνύουν με κάθε τρόπο εικόνες εξαθλίωσης και καταστροφής. Όπως με ιδιαίτερη ευστοχία σχολιάζει ο ιστορικός Phillip Bell: «Την στιγμή που ο Πάπας, ο Λένιν και ο Λόρδος Lansdowne έλεγαν το ίδιο περίπου πράγμα (ότι χρειάζεται δηλαδή να επιτευχθεί ειρήνη χωρίς προσαρτήσεις και αποζημιώσεις) είχε σίγουρα φθάσει η ώρα να το ακούσουν οι κυβερνήσεις και οι άνθρωποι».²⁰²

---

²⁰¹ Σκοπετέα ό.π και Deringil ό.π

²⁰² Phillip Bell, «Origins of the war of 1914» στο Hayes, Paul (επιμ) *Themes in Modern European History 1890-1945*, Routledge, Florence, KY (ΗΠΑ) 1992, 106- 8

Το τέλος του Πολέμου έστρεψε το ενδιαφέρον όλου του κόσμου στο Παρίσι· εκεί έλαβε χώρα η μακρά συνδιάσκεψη των «ειδικών» για τον καθορισμό των όρων της ειρήνης των νικητών.²⁰³ Τα κύρια διακυβεύματα αφορούσαν τον έλεγχο της Γερμανίας, την ιμπεριαλιστική «τακτοποίηση» της Μέσης Ανατολής, την χάραξη σαφούς στρατηγικής απέναντι στην Ρωσία των Μπολσεβίκων που λειτουργούσε, κατά πως γράφει ο Eric Hobsbawm ως «μαγνήτης σε μια θρυμματισμένη Ευρώπη». Βασικό χαρακτηριστικό της καινοφανούς αυτής διπλωματικής συνάθροισης (ικανή να συγκριθεί μόνο με το συνέδριο της Βιέννης) ήταν η συσσώρευση «ειδικής» γνώσης: από τον Γενάρη του 1919 έως τις πρώτες εβδομάδες του 1920, σε μια «σκηνή» εκτεινόμενη από το κατάστρωμα του George Washington έως την αίθουσα των κατόπτρων επρόκειτο να «ανέβουν» οι «ειρηνολογοί» - ένα *variete* διπλωματικών παιγνίων με λίγους ισχυρούς πρωταγωνιστές για πολλούς ανίσχυρους θεατές μέσα σε μια ατμόσφαιρα γουίλσονιου ιδεαλισμού.²⁰⁴

Οι νικητές Γάλλοι, Βρετανοί, Αμερικανοί και Ιταλοί επαναχάραξαν τα όρια τόσο της Ευρώπης του τέλους των Αυτοκρατοριών, όσο και της (Εγγύς και Μέσης) Ανατολής. Ειδικά ως προς το τελευταίο, η οριστική κατάληξη του Μεγάλου

---

²⁰³ Μιλώντας για προσωπικότητες, η πολυπληθέστατη βρετανική αντιπροσωπεία των τετρακοσίων ειδικών (συμβούλων, υπαλλήλων και δακτυλογράφων) και των πέντε ξενοδοχείων τελούσε υπό την διεύθυνση του Lloyd George συνεπικουρούμενος στο διπλωματικό πεδίο από τους Balfour (Υπουργός Εξωτερικών) και Λόρδο Curzon (υπεύθυνος του ανατολικού συμβουλίου). MacMillan Margaret, *Οι Ειρηνολογοί*, Θεμέλιο, Αθήνα 2005, 565

²⁰⁴ Περιγράφοντας το κλίμα στο Παρίσι σε μια από τις πιο ενδιαφέρουσες στιγμές του συνεδρίου που συνδέονται με την εκδίπλωση του γουίλσονιου οράματος για την κοινωνία των αυτοδιαθετημένων εθνών και την απόπειρα δολοφονίας του Κλεμανσώ, η Rosalind Toynbee, γυναίκα του Arnold Toynbee και κόρη του γνωστού φιλέλληνα Gilbert Murray, γράφει τα εξής στην γιαγιά της Λαίδη Carlile στις 19.02.19:

«Διανύουμε πολύ ενδιαφέρουσες μέρες τώρα τελευταία – υπάρχει μια περίεργη αισιόδοξη περιρρέουσα ατμόσφαιρα [...] Είμαστε σαν μια μικρή κλειστή αυτοαναφορική κοινότητα – είναι κρίμα που οι διαφορετικές αντιπροσωπείες αναμειγνύονται τόσο λίγο μεταξύ τους ή με τους ίδιους τους Παριζιάνους. Οι Αμερικανοί και οι Βρετανοί συναντώνται αρκετά, αλλά κανείς τους δεν βλέπει τους Γάλλους ή τους Ιταλούς πέραν των επιτροπών. Ο Άρνολντ διαμαρτύρεται πως έχει την ευκαιρία να εξασκεί τα γαλλικά του μόνο μια φορά την εβδομάδα, για μισή ώρα!

Άκουσα τις προάλλες τον Wilson να αναγιγνώσκει το σχέδιο της Κοινωνίας των Εθνών στην ολομέλεια. Ήταν μια εξαιρετική περίπτωση, τολμώ να πώ, αλλά ήμουν τόσο στριμωγμένη ανάμεσα σε πολλούς ψηλούς και ευτραφείς αμερικανούς δημοσιογράφους ώστε να μην μπορώ να δείξω την δέουσα προσοχή. [...] Η όλη συνεδρίαση ήταν αρκετά μακροσκελής γιατί αφού ο Wilson διάβασε το κείμενο στα αγγλικά, έπρεπε να επαναληφθεί στα γαλλικά, κάτι που ακολούθησαν και οι άλλοι ομιλητές. Στην την πορεία των διαδικασιών ράγισε ένα τραπέζι πάνω στο οποίο βρισκόταν ένα πλήθος συναδέλφων, αλλά εκείνοι συνέχισαν να κάθονται αποφεύγοντας την σχισμή, πάνω στην οποία γράφτηκε με κιμωλία «dansereuse». Χθες υπήρξε μια τρομερή αναστάτωση με την απόπειρα εναντίον του Κλεμανσώ. Το μάθαμε από μια τυπογράφο που μένει στην Rue Franklin και είδε με τα μάτια της το τέλος της σκηνής (μας είπε ότι οι επίδοξοι δολοφόνοι ήταν δυο Ρώσοι!)

Οι τελευταίες μας «αναφορές» λένε ότι οι Γερμανοί μπορεί σε μερικές εβδομάδες να καταλήξουν στην υπογραφή μιας συνθήκης τον Μάη. Αυτό μοιάζει πολύ καλό για να είναι αληθινό [...] Χθες, ένας Γάλλος που έμοιαζε καλά ενημερωμένος μας είπε πως με λίγη τύχη η ειρήνη μπορεί να έρθει τον Νοέμβρη! [...]» βλ. Toynbee papers, ό.π

Ασθενούς επέβαλε μια αναδιάταξη και ανασύνταξη όλων των πρότερων ασκήσεων επί (μυστικού και φανερού) χάρτου που ακολουθούσαν, μοιραία, την πορεία των πολεμικών μετώπων.²⁰⁵ Στο συνέδριο των Παρισίων μπορεί, κατά την έκφραση της Margaret Macmillan, οι ευρωπαίοι να «μην μπορούσαν να μιλούν για την εκπολιτιστική τους αποστολή στον κόσμο μετά το δυτικό μέτωπο», κάτι τέτοιο όμως δεν πτόησε τους βασικούς πρωταγωνιστές της διεθνούς πολιτικής σκηνής να αναπληρώσουν το κενό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην (Εγγύς και Μέση) Ανατολή με τον ιδιαίτερα γνώριμο και δοκιμασμένο ιμπεριαλιστικό τρόπο.

Στην εγγύτερη της Ελλάδας εσχατιά του οίκου των οσμανλίδων το άνωθεν μεταφράστηκε στην χάραξη και δημιουργία «ζωνών επιρροής» και στην de facto επαναφορά του καθεστώτος των διομολογήσεων σε ένα κατατεμαχισμένο Οθωμανικό κράτος. Μα πρώτα απ' όλα προηγήθηκε η Ελλάδα: Είχε έρθει το πλήρωμα του χρόνου ώστε η εθνικά διχασμένη Ελλάδα του εκθαμβωτικού Ελευθέριου Βενιζέλου να προβιβαστεί σε αποφασιστικό παράγοντα των μικρασιατικών υποθέσεων, κάτι που συνέβη με την αποβίβαση ελληνικών στρατευμάτων στην Σμύρνη τον Μαΐο του 1919. Η απειλή μιας ιταλικής επιθετικής ενέργειας λειτούργησε ως ο τελικός καταλύτης που επιτάχυνε την ελληνική παρουσία στην Ιωνία και το βίλαετι του Αϊδινίου.

Μέρος της ευρύτερης στρατιάς των γενικώς παραμελημένων ειδικών ο Toynebee ασχολήθηκε κυρίως με τα θέματα της Μέσης Ανατολής. Οι καλές του υπηρεσίες αναφορικά με τα ζητήματα της Εγγύς Ανατολής και της Ελλάδας εξαντλήθηκαν σε μια πρόταση για το μέλλον της Μικράς Ασίας που τον Απρίλη του 1919 συνέλαβε και συνέγραψε από κοινού με τον έτερο «ειδικό», Harold Nicolson. Οι βασικές προκειμένες της τόνιζαν αφενός την αναγκαιότητα της ελληνικής κατάληψης της Σμύρνης για την παραμονή του Βενιζέλου στην εξουσία και αφετέρου την δυσκολία διατήρησης της ελληνικής παρουσίας χωρίς τον ευρύτερο διαμελισμό της περιοχής. Το συμπέρασμα ήταν να δοθεί την Ελλάδα μόνο η ευρωπαϊκή Τουρκία και η Μικρά Ασία να παραμείνει υπό την Τουρκία: μόνο με αυτόν τον τρόπο η λύση θα ήταν τελειωτική, κατέληγαν προφητικά οι συγγραφείς.²⁰⁶

---

²⁰⁵ Μπορούν συνοπτικά να εντοπιστούν τρεις στιγμές στην πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων σε σχέση με το Ανατολικό Ζήτημα τα χρόνια του πρώτου πολέμου: Τα πρώτα χρόνια των μυστικών συμφωνιών ακολουθούμενα από μια κάποια ιμπεριαλιστική τακτοποίηση και την ρευστότατη συνέχεια που επέφερε η οκτωβριανή επανάσταση του 1917. Βλ. Λεονταρίτης και Ζούργερ.

²⁰⁶ Βλ. Nicolson Harold, *Peacemaking 1919*, Simon, Λονδίνο 2001, 255-56 και Smith, *Το όραμα της Ιωνίας*, ό.π., 157-158

Την ίδια περίοδο, ο Τουνβιτς αλληλογραφούσε με τον διευθυντή του King's College Ronald Burrows διερευνώντας το ενδεχόμενο εκλογής του στην νεοσύστατη έδρα μοντέρνων Ελληνικών και Βυζαντινών σπουδών [Κοραή] που υποστηριζόταν οικονομικά με την γενναιοδωρή συνεισφορά της ελληνικής κυβέρνησης και διοικείτο από ένα ακαδημαϊκό συμβούλιο με την συμμετοχή των ακαδημαϊκών αρχών του King's College και του πρεσβευτή της Ελλάδας στο Λονδίνο Ιωάννη Γεννάδιου, μεταξύ άλλων.²⁰⁷ Τα νέα έφθασαν στο Παρίσι και τον νεαρό Τουνβιτς μέσω του συγγενή του εξ' αγχιστείας Gilbert Murray, που εκτός από εξέχων φιλέλληνας τύχαινε να είναι και ο μέντορας του Burrows.²⁰⁸

Οι αρχικοί διερευνητικοί ενδοιασμοί του Τουνβιτς κάμφθηκαν κατά την πορεία του 1919 και απόληξαν στην τελική του εκλογή το φθινόπωρο του ιδίου έτους. Κατά την διάρκεια των δυο φάσεων της εξ' αποστάσεως επικοινωνίας του με τον Burrows, ο Τουνβιτς τόνιζε το γεγονός ότι αυτό που τον ενδιέφερε σε ακαδημαϊκό επίπεδο ήταν λιγότερο η σπουδή της γλώσσας και της λογοτεχνίας όσο η μελέτη της ελληνικής κουλτούρας με πνεύμα ιστορικό υπό το πρίσμα του ευρύτερου «ανατολικοευρωπαϊκού πολιτισμού». Τον ενδιέφερε, με άλλα λόγια, «η κοινή κουλτούρα από την οποία οι διάφοροι εθνικοί πολιτισμοί της Ανατολικής Ευρώπης (και ειδικά ο Ελληνικός) έχουν εκπηγάσει».²⁰⁹

Η εναρκτήρια διάλεξη το Φθινόπωρο του 1919 είχε τίτλο «Ο τόπος της Μεσαιωνικής και Μοντέρνας Ελλάδας στην Ιστορία» και επιτελέστηκε υπό το βλέμμα των Βενιζέλου και Γενναδίου. Εκεί επιχείρησε με πνεύμα συγκριτικό να αναλύσει τα κοινά σημεία του «Ανατολικού» και «Δυτικού» Ευρωπαϊκού πολιτισμού και να σκιαγραφήσει την μελλοντική τους γειτνίαση μέσω μιας ανάλυσης της κοινής

---

²⁰⁷ Την εποχή που ο Τουνβιτς επισκοπούσε την ελληνική ιστορία, το 1915, ένας άλλος φιλέλληνας βενιζελικός ακαδημαϊκός, ο Ronald Burrows, από την θέση του διευθυντή του King's College του πανεπιστήμιου του Λονδίνου διερευνούσε την δυνατότητα δημιουργίας μιας έδρας ελληνικών σπουδών με την υποστήριξη της ελληνικής κυβέρνησης σε συμφωνία με το πνεύμα της εποχής και την πολιτική του κολεγίου. Επρόκειτο για μια περίοδο ίδρυσης ακαδημαϊκών τμημάτων που έδιδαν έμφαση στην αυτοδιάθεση των λαών της νοτιοανατολικής Ευρώπης και είχαν σπόνσορες τις ανάλογες κυβερνήσεις. Επιτομή αυτών ήταν η Σχολή Σλαβονικών Σπουδών του Kings College την εναρκτήρια διάλεξη της οποίας εκφώνησε ο μετέπειτα πρόεδρος του Τσεχοσλοβακικού κράτους Masaryk. Ταυτόχρονα, υπήρχαν σχέδια για την δημιουργία τμημάτων Ρουμανικών, Σερβικών και Ρωσικών σπουδών. Οι προσπάθειες του Burrows δεν ευοδώθηκαν παρά μέχρι το 1917 λόγω των δυσχερειών στην ελληνική πολιτική ζωή καθώς και των δυσκολιών εξεύρεσης χρηματοδοτών παρά τις επίμονες επαφές με πολλά μέλη της πλούσιας και ευμεγέθους βενιζελικής κοινότητας του Λονδίνου και της Βρετανίας εν γένει. Βλ. Clogg Richard, *Politics and the Academy*, Frank Cass, Λονδίνο 1986

²⁰⁸ Η απροθυμία του Miller που είχε υποδειχθεί από τον Βενιζέλο ως ιδεατός υποψήφιος έκανε τον Burrows να θέσει το ζήτημα σε πολλούς (ιδιαίτερα Βρετανούς) ακαδημαϊκούς φιλέλληνες στην Ελλάδα και αλλού, λαμβάνοντας μια σειρά προτάσεων που περιελάμβαναν μεταξύ άλλων ακόμη και τα ονόματα των Τριανταφυλλίδη και Καβάφη.

²⁰⁹ Αναφέρεται σε Clogg, οπ, 26

τους πορείας, καθόσον και οι δυο αντιμετωπίζονταν ως ζωντανοί οργανισμοί με ίδια αφετηρία. Την ίδια στιγμή, αναφέρθηκε και στο κοινό καθήκον που είχαν να αντιμετωπίσουν η Ελλάδα και η Βρετανία στην Ανατολία - ιδιαίτερα η Ελλάδα που λάμβανε το μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως η κατεξοχήν γέφυρα μεταξύ Μέσης Ανατολής (Τουρκίας) και Ευρώπης.²¹⁰

Μπορεί η διάλεξη του Toynbee να απέσπασε τα θετικά σχόλια των υψηλών προσκεκλημένων (μάλιστα ο Βενιζέλος, όπως αναφέρει ο Richard Clogg, πρότεινε στον Γεννάδιο να την εκδώσει) αλλά την σημαντικότερη καταγραφή των θεωρητικών προβληματισμών του τριαντάχρονου πλέον ακαδημαϊκού Toynbee μας δίδει η τελευταία του διάλεξη λίγο προτού αναχωρήσει με ακαδημαϊκή άδεια προς την περιοχή μελέτης του ώστε να δει «πώς η Ελλάδα χειρίζεται την μουσουλμανική μειονότητα στις νέες της επαρχίες». Ο τίτλος της εναρκτήριας διάλεξης για το 1920 ήταν *Η Τραγωδία της Ελλάδας*. Είχαν προηγηθεί τρία εξάμηνα διαλέξεων αναφορικά με ειδικά θέματα περί της Βυζαντινής και Οθωμανικής Ιστορίας καθώς και της Ιστορίας της Ελληνικής επανάστασης.²¹¹

Η *Τραγωδία της Ελλάδας* πρόκειται για μια απόπειρα του Toynbee να μιλήσει θεωρητικά για την Ιστορία σε ένα τοπίο θρυμματισμένο από την φρίκη του Πολέμου που, μολαταύτα, είχε επικαιροποιήσει με ιδιαίτερο τρόπο τους στοχασμούς του Θουκυδίδη.²¹² Οι πρότερες ενοράσεις περί οικονομίας και εθνότητας ως οδηγητικές αρχές μιας ιστορικής προσέγγισης και ερμηνείας έχουν πλέον υποχωρήσει και αυτο που επιτελείται είναι μια στροφή στο «πολιτισμικό» ως θεμέλιο και βασική αναλυτική μονάδα της Ιστορίας. Η ποιητική της Ιστορίας ως ιστορίας του πολιτισμού για τον Toynbee φαίνεται να περνά μέσα από την αριστοτέλεια καταστατική διχοστασία ποίησης και ιστορίας.²¹³

Η ανάγνωση της Θουκυδίδιας ιστορίας ως τραγωδία επιχειρεί να προβληματοποιήσει την παραπάνω διάκριση που θέλει την ποίηση να ομιλεί για το

---

²¹⁰ ό.π, 45, 55

²¹¹ ό.π, 53

²¹² R.N Stromberg, *A.J.Toynbee: Historian in an age of crisis*, Southern Illinois University Press, Ιλινόι, 1972, 5. Ο Toynbee, μετέπειτα θα αναφέρει: «Ο γενικευμένος πόλεμος του 1914 με βρήκε στο Balliol να παρουσιάζω τον Θουκυδίδη σε προπτυχιακούς των *Literae Humaniores*, και τότε, ξάφνου, διαφωτίστηκα: Η εμπειρία που βιώναμε είχε ήδη βιωθεί από τον Θουκυδίδη...Οτιδήποτε και αν πει η χρονολογία ο κόσμος του Θουκυδίδη και ο δικός μου ήταν πλέον σύγχρονοι. Εάν αυτή ήταν η αληθής σχέση μεταξύ του Ελληνορωμαϊκού και του Δυτικού πολιτισμού, γιατί να μην ήταν και η σχέση μεταξύ όλων των γνωστών σε εμάς πολιτισμών;» βλ. MacNeil , ό.π, 94

²¹³ Πρόκειται για την *Ποιητική* IX(2-4) σε μετάφραση Αντώνη Λιάκου. Παρατίθεται σε Λιάκος Αντώνης, *Πως Το παρελθόν γίνεται Ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007, 134 Ο Λιάκος αναγιγνώσκει την αριστοτελική διάκριση ως μια καταστατική στιγμή μιας ανά των αιώνων «συζήτηση» περί ιστορίας και φιλοσοφίας σημαντικές στιγμές της οποίας ήταν οι συνεισφορές του Humboldt, του Ranke

καθολικό και την ιστορία για το επί μέρους, το ατομικό. Ταυτόχρονα, η εκδίπλωση της πλοκής της αρχαίας ιστορικής τραγωδίας (μια πράξη μιμητική) λαμβάνει μια διάσταση ηθική, που δύναται να αποτελέσει το σημείο φυγής από την τραγικότητα της συγχρονίας.

Ο πολιτισμός ορίζεται μέσα από την διάκριση φύσης (περιβάλλοντος) και ανθρώπινου πνεύματος και είναι ουσιαστικά η συνάρτηση της επενέργειας της ανθρώπινης βούλησης στους μηχανιστικούς νόμους της φύσης καθώς η κοινωνική ζωή «ανέρχεται στο ύψος του πολιτισμού όταν το ανθρώπινο πνεύμα...αντί να σχηματίζεται από το περιβάλλον...το μορφοποιεί προς δικό του όφελος ή το 'εκφράζει' 'αποτυπώνόμενο' στον κόσμο». ²¹⁴

Ergo, ως ανθρώπινο δημιουργήμα ο πολιτισμός είναι έργο τέχνης, με την αριστοτελική έννοια του όρου. Πρόκειται για ένα *κοινωνικό* έργο τέχνης, κάτι σαν την αρχαία τραγωδία με την ιστορική αφήγηση να συνιστά την πλοκή του. Όπως θα γράψει σε ένα ιδιαίτερα σημαντικό χωρίο:

Οι μελετητές του δράματος από τον Αριστοτέλη και έπειτα υποστηρίζουν ότι σχεδόν όλες οι μεγάλες τραγωδίες στην λογοτεχνία είναι εκθέσεις πολύ λίγων θεμελιακών πλοκών. Υποπεύομαι ότι οι μεγάλες τραγωδίες της ιστορίας - δηλαδή οι μεγάλοι πολιτισμοί που έχουν δημιουργηθεί από το ανθρώπινο πνεύμα - ίσως αποκαλύψουν την ίδια πλοκή εάν αναλυθούν ορθά. Κάθε πολιτισμός -για παράδειγμα οι πολιτισμοί της Μεσαιωνικής και Μοντέρνας Ευρώπης και ο Αρχαιοελληνικός -είναι μια παραλλαγή του ίδιου θέματος. Η μελέτη της πλοκής του πολιτισμού στην ευρύτερη εκδίπλωσή του είναι οπωσδήποτε ο σωστός στόχος μιας ανθρωπιστικής εκπαίδευσης[...] Στις χειρότερες στιγμές του πολέμου αποσπάσματα από τους κλασικούς...έρχονταν στο νου μου και με ανακούφιζαν. Ένιωθα ότι οι άνδρες αυτοί είχαν διαβεί τον δρόμο στον οποίον βρισκόμασταν · ότι είχαν πάει πιο μακριά από εμάς, ως το τέλος· και ότι η σοφία της μεγαλύτερης εμπειρίας τους σε συνδιασμό με την δριμύτητα δεινών μεγαλύτερων από τα δικά μας εκφραζόταν στην ομορφιά των λέξεων.

²¹⁵

Στην θεμελιωτική του αυτή απόπειρα ο Toynbee φαίνεται να συνδιαλέγεται με εξαιρετικά περίπλοκες φιλοσοφικές ιδέες σε μια αμφίδρομη αενάως επαναληπτική

²¹⁴ A.J. Toynbee, *The Tragedy of Greece*, Οξφόρδη 1920, 5 Στις σημειώσεις κάποιου από τα μαθήματα της περιόδου, μεταξύ άλλων γράφει: « Οι άνθρωπινες αποτυπώσεις στο περιβάλλον τους δημιουργεί ένα αρχείο [record] που επιτρέπει σε επόμενες γενεές να αναδομήσουν νοητικά τις δραστηριότητες των προγόνων τους» Παρατίθεται σε McNeil, 96

²¹⁵ *The Greek tragedy...*, 12

κίνηση από την Θουκιδίδεια ιστορία προς την Αριστοτελική *Ποιητική* που του επιτρέπει να στοχαστεί ταυτόχρονα την ιστορία ως όλον αλλά και μέρος του όλου. Οι θεωρητικές μας, όμως, γνώσεις δεν μας επιτρέπουν να αναλύσουμε περαιτέρω τις λεπτές πτυχώσεις του πολύπλοκου στοχασμού του Toynbee.

Την ίδια περίοδο που βουτηγμένος στην αρχαία ιστορία και φιλοσοφία ο Toynbee επιχειρούσε να βρει τις αρχές μιας παγκόσμιας ιστορίας που θα απαντούσε στο ζοφερό κλίμα της εποχής του, στην Γερμανία ο Spengler είχε ήδη εκδώσει την *Παρακμή της Δύσης* - ένα κείμενο το οποίο με ιδιαίτερη έξαψη ο Toynbee επισκέφθηκε το καλοκαίρι του 1920. Ήταν μάλιστα τότε που επιχείρησε και μια πρώτη αποτυχημένη απόπειρα διατύπωσης μιας καθολικής μελέτης της ιστορίας ως σχόλιο στο δεύτερο χορωδιακό της Αντιγόνης.²¹⁶

Στο ίδιο το έργο του Spengler ανίχνευσε δυο βασικές προκείμενες που ταυτίζονταν με τις θεωρητικές του αναζητήσεις και αφορούσαν αφενός τον αποκλεισμό των εθνών-κρατών ή πόλεων- κρατών ως πρώτες αρχές για μια θεωρία της ιστορίας και αφετέρου την ιδιότυπη επαναληπτική συγχρονία όλων των πολιτισμών. Από την άλλη, κατηγορούσε τον Spengler πως η σκέψη του παρέμενε δογματική και ντετερμινιστική αναφορικά με τις αιτίες που γεννούσαν τους πολιτισμούς και την λογική που καθόριζε την κυκλική τους πορεία. Όπως θα γράψει χρόνια αργότερα:

Σύμφωνα με αυτόν [τον Spengler] οι πολιτισμοί αναδύονταν, αναπτύσσονταν, παρήκμαζαν και καταδύονταν με μια αξεδιάλυτη ομοιομορφία και ορισμένο χρονοδιάγραμμα, χωρίς να προσφέρεται καμία εξήγηση. Ο Spengler είχε εντοπίσει έναν μόνο φυσικό νόμο - και έπρεπε να εμπιστευτεί κανείς τον δάσκαλο: *ipse dixit*. Το αυθαίρετο αυτό αξίωμα έμοιαζε απογοητευτικά ανάξιο της ευφυΐας του· σε αυτό το σημείο συνειδητοποίησα τις διαφορές στις εθνικές μας παραδόσεις. Εκεί που ο γερμανικός *απριορισμός* έφτανε στα όριά του θα έβλεπα τι μπορούσε να κάνει ο Αγγλικός εμπειρισμός. Θα δοκίμαζα διαφορετικές πιθανές εξηγήσεις υπό το φως των γεγονότων βλέποντας πως θα αντιμετώπιζαν την δοκιμασία.²¹⁷

Τα γεγονότα που επρόκειτο να τεθούν στο μικροσκόπιο του Toynbee δεν ήταν άλλα από τα παρεπόμενα της μικρασιατικής εκστρατείας κατά το έτος 1921. Τον Γενάρη λοιπόν θα μετέβαινε σε τόπους οικείους και ανοίκειους. Στις παραμονές του ταξιδιού του στην Ελλάδα και την Τουρκία, ο Toynbee φαίνεται να έχει πλέον

²¹⁶ βλ. υποσημείωση 288

²¹⁷ Βλ. Toynbee, *Civilisation on Trial* 9-10, ό.π και McNeil ό.π, 96-99

ανιχνεύσει το πρώτο θεμέλιο μιας θεωρίας της ιστορίας σε μια έννοια πολιτισμού που παρέμενε *grosso modo* ενική, θολή, αδιάκριτη και αταξινόμητη πέραν μιας πολύ γενικής διάκρισης Ανατολής – Δύσης. Η εμπειρικού τύπου κριτική αναμέτρηση με τις ενοράσεις του Spengler θα ολοκληρωνόταν με το ελληνοτουρκικό ταξίδι του Toynbee, καθώς όπως θα υποστηρίξουμε στο επόμενο κεφάλαιο, ήταν *εκεί* στα πεδία των μαχών και στις ιδιαιτερότητες των πληθυσμών που μπόρεσε να συλλάβει την πρωτόλεια λογική μιας πολιτισμικής ιστορίας. Η Κωνσταντινούπολη αποτέλεσε, υπό μια έννοια, το καταστατικό έξωθεν μα και το εσωτερικό επίδικο μιας βαθιά δυτικο - κεντρικής, αποικιοκρατικού τύπου θεωρίας της ιστορίας.

5. Εικόνες της Εγγύς και Μέσης Ανατολής : Εντυπώσεις και Αποτυπώσεις

Ζοφερή δεν είναι τόσο η ίδια η πρόβλεψη του θανάτου, όσο η βεβαιότητα ότι ο θάνατος πρόκειται να μας βρει εκφυλισμένους.

Arthur de Gobineau

Η απόβαση του ελληνικού στρατού στην «άπιστη Σμύρνη»²¹⁸ αποτέλεσε και το σημείο καμπής της πορείας του τουρκικού εθνικού κινήματος που, ύστερα από την συνθηκολόγηση του Μούδρου είχε αρχίσει να διαμορφώνεται σταδιακά και σποραδικά από την Ανατολική Θράκη ως στην Ανατολία. Εκεί, στις ακτές της Σαμψούντας, επρόκειτο λίγες μέρες αργότερα να αποβιβαστεί ο Μουσταφά Κεμάλ, επιφορτισμένος από την κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης με την εποπτεία του αφοπλισμού των οθωμανικών δυνάμεων - κάτι που αρνήθηκε να πράξει.²¹⁹

Αντιθέτως, συνέβαλε αποφασιστικά στην πολιτική και στρατιωτική οργάνωση του εθνικού κινήματος, σημαντικές στιγμές του οποίου αποτέλεσαν τα συνέδρια της Σεβάστειας και του Ερζερούμ, τα οποία απόληξαν στην διαμόρφωση και κωδικοποίηση του «εθνικού συμφώνου».²²⁰ Αλλά και η ελληνική πλευρά είχε έρθει για να τιμήσει ένα είδος συμφώνου τόσο με τους συμμάχους (ιδιαίτερα τις Βρετανικές δυνάμεις) των οποίων τελούσε εντολοδόχος έως την τελική ρύθμιση, όσο και με τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς, στους οποίους όφειλε τόσο εθνική προστασία όσο και την ιδεολογική και πολιτική της συνοχή.²²¹

²¹⁸ Η Σμύρνη ήδη από την εποχή του Αβδούλ Χαμίτ ονομαζόταν «Γκιαούρ Ισμίρ» - άπιστη Σμύρνη, λόγω της ιδιαίτερης παρουσίας χριστιανικών πληθυσμών και φραγκολεβαντίνων. Για μια ενδιαφέρουσα σκιαγράφηση του ιστορικού τοπίου της Σμύρνης την ύστερη οθωμανική περίοδο με τα εργαλεία της κοινωνικής ιστορίας και της ιστορίας των νοοτροπιών βλ. Georgelin Javier, *Σμύρνη* Κέδρος, Αθήνα 2007

²¹⁹ Lewis, ό.π

²²⁰ Μεταξύ του Δεκεμβρίου του 1918 και του Οκτωβρίου του 1920 πραγματοποιήθηκαν 28 συνέδρια, απότοκο της δράσης των ενωτικών και κατά τόπους της οργάνωσης «επιτροπών των εθνικών δικαιωμάτων». Σε αυτό το πλαίσιο το συνέδριο του Ερζερούμ με τα δέκα σημεία του και αυτό της Σεβάστειας ήταν τα σημαντικότερα. βλ. Ζ 197-99

²²¹ Η έννοια της «εντολής» έχει εξαιρετική σημασία για την κατανόηση κρίσιμων πτυχών του διεθνούς συστήματος της εποχής πάντα σε συνάρτηση με τη αρχή των εθνότητων. Όπως επισημαίνει ο Kedourie ο δανεισμένος από το ρωμαϊκό ιδιωτικό δίκαιο όρος «εντολή», από το συνέδριο των Παρισίων και την θέσμιση της Κοινωνίας των Εθνών μετατράπηκε σε μια de facto νομιμοποίηση των

Από τις πρώτες ώρες της απόβασης και την πιστολιά (κάπου μεταξύ της προκυμαίας και του δημαρχείου) που έδωσε το εναρκτήριο λάκτισμα για τις ελληνικές «βιαιότητες», έγινε κατανοητό ότι η πλήρωση της εθνικής εκπολιτιστικής αποστολής δεν θα γινόταν αναίμακτα. Η ώρα όμως του πολέμου δεν είχε έρθει ακόμη - το έτος 1919-20 ήταν μάλλον η εποχή της ανεμπόδιστης προώθησης των ελληνικών δυνάμεων τόσο μακριά από την Σμύρνη όσο επέβαλλε η εξυπηρέτηση των βρετανικών δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη αλλά και η εκτίμηση για την διάλυση των τουρκικών αντάρτικων άτακτων δυνάμεων και της εδραίωσης της πολιτικής διοίκησης με πρωταγωνιστή τον αινιγματικό και αμφιλεγόμενο Αριστείδη Στεργιάδη.

Η υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών τον Αύγουστο του 1920 έκανε πράξη την Ελλάδα των πέντε ηπείρων και των δυο θαλασσών νομιμοποιώντας την ελληνική κατοχή που εκτεινόταν πλέον ως την γραμμή Προύσας – Αλάσεχir, 250 χιλιόμετρα από τα μικρασιατικά παράλια. Ταυτόχρονα, ενδυνάμωσε και εδραίωσε το τουρκικό εθνικό κίνημα, που παρά το συγκεχυμένο ιδεολογικό του στίγμα είχε πλέον αναχθεί στον μοναδικό εκφραστή της αντίστασης, συγκρουόμενο με την κηδεμονευόμενη οθωμανική διοίκηση της υπό βρετανικής πλέον κατοχής Κωνσταντινούπολης.²²²

Οι αρχές του 1921 σήμαναν και μια νέα κρίσιμη καμπή του πολέμου. Το αναντίρρητα σημαντικό γεγονός ήταν οι εκλογές που μόλις είχαν προηγηθεί στην Ελλάδα και οδήγησαν στην εξουσία την αντιβενιζελική παράταξη. Ο θριαμβευτής των Σεβρών όχι μόνο δεν κατάφερε να θριαμβεύσει εκλογικά όπως αναμενόταν, αλλά αναγκάστηκε να αυτοεξοριστεί στο Παρίσι, προς έκπληξη των δυτικών αλλά και εντόπιων παρατηρητών.²²³ Η νέα κυβέρνηση του βετεράνου πολιτικού Δημήτριου Ράλλη που κοινοβουλευτικά υποστηριζόταν από την αντιβενιζελική πλειοψηφία του Γούναρη διεξήγαγε δημοψήφισμα και πέτυχε την επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου. Οι δυτικοί ψίθυροι για το εύθραυστο των Σεβρών σταδιακά μετατρέπονταν σε φωνές για την αναθεώρηση της συνθήκης, κάτι που πιστοποιήθηκε

σφαιρών επιρροής των Μεγάλων Δυνάμεων και της παρουσίας των τελευταίων σε ξένα εδάφη ώστε να προετοιμάσουν την εφαρμογή της αρχής των εθνотήτων που θα απέληγε σε κρατική αυτοδιάθεση. Βλ. Kedourie, ό.π., 188-191

²²² βλ. Smith, ό.π., 240-243, Γιαννουλόπουλος ό.π., 257-265

²²³ Για τις πολιτικές και τις διπλωματικές παραμέτρους της ήττας βλ. Hering, ό.π., 937-955 και Smith ό.π., 293-324

λίγους μήνες αργότερα, τον Φλεβάρη του 1921, με την συνδιάσκεψη του Λονδίνου.²²⁴

Μέσα σε αυτο το συγκεκριμένο, ο Toynbee επρόκειτο να περιδιαβεί την περιοχή πρώτιστα υπό την ιδιότητα του δημοσιογράφου – πολεμικού ανταποκριτή του Βρετανικού φιλελεύθερου, φιλελληνικού και φιλεργατικού [Labour] «Μαγχεστριανού Φύλακος» [Manchester Guardian] του C.P Scott.²²⁵ Με αυτόν τον τρόπο και υπό αυτήν την ιδιότητα βρήκε την ευκαιρία να συναντήσει «εξέχουσες προσωπικότητες» και να καταστεί «μάρτυρας σημαντικών γεγονότων», όπως θα γράψει αμέσως μετά την πολεμική του περιπέτεια *Δυτικό Ζήτημα μεταξύ Ελλάδας και τις Τουρκίας* – το έργο που εγκιβώτισε την εμπειρία του και πρόσφερε μια πολλαπλά σημαντική και ανθεκτική στον χρόνο ερμηνεία του ελληνοτουρκικού imbroglio.²²⁶

Στις γραμμές που ακολουθούν θα τοποθετήσουμε στο φόντο το παραπάνω έργο αναλύοντας και αντιμετωπίζοντας τον Toynbee πρωτίστως ως «ειδικό» ταξιδιώτη και δημοσιολογούντα για την περιοχή, προσπαθώντας να φέρουμε στην επιφάνεια τις αντιλήψεις του τόσο για τα υποκείμενα, πλέον, μελέτης του όσο και για τα ιστορικά συμβάντα που παρακολουθούσε εν τω γίνεσθαι. Στο τέλος του κεφαλαίου, μόνον, θα εκθέσουμε το ερμηνευτικό σχήμα, όπως κωδικοποιείται στο βιβλίο που εκδόθηκε λίγο μόλις καιρό μετά την επιστροφή του Toynbee στην Βρετανία.

5.1 Πρώτες Εντυπώσεις

Ο πρώτος «πρωταγωνιστής» που ο Toynbee συνάντησε ήταν ο νέος πρωθυπουργός Δημήτριος Ράλλης, ο οποίος μάλιστα του έδωσε μια από τις πρώτες συνεντεύξεις του. Η συζήτηση, ενδεικτική του κλίματος που επικρατούσε στην Αθήνα των αρχών του 1921 αφορούσε επί το πλείστον την εσωτερική κατάσταση στο Ελληνικό

---

²²⁴ Ο γηραιός βετεράνος πολιτικός Δημήτριος Ράλλης ο οποίος πολλά χρόνια νωρίτερα όπως είδαμε παραπάνω αγόρευε με ιδιαίτερο πάθος για την αναγκαιότητα ενός άλλου «ατυχή» ελληνοτουρκικού πολέμου, κλήθηκε να αναλάβει τα πολιτικά ηνία της χώρας στην δυσκολότερη ίσως περίοδο διεξαγωγής ενός άλλου πολέμου με τους ίδιους μα και φανερά διαφορετικούς πρωταγωνιστές. Η πρωθυπουργία του, ωστόσο, διήρκεσε μόλις έναν μήνα καθώς η διαφωνία του σε σχέση με την επιθετική πολεμική και διπλωματική τακτική που επελέγη προκάλεσε την παραίτησή του. Smith, ό.π, 329

²²⁵ Για τις ιδεολογικές συντεταγμένες του Manchester Guardian, βλ. Ayers David, *Manchester Guardian*, Cornell university press, Νέα Υόρκη 1971. Η εργασία του Toynbee για την εφημερίδα δεν ήταν εξ' αρχής γνωστή στις αρχές του πανεπιστημίου, γεγονός που εξηγεί και την υπογραφή του ως «ειδικός απεσταλμένος». Βλ. Clogg, ό.π και Mcneil, ό.π

²²⁶ *Το Δυτικό Ζήτημα*, ό.π

βασιλείο και τις εκτεταμένες εκκαθαρίσεις των βενιζελικών από την διοίκηση, τα δικαστήρια, το στράτευμα.²²⁷

Ο Toynbee πέρασε στην Αθήνα δυο εβδομάδες γεμάτες ανταποκρίσεις, συναντήσεις με βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς πολιτικούς, Βρετανούς αξιωματούχους και παλιούς γνώριμους από την Βρετανική Αρχαιολογική σχολή, η οποία τουλάχιστον από τα χρόνια του Πρώτου Πολέμου συνδύαζε την μορφωτική και πολιτισμική πολιτική με την αντικατασκοπεία έχοντας μετατραπεί σε παράρτημα της διπλωματικής αντιπροσωπείας του Ηνωμένου Βασιλείου.²²⁸ Μεγάλο μερίδιο των ενασχολήσεων του στην Αθήνα αναλώθηκε επίσης σε προσπάθειες διευθέτησης των τυπικών και οικονομικών παραμέτρων του ταξιδιού του στην Σμύρνη και το μέτωπο. Ταυτόχρονα, όποτε ξέκλεβε λίγο χρόνο, φρόντιζε να επισκεφθεί γνώριμα τοπία και αρχαιολογικούς χώρους κοντά στην πρωτεύουσα ενθουσιάζοντας αλλοτινές περισσότερο ανέμελες εποχές.²²⁹

Η πρακτική του αδυναμία να μεταβεί στην επαρχία ενέτεινε μια αίσθηση απομόνωσης, κάτι που ήταν έκδηλο στους στοχασμούς του για τα πολιτικά τεκταινόμενα, καθώς εξέλειπε ένας κρίσιμος παράγοντας που θα του επέτρεπε να προβεί σε μια περισσότερο ολοκληρωμένη περιγραφή και ερμηνεία των νέων κοινωνικοπολιτικών δεδομένων. Σε κάθε περίπτωση, κατάφερε να αποκτήσει μια αρκετά πυκνή εικόνα των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων, όπως προκύπτει και από την αρθρογραφία του, οι βασικές πτυχές της οποίας αναλύονται παρακάτω.

Η πολιτική σκηνή της Αθήνας για τον Toynbee ήταν αποκομμένη από το κοινωνικό, γεμάτη προσωπικές πολιτικές αντιπαλότητες που ανάγονταν στα χρόνια

---

²²⁷ 'Greek Policy To-day: Interview with new Premier', *Manchester Guardian*, 21.01. 1921

²²⁸ Η Βρετανική Σχολή υπό την διεύθυνση του Wace είχε επιφορτιστεί με το έργο της αντικατασκοπείας τόσο πριν όσο και μετά από τον Πόλεμο - κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας. (βλ. Clogg, «The British School at Athens and the Modern History» of Greece στο *Anglo-Greek Attitudes*, St. Antony's College, Οξφόρδη 2000, 19-35. Κατά την σύντομη παραμονή του στην Αθήνα, ο Toynbee συνάντησε όλους τους σημαντικούς Βρετανούς διπλωμάτες εντός και εκτός εισαγωγικών, συμπεριλαμβανομένων των Atchley (ανατολικό γραμματέα/oriental secretary της πρεσβείας), Wace και Welsh (διευθυντή και μέλος της Βρετανικής αρχαιολογικής σχολής επιφορτισμένα με καθήκοντα αντικατασκοπείας), Graves (πρεσβευτή του Ηνωμένου Βασιλείου). Οι συναντήσεις του με Έλληνες πολιτικούς εκτεινόταν από τον Ράλλη και τον Γούναρη, έως τον «εκλεκτό του παλατιού» Στράτο και τον βενιζελικό Πάλλη. βλ. Toynbee Papers, ό.π

²²⁹ Σε γράμμα του της 19ης Ιανουαρίου έγραφε: «Το κλίμα είναι υπέροχο. Έχω περίπου την διπλάσια φυσική ενέργεια σε σχέση με την Αγγλία και κοιμάμαι σαν βόδι. Νιώθω ως εάν να ήμουν πάντοτε στο σπίτι μου». Σε σχέση με τις περιορισμένες περιδιαβάσεις του αναφέρει: «Το υπέροχο στην Ακρόπολη, μαζί με τα σχέδια του βράχου είναι η τελειότητα των λίθων - με καταλαμβάνει ένα είδος φυσικής απόλαυσης όταν βλέπω λίθους τόσο υπέροχα σμιλεμένους. Η ατμόσφαιρα ήταν τόσο διανοητική σήμερα ώστε μπορούσα να δω όλη την θέα - την Ακροκόρινθο μεταξύ των δυο βουνών της Σαλαμίνας, τα Μέθανα...ένα τοπίο ωραιότερο από το Υπουργείο Εξωτερικών, όπου είχα ένα ραντεβού πηγαίνοντας» Toynbee Papers, ό.π

του εθνικού διχασμού και υποβάθμιζαν την οποιαδήποτε απόπειρα αντιμετώπισης των πολλαπλών προβλημάτων της υπαίθρου και έθεταν σε δεύτερη μοίρα την πολεμική περιπέτεια. Οι κάθε λογής εκκαθαρίσεις τόσο τους κόλπους της διοίκησης όσο και του στρατεύματος ιεραρχούσαν την αντιμετώπιση των λοιπών ζητημάτων της πολιτικής ατζέντας παρά το γενικότερο κλίμα επιμονής για μια γενικευμένη επίθεση και επανεπιβεβαίωσης του ζωτικού χαρακτήρα της συμμαχίας με την Βρετανία.²³⁰

Εκτιμούσε, επίσης, πως η λαϊκή αποδοκιμασία της βενιζελικής παράταξης ήταν ορατή με ιδιαίτερη ένταση πέραν των αστικών κέντρων, στις αγροτικές περιοχές, καθώς ήταν η πλειοψηφία των αγροτών της υπαίθρου που γύρισε την πλάτη στον Βενιζέλο λόγω της πολεμικής και οικονομικής απαθλίσωσης. Πιο ουσιαστικά, έγραφε ο Toynbee, οι ρίζες της αποδοκιμασίας μπορούσαν να ανιχνευθούν στον τρόπο με τον οποίο ο Βενιζέλος πολιτεύτηκε από το 1917 και έπειτα - ιδιαίτερα στις συνταγματικές και πολιτικές εκτροπές αλλά και, παραδόξως για τους ευρωπαίους, στην υπερβολική ταύτιση τις πολιτικής του με τις συμμαχικές δυνάμεις. Όλα αυτά, σε συνέργεια με κάποια υπέρ το δέον προοδευτικά πολιτικά μέτρα, «πλήγωσαν το *amour propre* του ελληνικού λαού». Ο πεφωτισμένος και χαρισματικός λοιπόν ηγέτης είχε αποξενωθεί από τον λαό του. Η ανάλυση κατέληγε με μια εύλογη ερώτηση: «Από την στιγμή που ο κ. Βενιζέλος απέτυχε, ποιος Έλληνας πολιτικός είναι ικανός να γιατρέψει τις πληγές του ελληνικού πολιτικού σώματος από τις βίαιες επιπτώσεις του πολέμου;»²³¹

Με τούτα τα ερωτήματα στο νου του επιβιβάστηκε στις 26 Γενάρη στο SS Ισμήνη με προορισμό την Σμύρνη, τον πρώτο τόπο ανατολικότερα της Ελλάδας που θα επισκεπτόταν ποτέ.²³² Οι επόμενοι τρεις μήνες (τέλη Γενάρη - αρχές Απρίλη 1921) επρόκειτο να είναι στιγμές πολλαπλών μαρτυριών στρατιωτικής, πολιτισμικής, ανθρωπολογικής και πολιτικής υφής, σε μια περίοδο που χαρακτηρίστηκε από τις πρώτες ήττες του ελληνικού στρατού εν μέσω μιας αποτυχημένης διπλωματικής απόπειρας για την αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών και της σταδιακής μετατροπής των ατάκτων της Ανατολίας σε τακτικό στρατό ύστερα από την

²³⁰ 'Greece after Venizelos: an impression of the new situation' *Manchester Guardian*, 03.02.1921

²³¹ 'Why Greece turned against Venizelos' *Manchester Guardian*, 05.02.1921

²³² Η αρχική πρόνοια ήταν να μεταβεί στην περιοχή με ελληνικό πολεμικό πλοίο και την συνοδεία του στρατηγού Βλαχόπουλου, κάτι που τελικά «ευτυχώς» δεν κατέστη δυνατόν – όπως θα γράψει αμέσως μετά το ταξίδι του, δεδομένης της άσχημης τροπής έλαβε τελικά η σχέση του με τις ελληνικές αρχές, όπως θα δούμε στην συνέχεια. Toynbee papers, ό.π

επικέντρωση του κεμαλικού εθνικού κινήματος στο δυτικό μέτωπο και την διπλωματική του ενίσχυση από τους γαλλοιταλούς.

Οι περιδιαβάσεις του Toynbee στην περιοχή, όπως φαίνεται από το δημοσιευμένο και αδημοσίευτο υλικό, λαμβάνουν τον χαρακτήρα χρονικογραφημάτων και οδοιπορικών, στρατηγικών και διπλωματικών αναλύσεων και προτάσεων που απευθύνονταν τόσο στο Βρετανικό κοινό (μέσω της Manchester Guardian) όσο και στο Foreign Office (μέσω γραμμάτων και αναφορών).²³³ Στην ανάλυση που ακολουθεί θα επιμείνουμε στα ερωτήματα εκείνα που αφορούν τόσο τις στάσεις του απέναντι στους Μικρασιάτες - Έλληνες, Τούρκους, «Λεβαντίνους», όσο και τις διπλωματικές του προτάσεις και (λιγότερο) τις στρατιωτικές αναλύσεις. Σε κάθε περίπτωση, έχουμε να κάνουμε με έναν υψηλό ταξιδιώτη επιφορτισμένο με την δημοσιογραφική πολυπρισματική κάλυψη ενός πολέμου αλλά και την ερευνητική από-κάλυψη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των λαών της περιοχής και του τρόπου ζωής τους.

Οι πρώτες εικόνες της Σμύρνης φέρνουν στο νου αλλοτινές εντυπώσεις του Πειραιά: αταξία, χάος, οχλοβοή συνθέτουν το σκηνικό μιας πόλης κακοβαλμένης, κακοφωτισμένης, με πλήθος καφενείων γεμάτα θορυβώδεις και αργόσχολους θαμώνες. Αυτή είναι άλλωστε και η πρώτη εικόνα της Ασίας: το καφεενείο Photi.²³⁴ Η Σμύρνη, ωστόσο, έχει έναν χαρακτήρα αλλόκοτο, διαφορετικό από οποιαδήποτε ελληνική πόλη που θα τον κάνει να αναφωνήσει: «Θεέ μου, η αντίθεση μεταξύ αυτού και της Αθήνας είναι μια διαφήμιση για τους Έλληνες ή σε κάθε περίπτωση για την επιτυχία του δυτικού εμβολίου». Απεκδυόμενη από οποιονδήποτε δυτικό μανδύα, η πόλη προσβάλλεται από μια πυρετώδη α- νοησία, μετατρέπεται σε ένα «παράσιτο» που έχει «επωαστεί σε μουσουλμανικό περιβάλλον».²³⁵

Η ιατρική μεταφορά (ο παρασιτικός χαρακτήρας) διαλανθάνει και στην περιγραφή της πρωταρχικής επαφής του Toynbee με την Σμύρνη από το κατάστρωμα

---

²³³ Σε δυο γράμματα από την Αθήνα (19.01 και 24.01) συναντάμε τις εξής περιγραφές για το ταξίδι του: «Το σχέδιό μου είναι να επιστρέψω στην Σμύρνη από το μέτωπο, να πάρω συνέντευξη από τον Στεργιάδη, τον διοικητή της περιοχής που έχει μια αξιόλογη φήμη και να του πω πως θέλω να περιδιαβώ σε όποιο μέρος της περιοχής επιθυμώ παρατηρώντας την δουλειά του. Πιστεύω πως θα είναι πολύ υπερήφανος για να αρνηθεί. Τότε λοιπόν θα κάνω καναδυο εκδρομές σε τουρκικές και ελληνο-τουρκικές περιοχές πίσω από την Σμύρνη και στον δρόμο για την Κωνσταντινούπολη». Λίγο αργότερα για το ίδιο θέμα θα γράψει: «Το σχέδιό μου είναι να επισκεφθώ πρώτα το μέτωπο στην Σμύρνη (Ουσάκ και Προύσα) και μετά κάποιες πόλεις γύρω από την Σμύρνη για να δω πως διοικείται η περιοχή. Θα συνδυάσω λίγη ιστορία με την δημοσιογραφία περιλαμβάνοντας την Έφεσο και την Πέργαμο...» Toynbee papers, ό.π

²³⁴ Toynbee papers, ό.π

²³⁵ ό.π

του SS Ισμήνη, μετά - φορέα του δυτικού πολιτισμού στην ανατολή.²³⁶ Πολύ πριν η Σμύρνη εμφανιστεί στον ορίζοντα, την «οσφρίστηκε» σε μια γειτονική παρέα εντόπιων αγγλολεβαντίνων και ξεκίνησε να αντιλαμβάνεται την παρουσία της μέσα από την αρχική ακατανοησία της γλώσσας τους μιας και «μου πήρε ώρα για να καταλάβω ότι η φυσική τους γλώσσα ήταν αγγλικά με ελληνική προφορά». Η «διακεκριμένη κυρία με το εντυπωσιακό της ύφος, τα δυο απαίσια κοριτσάκια και ο αδιάφορος άνδρας» αντιμετωπίζονται ως αλλόκοτα όντα που πέραν των δυτικών τους καταβολών δεν μπορούσαν να ξεφύγουν από κάποιον ορισμένο «λεβαντινισμό».²³⁷ Η παρατήρηση αυτή, όπως είναι φυσικό, ανακάλεσε στην μνήμη του Toynbee τους Βρετανούς Ινδούς, οι οποίοι ωστόσο διέφεραν καθότι ήταν «άκαμπτοι» [unassimilated].²³⁸

Η πρώτη όμως επαφή είχε και πολύτιμο εκ - παιδευτικό χαρακτήρα καθώς αποκόμισε ενδιαφέροντα συμπεράσματα σε σχέση με τις απόψεις των φραγκολεβαντίνων για την ελληνική κατοχή και τις συνέπειες της.²³⁹ Στην αρθρογραφία του, ωστόσο, ο περίεργος αυτός τύπος ανθρώπου αντιμετωπίστηκε ως το «δυτικό σημείο θέασης», το οποίο και μετέφερε στο βρετανικό κοινό σε ένα κείμενο που έβριθε μεταφορές και πυκνά αφηγηματικά μοτίβα με την Σμύρνη πότε να αποτελεί «ένα τραγικό επιφαινόμενο», πότε να μοιάζει με έναν «προλετάριο», την στιγμή που η δυτική Ευρώπη έβρισκε την αναλογία της ως ξεπερασμένη μπουρζουαζία.²⁴⁰

Η ζωή στην πόλη δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένα συμπύλημα κοσμοπολιτικής υφής δραστηριοτήτων με τα ηνία της να ανήκουν στις δυτικές φράγκικες κοινότητες. Ο - πάντοτε (αρσ)ενικός - Τούρκος προσέφερε υποτακτικά μέσω της εργασίας του

---

²³⁶ Στο ημερολόγιο του γράφει: «Πριν δύσει ο ήλιος κυκλώσαμε τον Υμηττό και αναγνώρισα όλα τα βουνά κατά μήκος της Αττικής ακτής - όπως ακριβώς αναγνωρίζει κανείς ανθρώπινα πρόσωπα. Πριν 9 χρόνια είχα περπατήσει όλη εκείνη την ακτογραμμή. Πάντοτε φαντάζομαι τα βουνά αυτά ως ζωντανά, αθάνατα και άφθαρτα όντα που στέκονται ακίνητα αγναντεύοντας. Η εισβολή του Δυτικού Πολιτισμού που παρατηρούν τώρα, είναι, θαρρώ, το πιο αλλόκοτο πράγμα που έχουν δει.» Toynbee papers, ό.π

²³⁷ Η Έλλη Σκοπετέα σχολιάζοντας την εικόνα των «Λεβαντίνων» στην Δύση (και ιδιαίτερα στην Βρετανία) στην ύστερη οθωμανική περίοδο σημειώνει ιδιαίτερα το γεγονός πως παρά την ιδιαίτερη γλωσσομάθεια τους στερούνταν γλώσσας, δηλαδή βρίσκονταν εντός ενός επικοινωνιακού χάσματος ως «αγωγοί» και όχι ανεξάρτητοι μεσολαβητές μεταξύ δύσης και ανατολής. Βλ. Σκοπετέα, ό.π, 101-2

²³⁸ Toynbee papers, ό. π

²³⁹ Στο ημερολόγιο του θα γράψει «Οι Αγγλολεβαντίνοι ήταν εναντίον της ελληνικής κατοχής και μου εμπιστεύτηκαν πως είχε νεκρώσει το εμπόριο. Ε, λοιπόν είχαν τρεις αιώνες μονοπώλιο και θα έπρεπε πλέον να εμπιστευθούν τις τύχες τους. Αναντίρρητα, οι Έλληνες θα τους ζημιώσουν...» Toynbee papers, ό.π

²⁴⁰ «First Impressions Of Smyrna : The Western Community and the Greeks», *Manchester Guardian*, 17 Φεβρουαρίου 1921

την πρώτη ύλη, καθώς πρώτα και κύρια ασχολείτο με την γη. Οι δυο λοιπόν κοινότητες, φραγκολεβαντίνοι έμποροι και Τούρκοι χωρικοί ζούσαν αρμονικά και συμπληρωματικά έως την δυναμική επανεμφάνιση των Ελλήνων, οι οποίοι «εξοπλισμένοι με τα εργαλεία του Δυτικού πολιτισμού άρχισαν να ανταγωνίζονται τους ίδιους τους δυτικούς για την οικονομική κυριαρχία στην Σμύρνη και την ενδοχώρα».²⁴¹ Η Σμύρνη λοιπόν, αποτελούσε το πεδίο ανταγωνισμού Δυτικών Φράγκων και Ελλήνων «εισβολέων» με επίδικο την πολιτική ηγεμονία στο χώρο και τον υποτακτικό Τούρκο χωρικό, καθόσον η πολιτισμική ήταν δεδομένη λόγω του ιδιαίτερου χαρακτήρα της δυτικής κοινότητας.²⁴² Για την δυτική λοιπόν κοινότητα της Σμύρνης, της οποίας την άποψη ο Toynebee μετέφερε και σε κάποιο βαθμό επιδοκίμαζε,²⁴³ η «τραγικότητα» της ελληνικής παρουσίας αποκτούσε και ειρωνικές διαστάσεις καθόσον οι (για τους αυτόχθονες δυτικούς) κατώτεροι πολιτισμικά Έλληνες υποστηρίζονταν από τις χώρες εκείνες με τις οποίες η δυτική κοινότητα είχε καταγωγικούς δεσμούς.²⁴⁴

Ο Toynebee, ωστόσο, δεν έμεινε σε αυτές τις απόψεις, αλλά προσηλωμένος πάντοτε στην καταστατική πολλαπλότητα των σημείων θέασης, ξεκίνησε να διευρύνει την προοπτική του καταγράφοντας ποικίλες απόψεις και επισκεπτόμενος διάφορες περιοχές (πάντοτε γύρω από την Σμύρνη) συνήθως, αλλά όχι πάντοτε, με την συνοδεία των ελληνικών αρχών.²⁴⁵ Σε πολλές μάλιστα από τις κηδεμονευόμενες

---

²⁴¹ Ο.π. Σε ένα παρεμφερές άρθρο γραμμένο λίγες πέντε μέρες αργότερα από το προηγούμενο, στις 8 Φεβρουαρίου (όπως είναι φυσικό η ημερομηνία συγγραφής και δημοσίευσης δεν συνέπιπτε χρονικά), ο Toynebee αναφέρεται εκτενέστερα στην «εμπορική κοινότητα»: «Όταν ομιλώ για εμπορική κοινότητα αναφέρομαι στους Δυτικοευρωπαίους κάτοικους της πόλης και των προαστίων, από τους οποίους εξαρτώνται οικονομικά άλλες πληθυσμιακές μερίδες. Οι Ολλανδοί είναι οι παλαιότεροι - οι Γάλλοι και οι Βρετανοί αποτελούν τις πολυπληθέστερες δυτικές αποικίες. Έχουν βρεθεί εδώ από το τέλος του 16^{ου} και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα...Η Αμερικανική κοινότητα, αν και η νεότερη, έχει ταυτιστεί τόσο πολύ με εκπαιδευτικές και λοιπές φιλανθρωπικές ασχολίες ώστε έχει πλέον ριζώσει για τα καλά. Οι άνθρωποι αυτοί μπορούν δικαίως να ισχυριστούν ότι έχουν κάνει την Σμύρνη αυτό που είναι. Ταυτόχρονα, πρόκειται για εκείνους που έχουν χτυπηθεί σκληρότερα τόσο οικονομικά όσο και συναισθηματικά από την παρούσα κατάσταση...» Βλ. «The Smyrna Problem: Views of the Western European Colony», *Manchester Guardian*, 28.02.1921

²⁴² ό.π

²⁴³ Αν και πολύ προσεκτικός στην αντικειμενικότητά του ως αγωγός εικόνων και θέσεων, από το ύφος των πρώτων ανταποκρίσεων και από τις σημειώσεις στο ημερολόγιο είναι έκδηλη η άποψή του ότι η Σμύρνη αποτελούσε το ανταγωνιστικό τερέν της πολιτικής ηγεμονίας μεταξύ των φραγκολεβαντινών και των Ελλήνων. Η δε πολιτισμική ηγεμονία των δυτικών ήταν δεδομένη.

²⁴⁴ Ο.π

²⁴⁵ Τα λόγια που έπονται αναπαριστούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την πνευματική αλλά και φυσιολογική κατάσταση στην οποία βρισκόταν αναφορικά με το αδέσμευτο των επισκέψεων του: «Δεν πρέπει όμως να αφήσω τον εαυτό μου να είναι φιλέλληνας, γιατί [οι Έλληνες] θα με εκδικηθούν [they are taking me up with a vengeance]: μου έστειλαν έναν αξιωματικό στο πλοίο να με συναντήσει (δεν με πρόλαβε φυσικά) και έναν ακόμη νεαρό αξιωματικό του ναυτικού στο ξενοδοχείο μου απόψε· και ένας άλλος θα έρθει να με μεταφέρει αύριο στο αρχηγείο - πράγμα που σημαίνει ότι αφού με

εξορμήσεις του αντιλαμβανόταν εκ του σύνεγγυς την ιδιαιτερότητα και τις τιμές που οι ελληνικές αρχές και πληθυσμοί απέδιδαν μέσω του ιδίου στην Βρετανική υποστήριξη, καθώς δεν ήταν λίγες οι φορές που αντιμετωπιζόταν «ως alter ego του Lloyd George» και καλείτο να αντιφωνήσει πανηγυρικούς λόγους σε λιγότερο ή περισσότερο αυθόρμητες δεξιώσεις και συναθροίσεις Ελλήνων με το Union Jack να ανεμίζει στις πλατείες χωριών εν μέσω χειροκροτημάτων και επιδοκίμασιών.²⁴⁶

Εξετάζοντας την αρθρογραφία και τις ταξιδιωτικές σημειώσεις της περιόδου των πρώτων εντυπώσεων ανακύπτει ένα αντιληπτικό σχήμα που εδράζεται και δομείται γύρω από το δίπολο αγρότες / χωρικοί της υπαίθρου και πεφωτισμένοι διοικητές και λοιποί «δυτικοτρόποι» πληθυσμοί των αστικών κέντρων. Αναφορικά με την πρώτη διαίρεση, την πρωτοκαθεδρία έχουν οι Έλληνες ως εγγύτεροι του δυτικού πολιτισμικού μαγνήτη. Σε σχέση με τα εμπορικά κέντρα οι λιγοστοί αλλά υπαρκτοί πεφωτισμένοι Τούρκοι, η Ελληνική διοίκηση του Στεργιάδη και οι φραγκολεβαντίνικοι πληθυσμοί ιεραρχούνται και εδώ με γνώμονα την εγγύτητα προς την δύση.

Οι Έλληνες χωρικοί σκιαγραφούνταν με πολύ θετικά χρώματα, ως οι πλέον ακμαίες και ενεργητικές πληθυσμιακές ομάδες που διψούσαν για μάθηση, είχαν έντονο επιχειρηματικό πνεύμα και συνέβαλαν τα μέγιστα στην πρόοδο μέχρι πρότινος καθυστερημένων περιοχών – ακόμη και εκεί όπου μειοψηφούσαν.²⁴⁷ Στην αφήγηση των οδοιπορικών του δεσπόζουν εικόνες μάθησης και διδασκαλίας προδίδοντας, με αυτόν τον τρόπο, την αντιμετώπιση των Ελλήνων ως φορείς προόδου σε μια κατά τα άλλα άμορφη και ασμίλευτη μάζα.²⁴⁸

ξεναγήσουν πρέπει να περιπλανηθώ μόνος μου και ει δυνατόν, να περάσω σε περιοχές που δεν ελέγχουν...» Toynbee papers, ό.π

²⁴⁶ Μια τέτοια σκηνή περιγράφει στο ημερολόγιό του στις 7 του Φλεβάρη: «Χθες έτυχα της καλύτερης υποδοχής που πρόκειται να έχω ποτέ στην ζωή μου! Από το Αλάσεχιν όπου επισκέφθηκα τον στρατηγό Νίδερ, οδηγήθηκα σε μια μικρή πόλη στο βορρά ονόματι Κούλα με 3-4 χιλιάδες Έλληνες που είχαν βάλει με το νου τους ότι ενσάρκωνα την Manchester Guardian. Μόλις φθάσαμε σε κοντινή απόσταση είδα πλήθη να βγαίνουν στους δρόμους με Union Jacks και ελληνικές σημαίες. Οδηγήθηκα στην πόλη εν πομπή με πλήθος μαθητών να με ακολουθεί, τον παπά και τον αρχιέμπορο του χωριού δίπλα μου και όλους να κραυγάζουν «Ζήτω η Αγγλία» [ελ. στο κείμενο]. Κατά μήκος του δρόμου είχαν κρεμάσει καρπέτα (πρόκειται για έναν εκ των κύριων τόπων παραγωγής τους). Οδηγήθηκα στο σχολείο όπου παρέθεσα ένα είδος δεξίωσης. Οι Τούρκοι βγήκαν από τα σπίτια τους και παρατηρούσαν δυσανασχέτωντας – στην Κούλα υπάρχουν 6 τζαμιά έναντι 2 εκκλησιών και ο πληθυσμός είναι ανάλογος. Το απόγευμα, ωστόσο, συναντήθηκα με μια αντιπροσωπεία 6 Τούρκων και κατάφερα να συζητήσω μαζί τους στα τούρκικα. Οι κακόμοιροι οι Έλληνες της Κούλα, τώρα που μπήκαν μέσα στις ελληνικές γραμμές νομίζουν πως μπορώ να τους βοηθήσω...» Toynbee papers, ό.π

²⁴⁷ «The Anatolian Greeks», *Manchester Guardian* 29.03.21 «The Greek Point of View» 04.03.21

²⁴⁸ Στο ημερολόγιο του γράφει πως «Πολλά έθνη επιδεικνύουν την αρχιτεκτονική τους, τα έργα τέχνης τους». Οι Έλληνες (και αυτο είναι συμπτωματικό της κουλτούρας και της ζωτικότητας τους) δείχνουν συνεχώς πως μεγαλώνουν την νέα γενιά». Toynbee papers, ό.π. Σε σχέση με το περιεχόμενο

Την ίδια στιγμή, οι «Τούρκοι» ευρίσκονταν στο φόντο, χωρίς πολλές λεπτομέρειες, εξαρτώμενοι από την ενεργητικότητα των ελληνικών πληθυσμών.²⁴⁹ Η αναλογία παίρνει μάλιστα την μορφή της σχέσης Αμερικανών και Ινδιάνων με τον Έλληνα να υποδύεται τον πολιτισμένο Αμερικανό και τον Τούρκο χωρικός τον υποχωρούντα, πολυπληθέστερο Ινδιάνο. Αλλά, θα γράψει ο Toynebee, η αναλογία αυτή δεν εξηγεί πλήρως την κατάσταση: «εάν απλώς επρόκειτο για την παλιά ιστορία των βίαιων χτυπημάτων των υποχωρούντων αγρίων εμπρός στην επέλαση του πολιτισμού τότε θα μπορούσαμε να προβλέψουμε το τέλος – η Ανατολία, όμως, δεν είναι τόσο ξεκάθαρη. Ο Τούρκος την ίδια στιγμή είναι ο υποχωρούν άγριος αλλά και η δεσπόζουσα φυλή».²⁵⁰

Στα βουνά και τις πεδιάδες της Ανατολίας, μεταξύ των Ελληνικών και των Κεμαλικών στρατιωτικών δυνάμεων για τον Toynebee διεξαγόταν και μια άλλη σύγκρουση πιο σύνθετη, αρθρωμένη με πολιτισμικούς όρους - με τους «τσέτες» («ανατολικούς κομιτατζήδες») να αποτελούν προκεχωρημένες δυνάμεις του βαρβαρισμού. Ο εύπλαστος, ασμίλευτος, απολίτιστος και παθητικός χαρακτήρας του «Τούρκου Μικρασιάτη χωρικού» προσφερόταν προς μορφοποίηση στην δύναμη εκείνη που θα επικρατούσε τελικά στο στρατιωτικό επίπεδο με τους Έλληνες να κυριαρχούν προσωρινά σε μια λίγο-πολύ ρευστή κατάσταση.²⁵¹

Στις επισκέψεις του Toynebee στα προκεχωρημένα φυλάκια του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού δεσπόζουν και οι τοπογραφικές καταγραφές. Ο τόπος, η διάταξη του χώρου, το φυσικό περιβάλλον για τον Toynebee δεν αποτελούν κατηγορίες αποκομμένες από τους πληθυσμούς που φιλοξενούν - υπάρχει μια ιδιότυπη διάδραση που καθορίζει και την χαρακτηρισολογική ιδιοσυγκρασία - αν και δεν προσφέρεται μια

της διδασκαλίας, ο Toynebee είχε αντιληφθεί την σημασία της γλώσσας για την εθνοτική συνοχή καθώς σε Κάποιο εκ των άρθρων του παρατηρούσε με μια δόση ειρωνείας: «Ήταν πολύ αστείο πως ενώ εγώ μάθαινα τούρκικα στο Λονδίνο, αυτοί εδώ στο Kirnikje έκαναν ότι μπορούσαν για να τα ξεμάνθουν» Βλ. «The Anatolian Greeks», *Manchester Guardian* 29.03.21

²⁴⁹ Οι ειδικές ποιότητες του «Τούρκου χωρικού» σκιαγραφούνται με τον καλύτερο τρόπο στο παρακάτω απόσπασμα: «Στον δρόμο βόρεια της Κούλα [Koula] είδα τους χωρικούς να έρχονται στην αγορά από τα βουνά της Σιμα [Sima]. Τα βουνά αυτά σχηματίζουν μια τεράστια No Man's Land μεταξύ των ελληνικών και των κεμαλικών δυνάμεων και οι κάτοικοι τους μοιάζουν ως εάν να μην έχουν έρθει ποτέ σε επαφή με τον έξω κόσμο. Με τις μελοδραματικές τους ενδυμασίες και τα άγρια, μουλωχτά τους πρόσωπα που έχουν σκουρύνει από τον ήλιο και την βρόμα. Πρέπει να κατάγονται από το Somaliland ή το Baluchistan, ή και από περιοχές που είναι λιγότερο από μιας μέρας ταξίδι μακριά από την Σμύρνη και από την λέσχη όπου γράφω τώρα. Θα ήταν πραγματικοί θησαυροί για έναν ανθρωπολόγο» «First Impressions of Anatolia» *Mnachester Guardian*, 15.03.21 [γραμμένο στις 11 Φλεβάρη]

²⁵⁰ ό.π

²⁵¹ ό.π

θεωρία. Η διαπλοκή του γεωγραφικού με το ιστορικό και πολιτισμικό διατυπώνεται με εξαιρετικό τρόπο στο παρακάτω χωρίο:

Καθώς έφευγε η νύκτα και παρατηρούσα τα απέραντα τραχιά δασωμένα υψίπεδα, ένιωσα μια περίεργη έξαψη. Σε τελευταία ανάλυση αυτή η αλλόκοτη χώρα που έμοιαζε και λίγο με την Αγγλία, απλωνόταν σε μια τόσο μεγάλη έκταση ως την Βαγδάτη, το Tabriz και το Samarcand. Αλλόκοτοι άνθρωποι είχαν περιηγηθεί εντός της αχανούς αυτής ασιατικής ενδοχώρας: Οι καταστροφείς της Σμύρνης Χειμέριοι· οι Ασσύριοι που με τις καμήλες τους έδιωξαν τα λυδικά άλογα· οι Σελτζούκοι Τούρκοι που κατέλυσαν την Βυζαντινή αυτοκρατορία· ο Ταμερλάνος που λεηλάτησε και πάλι την Σμύρνη· και ο Μουσταφά Κεμάλ που εμπόδισε την πρόοδό μου πέραν του Ουσάκ - ένας λιγότερο βάρβαρος σε σχέση με τους προκατόχους του, αλλά το ίδιο ικανός στις λεηλασίες και τους φόνους. Ούτε και όλοι αυτοί οι *εισβολείς* είχαν εξαφανιστεί χωρίς να αφήσουν ίχνη: Η καμήλα είναι πλέον ένας παλιός κάτοικος τον οποίο εδώ και καιρό έχει ξεχάσει να εκδιώξει το Λυδικό άλογο· η εξωτική λαλιά των Σελτζούκων έχει γίνει η γλώσσα της περιοχής· και ο Μουσταφά με τους όμοιούς του χαρακτηρίζονται από τα κατεστραμμένα σπίτια και τα ακαλλιέργητα χωράφια. Το οροπέδιο είναι το πεδίο του Ασιατικού και ο Έλληνας δεν το διεκδικεί. Το έσχατο που ορέγεται είναι ένα όριο που θα ακολουθεί τις παρυφές των βουνών μεταξύ του οροπεδίου και της πεδιάδας.²⁵²

Τα υψίπεδα της Ανατολίας πέραν του Εσκί Σεχίρ στέκονται ως «φυσικό όριο» δυο πολιτισμών: της άχρονης και μυστηριώδους ανατολικής δύναμης (το «ανατολικό» όπως είδαμε νωρίτερα) που μπορεί ανά τους αιώνες να μεταλλάσσεται πολιτισμικά αλλά ουσιαστικά παραμένει άχρονο αναλλοίωτο επιδεικνύοντας την ίδια αντοχή με το φυσικό τοπίο και φιλοξενώντας κατά καιρούς διάφορους εισβολείς. Αυτή την φορά είναι η μορφή του Κεμάλ που ενσαρκώνει το ανατολικό αυτο μυστήριο και εμποδίζει την προέλαση [ορθώνει φυσικά εμπόδια] του πολιτισμένου δυτικού παρατηρητή με τον ίδιο τρόπο που ένα τραχύ πετρώδες έδαφος ή μια απόκρημνη βουνοπλαγιά εμποδίζει την μεγάλης έκτασης καλλιέργεια. Ο τόπος του εκπολιτισμού, της ορθής διοίκησης είναι η πεδιάδα, η εύπλαστη γη που μπορεί να καλλιεργηθεί, να αλλάξει. Το όρος, το ανατολικό όρος, μυστηριώδης τόπος του υψηλού, εξοβελίζεται στον τόπο του αλλόκοτου, του μακρινού, του ανοίκειου.

Ο πολιτισμός ως κουλτούρα, ως δυτικός τρόπος ζωής συνδέεται άρρηκτα στα γραπτά του Τοynbee με την καλλιέργεια της γης, η οποία μεταπλάθοντας το τραχύ έδαφος εκπολιτίζει και τους κατοίκους που την καλλιεργούν, με τους Έλληνες και

²⁵² «First Impressions of Anatolia», ό.π

την Ελληνική διοίκηση να διαδραματίζουν έναν κρίσιμο ρόλο στην διαδικασία αυτή καθώς συντονίζονται με τις δυτικές εξελίξεις εισάγοντας νέα πρότυπα και καινοτομίες. Επισκεπτόμενος ένα πρότυπο γεωργικό κτήμα σε μια πρώην κτίση του Αβδούλ Χαμίτ που είχε δημιουργήσει ένας Έλληνας της διασποράς, τονίζει την εκπαιδευτική αξία τέτοιων εγχειρημάτων για τους Έλληνες και Τούρκους χωρικούς της περιοχής. Η Μικρά Ασία με την συμβολή της ελληνικής διοίκησης και των πεφωτισμένων δυτικών μυαλών και τεχνικών μπορεί και οφείλει να αποτελέσει έναν νέο ελπιδοφόρο τόπο:

Αυτά είναι τα θέματα που αναπτύξαμε στο αγρόκτημα του Abdul Hamid, όπου κατάλαβα πόσο παράξενη είναι η Μικρά Ασία. Συνδυάζει το ρομαντικό του νέου και του παλιού. Την επόμενη ημέρα, καθώς το τρένο σταματούσε σε διάφορους σταθμούς προς την Σμύρνη, πρόσεχα την ένδυση κεφαλής των Τούρκων χωρικών στις αποβάθρες. Είναι το ίδιο τσεμπέρι τυλιγμένο γύρω από το κεφάλι και μερικές φορές γύρω από το σαγόνι, όπως αυτό που βλέπεις να φοράνε οι Ασιάτες σε παραστάσεις αρχαίων ελληνικών αμφορέων. Τέτοια μίτρα φέρει και ο Δαρείος, στην σκηνή μάχης του περίφημου ψηφιδωτού της Πομπηίας. Οι χωρικοί αυτοί είναι οι αρχαίοι Λυδοί και Φρύγες, χωρίς να έχει αλλάξει τίποτα, εκτός από την γλώσσα τους. Και όμως η κυρίαρχη εντύπωση δεν είναι η ανάμνηση της κλασικής αρχαιότητας. Παράξενη όπως και η ιστορία της, αισθάνεσαι ότι η χώρα δεν έχει ποτέ χρησιμοποιηθεί από τους κατοίκους της. Τα δάση, τα ύδατα, οι πεδιάδες όλα ακόμη περιμένουν το χέρι που θα δρέψει τα πλούτη τους. Το ρομαντικό στοιχείο βρίσκεται λιγότερο στο παρελθόν και περισσότερο στον νέο κόσμο που έρχεται.²⁵³

Αυτό το παρθένο και ανά τους αιώνες αναλλοίωτο έδαφος ερχόταν να μορφοποιήσει η διοίκηση ενός άλλου «πρωταγωνιστή» του Αριστείδη Στεργιάδη, με τα έργα και τις ημέρες του οποίου (και της οποίας) ερχόταν συνεχώς σε επαφή τόσο σε περιστατικά σαν αυτο που προαναφέραμε όσο και με τις ιδιαίτερες συναναστροφές τόσο με τον ίδιο, όσο και με τον στενό του συνεργάτη καθηγητή Καραθεοδωρή. Για τον Toynbee, η διοίκηση είχε πετύχει στον τομέα της δημόσιας ασφάλειας και είχε επιβάλει ορθά μέτρα προς την κατεύθυνση του αναγκαίου εκδυτικισμού, εκσυγχρονισμού και εκπολιτισμού. Υστερούσε όμως στην ενεργοποίηση της μικρής μερίδας των πεφωτισμένων Τούρκων των αστικών κέντρων που βρίσκονταν και αυτοί «υπό την επήρεια του δυτικού πολιτισμού» και θα

---

²⁵³ Α. J Toynbee, *Το Δυτικό Ζήτημα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, Μία μελέτη επαφής πολιτισμών*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press 2003, 244

μπορούσαν να αποβούν πραγματικοί στρατηγικοί σύμμαχοι εμβαθύνοντας το έργο της διοίκησης.²⁵⁴

Τους πρώτους μήνες της παραμονής του στην Ανατολία, ο Toynbee δεν έπαυε να σημειώνει δημόσια και ιδιωτικά πως οι κρίσεις του δεν ήταν τίποτε άλλο παρά απότοκα πρώτων εντυπώσεων - ενός «αρχικού ξυσίματος της επιφάνειας».²⁵⁵ Παρ' όλα αυτά, στα τέλη του Φλεβάρη και τις αρχές του Μάρτη έσπευσε μέσα από τις σελίδες του Manchester Guardian να προτείνει ένα σχέδιο διευθέτησης του προβλήματος της Σμύρνης μπροστά στην επερχόμενη συνδιάσκεψη του Λονδίνου. Αφού είχε επισκεφθεί ελληνικές και τουρκικές περιοχές (ακόμη και χωρίς την συνοδεία Ελλήνων χωροφυλάκων), αφού είχε «επιθεωρήσει» το Νότιο τμήμα του μετώπου²⁵⁶, και διάβαινε προς την Κωνσταντινούπολη όπου θα αποτελούσε πλέον το νέο του ορμητήριο, ο Toynbee πρότεινε την ανεξαρτησία της Σμύρνης αλλά και της αναγκαίας σε αυτήν ενδοχώρα του Αϊδινίου υπό την εξουσία της διοίκησης του Στεργιάδη, ο οποίος θα ήταν πλέον «απελευθερωμένος να εργαστεί αποκλειστικά για τα τοπικά συμφέροντα μιας περιοχής και ενός πληθυσμού που θα μπορέσει να μεγαλουργήσει, μετατρεπόμενος σε μια διαφορετική κοινότητα, διακριτή από την Ελληνική και την Τουρκική».²⁵⁷

Αντιλαμβανόμενος τις δυνητικές καταστροφικές επιπτώσεις της εθνοτικής διαίρεσης και σε συμφωνία με πρότερες τοποθετήσεις του από την εποχή των Παρισίων, ο Toynbee πρότεινε ένα αποικιοκρατικής κοπής σχέδιο που θα επέτρεπε την οργάνωση των διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων της περιοχής σε μιλλέτια με αναλογική εκπροσώπηση υπό την παρούσα διοίκηση που με την συνέργεια της δυτικής κοινότητας των φραγκολεβαντίνων θα συνέχιζε την εκπολιτιστική αποστολή της αποκομμένη από την στρατιωτική κατοχή, καθώς ο ελληνικός στρατός θα

---

²⁵⁴ «The Greek Point Of View», *Manchester Guardian*, 04.03.1921 «Ο Έλληνας διοικητής είναι ικανοποιημένος από τον Τούρκο της υπαίθρου, ακριβώς όπως οι πρώτοι Βρετανοί διοικητές στην Αίγυπτο ήταν ικανοποιημένοι με τον fellah. Μπορείς να κάνεις τόσα πολλά για αυτόν· είναι πολύ εύκολος στην διαχείριση· δουλεύει πολύ σκληρά· έχει όλες τις πρωτόγονες αρετές. Η διοίκησή του είναι τόσο ευχάριστη όσο η εκτροφή prize cattle. Αλλά η σύγκριση με την Αίγυπτο δεν είναι απολύτως ορθή. Μέχρι ποιο σημείο μπορεί να εκτραφεί; Δεν θα γίνει λιγότερο εύπλαστος στην πορεία; Μπορείς να περιορίσεις την έντονη επιρροή της θρησκείας;...»

²⁵⁵ «Greeks and Turks...»,ό.π

²⁵⁶ «Interview with Greek Commander», *Manchester Guardian*, 16.02.21 και «The Uhsag Front» *Manchester Guardian*, 11.03. 21 [γραμμένο στις 5 Φλεβάρη 1921]

²⁵⁷ «The Smyrna Problem: Views from the Western European Colony », *Manchester Guardian*, 25.02.21 Βλ. Επίσης «Future of Smyrna», *Manchester Guardian*, 23.02.21, «Near Eastern Problems for London», *Manchester Guardian*. 18.02.21, «Suggestions For A Special Administration», *Manchester Guardian*, 08.03.21

αποχωρούσε, αφού πρώτα αναλάμβανε να καταστρέψει τις αδύναμες κεμαλικές δυνάμεις κάτι που θεωρείτο πως θα ήταν πολύ εύκολο.²⁵⁸

5.2 Οι στιγμές της Μεταστροφής

Η επιθετική πολεμική τακτική που υποστήριζε ο Toynbee αποτελούσε την περίοδο εκείνη βασική πολιτική επιλογή της ελληνικής κυβέρνησης. Δεν ήταν όμως όλος ο πολιτικός κόσμος σύμφωνος με μια τέτοια προοπτική: Ο Βενιζέλος πρότεινε την σύμπτυξη του μετώπου, άποψη που συναντούσε τα ευήκοα ώτα του πρωθυπουργού Ράλλη και εν πολλοίς οδήγησε στην παραίτησή του λίγο πριν την έναρξη των εργασιών της συνδιάσκεψης του Λονδίνου.²⁵⁹ Οι δεκαπέντε περίπου μέρες της συνδιάσκεψης δεν επέφεραν κάποια συμφωνία μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των Τούρκων εθνικών αντιπροσώπων οι οποίοι μετά από την ιταλική μεσολάβηση δέχθηκαν να συνυπάρχουν με τις επίσημες Οθωμανικές αρχές (Μεγάλος Βεζίρης). Στο Λονδίνο, οι μεν Έλληνες επιχειρούσαν να αποσπάσουν την Βρετανική υποστήριξη για μια επίθεση που αναμενόταν να συντρίψει τις τουρκικές δυνάμεις και οι δε Τούρκοι εθνικιστές επιδόθηκαν σε ιδιαίτερα παραγωγικές διπλωματικές επαφές με τους ιταλογάλλους.²⁶⁰

Προτάσεις που διατυπώθηκαν περί της αποστολής μιας επιτροπής από ουδέτερους δυτικούς παρατηρητές όπου θα επέβλεπε και θα πρότεινε λύση καθώς και περί της αυτονομίας της Σμύρνης με την παρουσία των Ελλήνων απέτυχαν και πλέον τον λόγο είχαν τα όπλα και οι στρατοί. Η Ελληνική πλευρά είχε το πράσινο φως ώστε να εγκαινιάσει την νέα στρατιωτική τακτική (μια μη επιτυχημένη δοκιμή της οποίας είχε επιχειρηθεί περί τα τέλη Ιανουαρίου στο Βόρειο μέτωπο από την

---

²⁵⁸ Στο «The Turk at home», *Manchester Guardian* δημοσιευμένο 12.04.21 και γραμμένο 15.03.21] έγραφε αναφορικά με την πρόταση: «Το τοπικό σύνταγμα που έχω κατά νου μοιάζει με αυτό του βιλαετίου του Λιβάνου...Θα ήθελα να δω τα διάφορα στοιχεία της περιοχής οργανωμένα σε «μιλλέτια» ή μη εδαφικά εθνικά σώματα σαν το εβραϊκό, τα διάφορα χριστιανικά μιλλέτ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· το μουσουλμανικό (σε αυτή την περιοχή σημαίνει τουρκικό) στοιχείο θα έπρεπε να οργανωθεί σε ένα παρόμοιο μιλλέτ...»

²⁵⁹ Γιαννουλόπουλος, ό.π, 281, Smith ό.π, 329

²⁶⁰ Πρόκειται για συμφωνίες που αφορούσαν την σταδιακή απεμπλοκή τους από το έδαφος της Μικράς Ασίας με οικονομικά ανταλλάγματα και προλείαναν το έδαφος για μελλοντικές συμφωνίες. Εκπορεύονταν από την πεποίθηση πως η βρετανική διπλωματία επεδίωκε να δημιουργήσει ένα υποτέλες σε αυτήν κράτος στην Μικρά Ασία κάτι που θα απέβαινε φυσικά εναντίον των συμφερόντων τους. Βέβαια, ο εκπρόσωπος των Τούρκων Μπεκίρ Σαμί όταν επέστρεψε στην Άγκυρα δεν επέτυχε ευνοϊκής δεξίωσης: οι συμφωνίες ακυρώθηκαν από την εθνοσυνέλευση και ο ίδιος παραιτήθηκε καθόσον κρίθηκε πως είχε παρεκκλίνει από τις δεσμεύσεις του εθνικού συμφώνου. βλ. Zürcher, ό.π, 216

Προύσα προς το Εσκή-Σεχίρ- κάτι που είχε δείξει πως ο τουρκικός στρατός ήταν κάτι παραπάνω από μια δράκα ατάκτων) που συνίστατο σε μια κυκλωτική κίνηση λαβίδας μέσα από μια ταυτόχρονη προέλαση από Βορρά και Νότο και εγκατάσταση στην γραμμή Εσκή-Σεχίρ - Αφιόν Καραχισάρ που, κατά τις εκτιμήσεις, θα παγίδευε τις τουρκικές δυνάμεις και θα έφθανε στην βασική γραμμή ανεφοδιασμού τους.²⁶¹

Εκεί, στο Βόρειο μέτωπο και την Προύσα μετέβη ο Τουνβее στις αρχές του Απρίλη και ενόσω η ελληνική επίθεση ήταν εν εξελίξει συνδέθηκε με την 7^η ελληνική μονάδα - μια από τις τρεις μεραρχίες που βρίσκονταν σε εκείνο το μέτωπο. Ύστερα από μερικές ημέρες άγριων μαχών στα οροπέδια που ορθώνονταν πριν την πεδιάδα του Εσκή Σεχίρ ήρθε η «διαβόητη» τουρκική νίκη –ορόσημο στο Ινονού που σήμανε την υποχώρηση του ελληνικού στρατού προς την Προύσα. Ήταν η δεύτερη φορά που τουρκικές δυνάμεις ανέκοπταν την προέλαση του ελληνικού στρατού - κάτι που συνέβη και ταυτόχρονα και στο νότιο μέτωπο.²⁶² Οι Έλληνες άρχισαν αμέσως την προετοιμασία για την θερινή επίθεση - το «Βασιλικό αρχιστρατηγείον» των Βαλκανικών πολέμων ανασυστήθηκε, η Ελλάδα ενδυνάμωνε και άλλο τον μικρασιατικό στρατό (έφθανε τις 200.000) βυθιζόμενη σε όλο και μεγαλύτερη οικονομική κρίση.

Πέραν των εξαιρετικά ενδιαφέροντων στρατιωτικών και στρατηγικών αναλύσεων που ο Τουνβее δημοσίευσε τόσο συγχρονικά όσο και διαχρονικά, πέραν της γοητείας που του ασκούσαν οι βενιζελικοί αξιωματικοί, η μαρτυρία του από το πεδίο της μάχης όπου παρακολουθούσε έναν πόλεμο εν τω γίνεσθαι στάθηκε πολλαπλώς σημαντική για την διαμόρφωση τόσο της πολιτικής του κρίσης όσο και της αντίληψης επί των πραγμάτων εν γένει.²⁶³ Παρά τον καταγραφικό «εθισμό» στις διάφορες βιαιότητες

---

²⁶¹ Βλ. Γ. Μαργαρίτης, «πόλεμοι» στο Χατζιωσήφ (επιμ.), ό.π

²⁶² Η ανάλυση των γεωστρατηγικών αλλά και πολιτικών πτυχών της μάχης στο Ινονού αποτέλεσε ένα από τα ισχυρότερα αναλυτικά σημεία του πονήματος που ο Τουνβее συνέγραψε μετά το ταξίδι του και θα εξεταστεί στην συνέχεια. Βλ.

²⁶³ Οι αναλύσεις των στρατηγικών πτυχών της πολεμικής αναμέτρησης καταγράφονται εκτενώς στα «Serious Greek defeat in Asia Minor», *Manchester Guardian*, 7. 04.21 και «The Greek Retreat and After» *Manchester Guardian*, 13.05.21. Τα άρθρα αυτά συνιστούν και την πρώτη ύλη για την μεστή περιεχομένου ανάλυση και στρατηγική ερμηνεία της ελληνικής ήττας στο *Αντικό Ζήτημα*, ό.π.κεφ. 6 Σε σχέση με την εικόνα των βενιζελικών αξιωματικών, όπου με την αλλαγή της κυβέρνησης είχαν αρχίσει να φθίνουν, σημειώνει από το Ουσάκ λίγες εβδομάδες νωρίτερα από την Ανοιξιάτικη επίθεση: «είναι πεποϊθήσή μου ότι έχουν επηρεαστεί τα μέγιστα από τον καιρό που πέρασαν στο Μακεδονικό μέτωπο σε επαφή με τους Βρετανούς. Είναι ιδιαίτερα έκδηλο στον τρόπο με τον οποίο κόβουν τα μoustάκια τους και βουρτσίζουν τα μαλλιά τους· νομίζω επίσης πως έχουν επηρεαστεί και βαθύτερα. Αντιθέτως, οι βασιλικοί αξιωματικοί... είναι αρκετά διαφορετικού τύπου, πολύ κοντύτερα στον παλιό. Έχουν μακριά μουστάκια και κουβαλούν ξίφη (πράγμα για το οποίο οι άνθρωποι εδώ γελούν). Βλέπω πως κινδυνεύω να γίνω βενιζελικός και δεν θέλω να αποφασίσω υπέρ κανενός μέρους - τουλάχιστον όχι ακόμη » ό.π

του πρώτου πολέμου, αυτή ήταν η πρώτη φορά όπου ο Toynbee βρέθηκε αντιμέτωπος κατάματα με την ωμή πολεμική βία, συνάντησε «τον αιφνίδιο εθισμό μιας βίαιης στιγμής», παρατήρησε πτώματα που έμοιαζαν πλέον με «κέρυνα ομοιώματα». Εμπειρίες «φρικώδεις», που για πρώτη φορά μετέτρεψαν τον τόσο αγαπημένο φυσικό και γεωγραφικό του τόπο σε κάτι διαβολικό και ανοίκειο οδηγώντας τον στην αγκαλιά του Τολστόι.²⁶⁴ Στοχαζόμενος τους λόγους που προκαλούσαν την πολεμική βία έγραφε: «είναι περίεργο που οι άνθρωποι δίνουν την ζωή τους για τόσο χαζά πράγματα... Όλα αυτά, πιστεύω, είναι απλές συμβάσεις. Δίνουμε την ζωή μας για να εκτοπίσουμε κάποιον από ένα κομμάτι γης μόνο και μόνο επειδή οι άνθρωποι το έκαναν το ίδιο πράγμα πριν 10000 χρόνια...»²⁶⁵

Τα μελαγχολικά αυτά συναισθήματα και η αίσθηση της φρίκης ηχούν δυνατά στα άρθρα που ακολούθησαν την πολεμική αυτή εμπειρία και περιέγραφαν με τα μελανότερα χρώματα την ανθρώπινη μιζέρια που έπεται του πολέμου και υπερακοντίζει οποιαδήποτε πολιτική και στρατιωτική συνέπεια.²⁶⁶ Η έκκληση αυτή σε μια αφηρημένη έννοια ανθρωπισμού υπερέβαινε τα συγκεκριμένα προβλήματα και όπως ήταν φυσικό περιέκλειε όλες τις πληθυσμιακές και εθνοτικές ομάδες. Η πολεμική φρίκη, όμως, δεν αντιμετωπιζόταν ως αναγκαίο κακό της ανθρώπινης φύσης παρά απέρρεε από αιώνες «ανώμαλης κοινωνικής ανάπτυξης» και μπορούσε να «θεραπευθεί» μόνο με την συντονισμένη παρέμβαση των μεγάλων δυνάμεων.²⁶⁷

Αυτή την παρέμβαση επικαλέστηκε ο Toynbee προτείνοντας ένα ακόμη, διαφορετικό αυτή την φορά σχέδιο απεμπλοκής καθώς στα υψίπεδα του Ιν Ονού είχε συνειδητοποιήσει πως το κεμαλικό κίνημα δεν δυνατό να καμφθεί στρατιωτικά, όπως νόμιζε λίγο νωρίτερα. Η νέα πρόταση που εμφανίστηκε ετεροχρονισμένα στις σελίδες της Manchester Guardian απαιτούσε μεικτή διοίκηση της περιοχής υπό την κηδεμονία

²⁶⁴ What a wonderful man Tolstoy is - that account in war and peace of the sensation in getting in touch with the enemy, is just what one felt, though I only remembered it now that I am writing

²⁶⁵ Toynbee papers, ό.π Παρόλα αυτά, η οδύνη και η φρίκη του πολεμικού πεδίου και ο στρατιωτικός τρόπος ζωής καθώς έστω και για λίγες μέρες ήταν ενσωματωμένος στα ελληνικά στρατεύματα τον έκανε να νιώθει δυνατός και ακμαίος «στο κάτω – κάτω

²⁶⁶ «The Anatolian War», *Manchester Guardian*, 2.05.21

²⁶⁷ Ήταν προφανής η μελαγχολία του τοπίου που δάμαζε η βροχή· ήταν όμως εμφανής και η γοητεία που ασκούν οι λαοί της Εγγύς Ανατολής και απορρέει από την μελαγχολική τους ιστορία. Πέραν, όμως όλων, προς στιγμή υπήρχε ειρήνη.... Δεν μπορεί αυτή η ανάπαυλα να μετατραπεί σε μόνιμη ειρήνη; Είναι ανάγκη ύστερα από λίγες εβδομάδες ανακωχής να ξαναρχίσει η μάχη και η μιζέρια που φέρνει στους άμαχους πληθυσμούς; Καθώς κανείς ενσκήπτει στην κατάρα που στοιχειώνει αυτή την χώρα ανιχνεύοντας την σε αιώνες ανώμαλης [abnormal] κοινωνικής ανάπτυξης μπαίνει στον πειρασμό να οδηγηθεί σε μια φатаλιστική παραίτηση. Αλλά πρόκειται για μια προκατάληψη που δεν προκαλεί τόσο η λογική, παρά η ατμόσφαιρα του τόπου. Οι συμμαχικές δυνάμεις μπορούν να σώσουν την κατάσταση εάν δράσουν από κοινού. » “The Greek front after the battle: a visit to the third division”, *Manchester Guardian*, 27.05.21 [γραμμένο 15 Απρίλη]

των δυνάμεων, καθώς θεωρούσε πως η οποιαδήποτε καταλλαγή θα ερχόταν μόνο υπό αυστηρή δυτική κηδεμονία. Εναλλακτικά, θα έπρεπε να ανταλλάγουν οι πληθυσμοί. Με άλλα λόγια, κατέληγε ως εξής: «αφήστε τις ασιατικές περιοχές υπό τουρκική κυριαρχία, τις Ευρωπαϊκές υπό Ελληνική και ανταλλάξτε τις μειονότητες ώστε να υπάρχουν μόνο χριστιανοί υπό Ελληνική και μόνο μουσουλμάνοι υπό τουρκική διοίκηση».²⁶⁸

Η έκβαση της μάχης στο Ινονού είχε κάνει πλέον φανερό στους περισσότερους ξένους αλλά και Έλληνες πολιτικούς και στρατιωτικούς παρατηρητές ότι το τουρκικό εθνικό κίνημα ήταν μια δύναμη υπολογίσιμη με αρκετές πιθανότητες επιτυχίας. Υπό το φως των νέων αυτών συνθηκών, ο ίδιος ο Toynbee παρέμενε στην Κων/πολη επιχειρώντας με κάθε τρόπο να έρθει σε επαφή με τις αρχές τις Άγκυρας επικαλούμενος τόσο την δημοσιογραφική όσο και την ακαδημαϊκή του ταυτότητα, όπως φαίνεται σε ένα σχέδιο γράμματος προς την εξέχουσα Τουρκάλα εθνικίστρια Halide Edip Adivar στις 17 Απριλίου 1921.²⁶⁹

Η γεφυροποιητική του όμως προσπάθεια για την οποία ήταν ενήμερο το Foreign Office δεν απέδωσε καρπούς και ο Μάης του 1921 βρήκε τον Toynbee στην Κωνσταντινούπολη να διεξάγει τον δικό του ετεροχρονισμένο πόλεμο, καθόσον ο Πρώτος Πόλεμος τον είχε βρει μακριά από τα πεδία των μαχών. Και τούτο διότι, πέραν από τις εμπειρίες του μετώπου, επρόκειτο να εμπλακεί προσωπικά ως ενεργητικός παρατηρητής στις διαβόητες «ακρότητες» που λάβαιναν τότε χώρα στην χερσόνησο Νότιας Κίου [Gemlik - Yalova], λίγα μόλις μίλια μακριά από την Κωνσταντινούπολη. Η αρχή είχε γίνει λίγο μετά το πρώτο δεκαήμερο του Μάη όταν μαζί με το γεμάτο Τούρκους πρόσφυγες πλοίο Gul-i-Nihal του ερυθρού σταυρού άρχισαν να φθάνουν αναφορές για ιδιαίτερης έντασης επεισόδια μεταξύ Ελλήνων και

---

²⁶⁸ «The Greek retreat and after», *Manchester Guardian*, 13.05.21

²⁶⁹ Μεταξύ άλλων έγραφε «Θα επιθυμούσα, λοιπόν, να έρθω στην Άγκυρα και να παρατηρήσω τον τρόπο ζωής του τουρκικού έθνους υπό τουρκική διοίκηση. Έχω ακούσει πολλές αντιφατικές φήμες, αλλά συνειδητοποιώ πως τόσο εγώ, όσο και οι Βρετανοί πολίτες αγνοούμε τα τεκταινόμενα στην χώρας και είναι, πιστεύω, προς όφελος των δυο πλευρών να έρθουν σε επαφή. Γνωρίζω πως η κυβέρνηση σας θεωρεί την κυβέρνηση μου ιδιαίτερα εχθρική. Ανεξάρτητα όμως από αυτό δεν υπηρετώ την βρετανική κυβέρνηση. Εάν μου επιτρέψετε να έρθω θα έρθω με ανοικτό μυαλό καθώς θέλω να δω τον τουρκικό τρόπο ζωής που μαθαίνω πως γεννιέται στην Ανατολία και δεν είμαι προκατειλημμένος σε σχέση με το Τουρκικό έθνος. Πιστεύω πως αντιμετωπίζει τα ίδια προβλήματα και έχει τις ίδιες δυνατότητες με τα άλλα.
Toynbee papers, ό.π

Τούρκων με την ενθάρρυνση του ελληνικού στρατού και την επικουρία ληστρικών ομάδων της περιοχής.²⁷⁰

Από τα μέσα του Μάη ο Toynbee μαζί με την σύζυγό του Rosalind επρόκειτο να εμπλακεί ενεργά στην υπόθεση της διάσωσης των προσφύγων, της επιτόπιας και δημόσιας καταγραφής των «βιαιοτήτων». Για τους επόμενους μήνες, το ζεύγος Toynbee θα γινόταν η φωνή των σφαγιασμένων, καταπιεσμένων και εκτοπισμένων που έμοιαζαν να έχουν ξεπηδήσει από βιβλία ανάλογα με αυτά που με ιδιαίτερη φροντίδα ο Toynbee είχε συνθέσει τον καιρό του Πολέμου. Η αντιστροφή όμως ήταν απόλυτη: τα θύματα δεν πλέον ήταν χριστιανικοί πληθυσμοί που είχαν πιαστεί στα δίκτυα του «αιμοσταγούς» και «βάρβαρου» Τούρκου. Τότε όσο ποτέ άλλοτε καταλάβαινε πως η γραφή του είχε την δύναμη να διασώσει, να ενημερώσει - είχε αυτή την ιδιαίτερη επιτελεστική ικανότητα που εξέλειπε κατά μέρος τα Πολεμικά χρόνια.²⁷¹

---

²⁷⁰ Στα φύλα της Manchester Guardian μια πρώτη αναφορά εμφανίζεται στις 16 Μάη. Πρόκειται για ένα κείμενο που υπογράφει «our own correspondent» στις 12 του μηνός (ειρωνικά, βρίσκεται στην διπλανή στήλη από το Ιρλανδικό) να αναφέρει την είδηση για αναφορές σχετικά με ιδιαίτερα βίαια συμβάντα (σφαγές παιδιών, κλπ) και καταλήγει «όλες αυτές οι κατηγορίες πρέπει τώρα να εξεταστούν από την διασυμμαχική επιτροπή αλλά κατά πάσα πιθανότητα περιλαμβάνουν μια μεγάλη δόση αλήθειας. Τέτοιες ακρότητες και από τις δυο πλευρές οδηγούν σταθερά στην εξολόθρευση των κατοίκων και στην ερήμωση της χώρας είναι το αναπόδραστο αποτέλεσμα των πολεμικών συνθηκών εδώ. Το ηθικό δίδαγμα είναι ότι ο πόλεμος στην Ανατολία πρέπει να τερματιστεί και οι δυνάμεις δεν πρέπει άλλο να αναβάλλουν το καθήκον τους για έναν αντικειμενικό [partisan] διακανονισμό. Όταν ξεπεραστεί η Γερμανική κρίση, οι συμμαχικές δυνάμεις πρέπει άμεσα να στρέψουν την προσοχή τους και την καλή τους θέληση στο Ανατολικό Ζήτημα. »

²⁷¹ Χαρακτηριστικό δείγμα των δραστηριοτήτων του Toynbee και του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβανόταν τον ρόλο του είναι το παρακάτω τηλεγράφημα που συνέταξε από το πεδίο των «φρικαλεοτήτων» στις 25 Μαΐου: «Παρακαλώ εξοχότητά σας σοβαρώς να επιτρέψετε CROISANT ROUGE OTTOMAN Κωνσταντινουπόλεως ίνα εκκενώση μετά ατμόπλοια από πόλην Ιάλοβα χωρία Σάμανλι, Ακκενι κατοίκους μουσουλμάνους όσοι θέλουν να αποχωρήσουν STOP Είδα κατάστασιν προσωπικώς STOP εάν δεν εκκενωθούν αμέσως κάτοικοι δεν έχουν ασφάλεια ζωής STOP εις Ακκενι τελευταίας δέκαπέντες ημέρας δεκαπέντε από εκατόν από κατοίκους κατεστράφησαν STOP Παρεκάλεσα λοχαγόν Παπαγρηγορίου ίνα στείλῃ τούτο τηλεγράφημα κατευθείαν ίνα μην δημοσιευθῇ STOP Λοχαγός δεν ήθελε STOP για αυτό έστειλα δια μέσον CROIX ROUGE INTERNATIONALE STOP Περιμένω προσωπικώς απόκρισιν εις Ιάλοβα δράττομαι ευκαιρίας ίνα σας ευχαριστήσω δια πάσαν καλοσύνην σας. Τόϊνμπι Μαγκεστριανού Φύλακος.» Τρεις ημέρες αργότερα ο Παπούλας απάντησε: «ordonai 3 me corps d'armee permettre embarquement Yalova habitants et refugies musulman desirant quitter yalova samanli Akheni. Avec haute consideration, Anastasi Papoulas». Ας δούμε τώρα πως αποτίμησε το συμβάν γράφοντας για αυτό σε δυο χρόνους: στην μητέρα του λίγες μέρες αργότερα καθώς και στο *Αντικό Ζήτημα*, λίγους μήνες αργότερα. Προς την μητέρα του έγραφε: «Να ξέρεις πως εγώ ο ίδιος διέσωσα 700 άτομα τηλεγραφώντας στον Έλληνα στρατιωτικό διοικητή και προκαλώντας την άμεση διαταγή του για την εκκένωση Τούρκων επιζώντων από 3 χωριά. Είναι αυτο που κανείς θα θέλει να θυμάται στο νεκροκρέβατο του. Προσπαθώ να μην το σκέφτομαι γιατί με κατατρώγει η φρίκη τόσο του πολιτικού προβλήματος όσο και των βιαιοτήτων...Την στιγμή που δίνω αγώνα ενάντια στους Έλληνες στρατιώτες για να κρατήσω μαζί οικογένειες είμαι μια χαρά. Η αντίδραση έρχεται μετέπειτα». Μετέπειτα, στο βιβλίο το αξιομνημόνευτο του συμβάντος αφορά την αντίδραση του τοπικού Έλληνα διοικητή: «Έχοντας μαζί μου την συστατική επιστολή του στρατηγού Παπούλα, αρχιστρατήγου των Ελλήνων στην Μικρά Ασία και έχοντας καταστεί πολλές φορές αποδέκτης της ευγενικής του συμπεριφοράς, συνέταξα ένα τηλεγράφημα προς αυτόν, εξηγώντας την κατάσταση και ζητώντας την άδεια να απομακρυνθούν, μαζί με τους πρόσφυγες οι κάτοικοι των δυο

Το ζεύγος Toynbee εργάστηκε με ιδιαίτερο ζήλο ώστε να φέρει στην επιφάνεια τα νέα τόσο δημόσια στο κοινό της Manchester Guardian με τα άρθρα του Toynbee όσο και ιδιωτικά σε κύκλους διανοουμένων και πολιτικών στελεχών στην Βρετανία, όπως προκύπτει από τα πολυσέλιδα ανέκδοτα πυκνογραμμένα γράμματα της Rosalind Toynbee προς τους φιλέλληνες γονείς της.²⁷² Ο δυτικός κόσμος έπρεπε να μάθει για τις σφαγές που διέπραττε ο ελληνικός στρατός, για τις «κτηνώδεις» ενέργειες που ξυπνούσαν «το υποσυνείδητο του αρχέγονου ζώου» σε διώκτες και διωκόμενους.²⁷³

Μολαταύτα, οι «ακρότητες» στην χερσόνησο της Κίου δεν ήταν κάτι ούτε το καινούργιο, ούτε το καινοφανές – τόσο στην συγκεκριμένη περιοχή όσο και στο ευρύτερο μικρασιατικό μέτωπο από την απόβαση του Ελληνικού στρατού και έπειτα. Η συγκρότηση μάλιστα ομάδων «τσετών», ληστρικών σωμάτων κατά τα πρότυπα των κομιτατζήδων, λάμβανε και τουρκικό εθνικιστικό «πρόσημο». Στο συγκεκριμένο στρατηγικά σημαντικό «απόκεντρο» του μετώπου οι ελληνικές αρχές είχαν από νωρίς συγκροτήσει ή ευνοήσει την συγκρότηση παραστρατιωτικών ομάδων και ένοπλων ληστών - φρουρών στα τουρκικά χωριά της περιοχής. Οι λεηλασίες, βιασμοί, εμπρησμοί, καταστροφές είχαν αρχίσει ήδη από το 1920, περίοδο που κεμαλικοί και κirkάσιοι «τσέτες» προέβαιναν σε ανάλογες πράξεις στην Νίκαια. Την άνοιξη του 1921, ωστόσο, οι βιαιότητες είχαν λάβει έντονο χαρακτήρα

εν λόγω χωριών. Αναζήτησα στην συνέχεια τον λοχαγό στο καφενείο και τον παρακάλεσα να με δεχθεί κατ' ιδίαν στο γραφείο του, όπου του έδειξα, ταυτοχρόνως την ταυτότητά μου και το τηλεγράφημα. Θα είχε την ευγενή καλοσύνη να το στείλει; 'Ο αρχιστράτηγος λέει ότι είστε φιλέλληνας! Στο τηλεγράφημα αυτό καταστρέφετε την Ελλάδα!'. 'Νομίζω πως είναι προς το συμφέρον της Ελλάδας να πληροφορηθεί ο αρχιστράτηγος τι συμβαίνει εδώ'. 'Δεν θα το στείλω'. 'Πολύ καλά, κύριε λοχαγέ. Δεν είμαι εχθρός της Ελλάδας, ούτε και ενεργώ από κακία, αλλά ενώ δεν ήθελα να δημοσιοποιήσω αυτό το τηλεγράφημα, τώρα αναγκάζομαι να το στείλω ανοικτό μέσω της Ανατολικής Τηλεγραφικής Εταιρίας στην Κωνσταντινούπολη'. Όπως και έπραξα και έλαβα θετική απάντηση» και *Το Δυτικό Ζήτημα*, 327.

²⁷² Η μαρτυρία της Rosalind Toynbee όπως καταγράφεται σε τρία πυκνογραμμένα γράμματα στις 28 Μάη 1921, 18 Ιούνη και 5 Ιουλίου 1921 έρχεται να προστεθεί στα ήδη σημαντικά ντοκουμέντα του υπάρχουν για τις σφαγές ειδικά σε αυτό το τμήμα της Τουρκίας μεταξύ των οποίων είναι η έκθεση του υπεύθυνου του ερυθρού σταυρού Gheri, οι αφηγήσεις στο βιβλίο του Toynbee καθώς και η έκθεση της διασυμμαχικής επιτροπής αλλά και οι μαρτυρίες Ελλήνων στρατιωτών που πολύ πρόσφατα έφερε αυτόνομα στο προσκήνιο ο Τάσος Κωστόπουλος. Βλ. Toynbee papers, ό.π, Τάσος Κωστόπουλος, ό.π, 91-131 Βλ. επίσης Gheri «Mission d' enquête en Anatolie (12- 22 mai 1921)», *Revue Internationale de la Croix Rouge*, τχ. (31 15.07.1921) 721-35, βλ. Toynbee Papers, ό.π

²⁷³ Περιγράφοντας μια από τις πολλές σκηνές συγκέντρωσης και επιβίβασης Τούρκων, η Rosalind στέκεται σε μια εικόνα «εύθυμων, φανταχτερά ντυμένων» «χριστιανών» γυναικών που χαμογελούσαν και χλεύαζαν: «Ο Άρνολντ λέει πως έχει ακούσει περιγραφές αυτής της αλλόκοτης κτηνώδους έκφρασης στα πρόσωπα των Τούρκων κατά την διάρκεια των σφαγών των Αρμενίων - πρόκειται προφανώς για ένα φαινόμενο που πηγαίνει με τις σφαγές» Toynbee Papers, ό.π

γεγονός που σε συνδυασμό με την γειτνίαση της περιοχής με την Κωνσταντινούπολη συνέβαλε σε κάποιο βαθμό στην συμμαχική «αποκάλυψη» και διερεύνησή τους.²⁷⁴

Όπως προέκυψε από τις έρευνες επρόκειτο για συστηματικές «εθνοκαθαρτικές» πρακτικές, για τις οποίες μάλιστα έχουν προταθεί μια σειρά από λόγοι που συνδέονται με μια στρατηγική αλλοίωσης των πληθυσμιακών δεδομένων της περιοχής που ενδεχομένως απέβαινε προς όφελος της ελληνικής πλευράς σε μια μελλοντική ρύθμιση, με τάσεις ανταπόδοσης καθόσον είχε προηγηθεί μια σημαντική ήττα του ελληνικού στρατού, με την ιδιαίτερη υφή της μικρασιατικής μεραρχίας που ήταν επιφορτισμένη με τον έλεγχο της περιοχής. Αυτό που εν τέλει φαντάζει πειστικό και ίσως ιεραρχεί τους παραπάνω περισσότερο ή λιγότερο πειστικούς λόγους είναι η επιλογή, παραμονές της μεγάλης θερινής επίθεσης, της διεξαγωγής ενός ολοκληρωτικού πολέμου συστηματικών καταστροφών.²⁷⁵

Κάτι τέτοιο εννοούσε και ενίοτε υπονοούσε ο Toynbee στα δεκάδες άρθρα και τηλεγραφήματα του, μερικά εκ των οποίων λογοκρίνονταν από τις ελληνικές αρχές.²⁷⁶ Από το δημόσιο βήμα του Μαγχεστριανού Φύλακος δεν έπαψε επίσης να τονίζει πως η Ελλάδα είχε πλέον απολέσει κάθε ηθικό πλεονέκτημα που σχετιζόταν με την ικανότητα διοίκησης των πληθυσμών της περιοχής.²⁷⁷ Η εκπολιτιστική αποστολή των Ελλήνων και της ελληνικής διοίκησης δεν μπορούσε να συνεχιστεί καθότι ήταν οι ίδιοι που με τις πράξεις τους έδειχναν πως δεν έχουν σχέση με τον πολιτισμό: «[Οι «ακρότητες»] δείχνουν πως οι Έλληνες μπορούν να είναι τόσο απάνθρωποι όσο οι Τούρκοι προς τις υποκείμενες τους εθνικότητες, και συνεπώς

---

²⁷⁴ Βλ. Toynbee, *Το Δυτικό Ζήτημα*, ό.π, 283-341, Smith ό.π, 373- 375 και Κωστόπουλος, ό.π, 114-123.

²⁷⁵ Κωστόπουλος, ό.π

²⁷⁶ «Greek Massacre of Moslems», ό.π, 27.05.21, «The greek atrocities at Yalova», ό.π 10.06.21, Greek atrocities at Yalova, ό.π 13.06.21, « Greek atrocities» ό.π, 14.06.21 «How Constantinople is 'Controlled'», ό.π, 01.07. 21 «The greek retirement and the atrocities» ό.π, 21.07, «The greeks in Asia Minor» 16.07, « the greek censorship and eastern thrace, ό.π, 19.07

²⁷⁷ Δεν έπαυαν βέβαια και οι διαμαρτυρίες από μερίδες Βρετανών φιλελλήνων για την κάλυψη του θέματος από την εφημερίδα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των πολλών φιλελληνικών γραμμάτων διαμαρτυρίας από το φύλο της Manchester Guardian της 19^{ης} Ιουλίου: «Αγαπητέ Κύριε, είναι αρκετά φυσικό μια εφημερίδα να αποδίδει μεγάλη σημασία στα κείμενα των ανταποκριτών της: σε αυτό δεν μπορούμε να διαφωνήσουμε. Κανείς όμως δεν μπορεί παρά να αγανακτεί με την απομάκρυνση της Manchester Guardian από την σημαντικότερή της αρχή το περασμένο Σάββατο 16 του μηνός. Εξ' αιτίας του ελάχιστου - που πολύ κακώς ανέχονται οι ελληνικές αρχές - ανταποκριτή σας, η στήλη των κύριων νέων της εφημερίδας δίδει ιδιαίτερη θέση σε καταφανώς προκατειλημμένα άρθρα εναντίον του ελληνικού λαού. Αυτό, σίγουρα, δεν είναι τίμιο παιχνίδι! D. Ractiviand. Η απάντηση της εφημερίδας: «Το θέμα δεν αφορά καθόλου τον ανταποκριτή ή κάτι ανάλογο. Είναι ένα ζήτημα μιας πολύ μεγάλης κατάχρησης εξουσίας που η Ελλάδα αυτή την στιγμή φαίνεται να κατέχει.»

υποβαθμίζουν την ηθική βάση της συνθήκης των Σεβρών». ²⁷⁸ Παρά το γεγονός ότι για τον Βρετανό ιστορικό οι Έλληνες βρίσκονταν σε ανώτερο στάδιο ανάπτυξης από τους Τούρκους, το μόνιμο ένστικτο καταστροφής που είχε πλέον ξυπνήσει δεν μπορούσε να υποχωρήσει - γεγονός που έκανε την σύγκρουση αναπότρεπτη.

Την ίδια στιγμή, στα ιδιωτικά του κείμενα εξέφραζε ρητά την πεποίθηση πως δεν υπήρχε καμιά καταστατική πριμοδότηση του «ελληνικού» σε κανένα επίπεδο: «η αλήθεια είναι ότι σε συγκεκριμένες συνθήκες (π.χ έξαρση εθνικού συναισθήματος που παράγεται από τον πόλεμο) και οι δυο πλευρές προβαίνουν σε βιαιότητες. Το σημείο αυτό είναι ένα από τα σημαντικότερα σημεία στον πολιτισμό - οι Έλληνες δεν διαφέρουν σε είδος από τους Τούρκους». ²⁷⁹ Το μόνο ηθικό βάρος έπεφτε στις αδιαφορούσες δυτικές δυνάμεις που ήταν πλέον υποχρεωμένες να παρέμβουν. Ειδικότερα η Μεγάλη Βρετανία όφειλε να παρέμβει καθώς ήταν αρκετά υπεύθυνη για την «μετάγχιση αυτού του φυλετικού πολέμου στην Μέση Ανατολή». ²⁸⁰

Ύστερα από την δημόσια αποκάλυψη των «βιαιοτήτων», ο Τοϋνβιι αποφάσισε να ξεκινήσει την συστηματική έκθεση των τουρκικών θέσεων στο «προκατειλημμένο» Βρετανικό κοινό και ενέτεινε επίσης της προσπάθειες επικοινωνίας με τους Τούρκους εθνικιστές φιλοδοξώντας με ιδιαίτερη ένταση να αποκτήσει τον ρόλο του πρόθυμου διάμεσου μεταξύ των Τούρκων εθνικιστών και της βρετανικής κυβέρνησης. Όπως προκύπτει από την ιδιωτική του αλληλογραφία τόσο με φίλους από το Foreign Office όσο και με λοιπούς οικείους, το πρότερο διερευνητικό ενδιαφέρον είχε μετατραπεί σε επιτακτική ανάγκη. ²⁸¹ Τα μηνύματα, ωστόσο, που λάμβανε τόσο από τους Τούρκους στην Άγκυρα, όσο και από τους φίλους του στο

---

²⁷⁸ «The Greek Atrocities at Yalova», ό.π. Λίγο παρακάτω αναφέρει: «Η δικαιολόγηση της ελληνικής εξουσίας στην ζώνη της Σμύρνης ήταν ότι ο τοπικός ελληνικός πληθυσμός, αν και μειονοτικός ήταν περισσότερο πολιτισμένος από τον Τουρκικό και πως μια ελληνική διοίκηση θα ήταν ένα μικρότερο κακό...αυτά πίστευα μέχρι πριν από λίγο καιρό». *Manchester Guardian*, ό.π

²⁷⁹ Toynbee papers, ό.π

²⁸⁰ ό.π

²⁸¹ Στην αλληλογραφία με την μητέρα του αναφέρει :«Εάν όλη μου η δουλειά αυτές τις έξι εβδομάδες πρόκειται να έχει οποιαδήποτε χρησιμότητα πρέπει να πάω στην Άγκυρα και να συζητήσω τις πιθανότητες συμβιβασμού μεταξύ Τουρκίας και Αγγλίας. Δεν έχει νόημα να καταγράφεις ακρότητες εάν δεν κάνεις κάτι ώστε να απαλειφθούν οι αιτίες που τις προκαλούν. Εδώ και εβδομάδες περιμένω μια απάντηση από την Άγκυρα. Σήμερα πρόκειται να τους δώσω μια διορία...Έχω ήδη ξεσκεπάσει τις Ελληνικές ακρότητες –εναντίον του προσωπικού μου συμφέροντος – και εάν δεν με βοηθήσουν οι Τούρκοι να κάνω το επόμενο βήμα τότε δεν μπορώ να τους βοηθήσω και εγώ. Είναι περίεργος λαός – όλες οι τάξεις τους είναι καλοί άνθρωποι για να έχεις προσωπικές σχέσεις αλλά τόσο αντιεπιχειρηματικοί και ασυνείδητοι της αξίας του χρόνου ώστε χρειάζεσαι την υπομονή ενός αγγέλου για να τα βγάλεις πέρα μαζί τους – ακόμη και όταν πιστεύεις πως έχουν έναν δίκαιο αγώνα και πρέπει να βοηθηθούν» Toynbee papers, ό.π

Foreign Office ήταν αρνητικά, παρά τις συνεχείς οχλήσεις του για την αλλαγή πολιτικής.²⁸²

Λίγο πριν φύγει από την Κωνσταντινούπολη συνέγραψε μια σειρά άρθρων με κύριο στόχο την δημιουργία ενός μεσολαβητικού πλαισίου αλλά και την εναργέστερη παρουσίαση των αιτημάτων του τουρκικού εθνικού κινήματος. Πέραν και υπεράνω των επιμέρους ζητημάτων που συνδέονταν με τις ειδικές πτυχές μιας μελλοντικής μεσολάβησης, το τουρκικό έθνος αναδυόταν πλέον στην γραφίδα του Toynebee ως μια δύναμη που δεν επιδίωκε απλώς να μιμηθεί τον δυτικό τρόπο ζωής, αλλά ορεγόταν μια σχέση ηθικής ισότητας με την δύση.²⁸³ Έτσι, οι Τούρκοι εθνικιστές άρχισαν σταδιακά να μετατρέπονται σε μια κατηγορία ισοδύναμη με την ελληνική διοίκηση.

Τα πράγματα όμως ήταν περισσότερο σύνθετα όπως προδίδει και η κοινωνική τοπογραφία στην οποία προέβη την περίοδο εκείνη του καλοκαιριού του 1921: Η βασική μεταβλητή δεν ήταν πλέον η διοίκηση, αλλά το «εθνικό». Με αυτή την ταξινομητική αρχή λοιπόν ο Toynebee διέκρινε την μάζα των αγροτών και των εργατικών τάξεων που ήταν προσηνείς, πράοι και με καλούς τρόπους χωρίς να έχουν ανεπτυγμένη εθνική συνείδηση, γεγονός που εξηγούσε και την θετική σκιαγράφηση τους. Το «εθνικό» ήταν προνόμιο των εμπορικών και αρχουσών τάξεων η συναναστροφή με μέλη των οποίων, έγραφε ο Toynebee, τον έκανε να καταλάβει γιατί «οι ευρωπαίοι διοικητές σε ανατολικές χώρες μισούν τους πεπαιδευμένους αυτόχθονες». Συνέχιζε, βέβαια, τονίζοντας πως «είναι μεγάλο λάθος να μην τους υπολογίζουν».²⁸⁴

Οι «ανώτερης τάξης» πληθυσμοί και ιδιαίτερα οι χριστιανοί εμπορούνταν επίσης από μια αλλόκοτη υβριδιακότητα, συνέπεια της πολιτισμικής επαφής με την δύση, κάτι που όπως ήταν έκδηλο ενοχλούσε τον Toynebee. Οι Χριστιανοί, λοιπόν, αποστερημένοι από κάποιον δικό τους πολιτισμό σφετερίζονταν με ιδιαίτερη ευκολία τον δυτικό και σε ακριβώς το σημείο αυτό αποδιδόταν η πρόσκαιρη εικόνα ανωτερότητας: «Νομίζω ότι είναι όμοιοι. Η εξόφθαλμη πρόοδος που με ορισμένους τρόπους σημείωσε ο Χριστιανός της Εγγύς Ανατολής σε σύγκριση με τον μουσουλμάνο, οφείλεται σε έναν αρνητικό λόγο. Η πρόοδος που και οι δυο

²⁸² Σε απάντηση μιας πολυσέλιδης επιστολής του, ο Charles Roberts, στέλεχος του Foreign Office και πρώην συνάδελφος του ανέφερε πως ο Montagu ήταν αρνητικός σε όποια αλλαγή πλεύσης έκλεινε γράφοντας πως «τα χέρια του Λόρδου Curzon είναι γέματα Ιρλανδία».

²⁸³ The Turks' point of view [23.05.21]

Τονίζει την ανάγκη για να τεθεί στην Αγγλία το σημείο θέασης των Τούρκων Εθνικιστών καθώς δεν

²⁸⁴ Ο.π

σημείωσαν πρόσφατα οφείλεται ολοκληρωτικά στην επιρροή ενός καλύτερου πολιτισμού, του δικού μας. Οι μουσουλμάνοι μόνο και μόνο επειδή έχουν κρατήσει έναν δικό τους ατομικό πολιτισμό έχουν μεγαλύτερα εμπόδια να ξεπεράσουν απ' ότι οι χριστιανοί πριν μάθουν από μας».²⁸⁵

Αναντίρρητα, οι χριστιανοί αντιμετωπίζονται ως διάφανα, ανούσια ετερόνομα όντα ενώ οι Τούρκοι προκρίνονται στην προτίμηση του Βρετανού ιστορικού ως πολύ πιο ενδιαφέροντα και ανεξερεύνητα αντικείμενα μελέτης χαρακτηριζόμενα από έναν ιδιότυπο μυστηριακό εξωτισμό. Επιπλέον, η πολιτισμική γειτνίαση (εν ευρεία θρησκευτική εννοία) με λαούς της Αιγύπτου και της Ινδίας μετατρέπει την μελέτη τους πολλαπλά χρήσιμη για τη διαύγαση διαφόρων αποικιοκρατικών ζητημάτων.²⁸⁶

Κατά συνέπεια, η «φιλοτουρκική» στροφή του Toynbee δεν συντελείται λόγω του συγκλονισμού του από την απώλεια της ηθικής ανωτερότητας των Ελλήνων που ο ίδιος αντιλαμβάνεται καταγράφοντας τις «βιαιότητες», όπως υποστηρίζει ο Richard Clogg.²⁸⁷ Το παραπάνω συμβάν μπορεί φυσικά να προσμετράται στην κρίση του Toynbee αλλά το πολλαπλά σημαντικό γεγονός είναι η συνειδητή επιλογή «αλλαγής» αντικειμένου έρευνας, από τον Έλληνα μικρασιάτη «dago» στον Τούρκο μουσουλμάνο που συνδέθηκε με την αντίληψη των βασικών αρχών ενός εθνικού κινήματος εν το γενάσθαι, το οποίο η πένα του αργότερα θα μετατρέψει σε ένα κλειστό πολιτισμικό σύνολο.

5.3 Οι δεύτερες εντυπώσεις: Το ελληνοτουρκικό imbroglio εγκιβωτίζεται σε μια θεωρία της Ιστορίας

Τον Αύγουστο του 1921 και ενώ ο ελληνικός στρατός είχε ήδη αρχίσει την αμφιλεγόμενη θερινή του προέλαση προς τον Σαγγάριο, ο Toynbee επέστρεψε στην Σμύρνη, σε τόπους γνώριμους ευρισκόμενος αυτή την φορά σε ένα αρκετά διαφορετικό σημείο θέασης. Οι μέριμνες επίσκεψης και καταγραφής των πεπραγμένων της ελληνικής διοίκησης, της ανθρωπολογικής και ιστοριογραφικής παρατήρησης του τοπίου και των κατοίκων είχαν υποχωρήσει μπροστά στις συναντήσεις με μέλη της τουρκικής κοινότητας και στις προσπάθειες καταγραφών

---

²⁸⁵ ό.π

²⁸⁶ ό.π

²⁸⁷ Clogg, *Korae...* ό.π, κεφ.3

παλαιών και νέων «ακροτήτων». Σε αυτές τις μέριμνες οι συναναστροφές του δεν περιλάμβαναν, όπως είναι λογικό, παλαιούς γνώριμους και συνδαιτυμόνες. Ο Αριστείδης Στεργιάδης, μάλιστα, το έργο του οποίου εκτιμούσε μέχρι το τέλος, απέφυγε να απαντήσει στις απανωτές του κλήσεις όπως αναφέρει ο ίδιος ο Toynbee.²⁸⁸

Αποξενωμένος από τις άλλοτε συχνές συναναστροφές του στην Σμύρνη και με τις εικόνες των φλεγόμενων χωριών να τον ακολουθούν ακόμη και στην κουπαστή του πλοίου, ο Toynbee θα επέστρεφε τον επόμενο μήνα (Σεπτέμβρη) στην Αθήνα για να διεξάγει τελικώς ένα ακόμη οδοιπορικό στην Πελοπόννησο και τις νέες χώρες.²⁸⁹ Αυτή την φορά όμως επρόκειτο για μια διαφορετική περιδιάβαση - το ανώριμο πνεύμα που πριν εννέα χρόνια περιπλανιόταν στις βουνοκορυφές του Ολύμπου συνομιλώντας με τους αρχαίους θεούς είχε οδηγηθεί στην δική του πορεία προς την ωριμότητα και το ελληνοτουρκικό imbroglio είχε αποβεί καταλυτικό στο διανοητικό αυτό ταξίδι. Όπως έγραφε: «Αυτούς τους λίγους μήνες έχω μάθει πράγματα για την ζωή εδώ που φωτίζουν όλη την ιστορία της Εγγύς και Μέσης Ανατολής. Κανείς μεγαλώνει, υποθέτω. Το ταξίδι στα βουνά, που πριν ήταν η δουλειά μου τώρα φαίνεται ως μια απολαυστική στιγμή καθώς βλέπω πλέον την ιστορία όχι ως την μελέτη του σκηνικού [scenery] ή τόπων [sites] αλλά ως ενόραση [insight] στον ανθρώπινο χαρακτήρα». Αλλού γράφει: «δεν μου Ανοίγει τους ορίζοντες και δεν μου φαίνεται τόσο αδιάκριτα όμορφο όσο πριν»²⁹⁰

Η πολεμική εμπειρία του είχε προσφέρει μια διαφορετική οπτική πλέον στον τόπο και στα πράγματα. Σε σχέση με το τελευταίο, τα ταξίδια του στην ελληνική γη - Πελοπόννησο και Νέες χώρες στόχο είχαν την διερεύνηση της στάσης και των διαθέσεων του «Έλληνα επαρχιώτη», των οντότητα αυτή που όντας αποξενωμένη από την πολιτική της Αθήνας δεν είχε καταφέρει να τον συναντήσει στην πρώτη του επαφή με τα ελληνικά πράγματα εννέα μήνες νωρίτερα. Η επιλογή των τόπων συνέπιπτε και με ότι εκλάμβανε ως τις δυο δυνάμεις που καθόριζαν τα κοινά πράγματα: τον «Βενιζελισμό» και τον «Κωσταντινισμό» - μια διαίρεση που οι εσωτερικές της απολήξεις μονοπωλούσαν, όπως έγραφε, τα ελληνικά πράγματα φέρνοντας την πορεία του μετώπου σε δεύτερη μοίρα με την εξαίρεση της ιδιαιτέρως έντονης συζήτησης περί κατάληψης της Κωνσταντινούπολης. Πέραν αυτού, έγραφε

---

²⁸⁸ Toynbee papers, ό.π

²⁸⁹ ό.π

²⁹⁰ ό.π

ο Toynbee, τα μόνα ζωντανά μνημεία του προβλήματος της Ιωνίας ήταν τα διαρκώς επεκτεινόμενα νοσοκομεία σε βάρος των διαφόρων δημοσίων κτιρίων.

Οι εντυπώσεις του από την επαφή με το ελληνικό κοινό του έδιδαν την εντύπωση ότι σταδιακά η Ελλάδα προετοιμαζόταν για μια συμφωνία που θα έδιδε τέλος στην μικρασιατική περιπέτεια ακόμη και με την εκκένωση της Σμύρνης - με ανάλογα, φυσικά, ανταλλάγματα. Προς τούτο καλούσε για μια ακόμη φορά την Βρετανία με σε έντονα ηθικούς τόνους να προσφέρει στην Ελλάδα μια διέξοδο από την κρίση παραχωρώντας την Κύπρο: «Ας βάλουμε την Κύπρο στο παιχνίδι και ας ενεργοποιηθούμε στην εδώ και καιρό οφειλόμενη τακτοποίηση αυτού του μίξερου ελληνοτουρκικού πολέμου».²⁹¹

Η φυγή από τον τόπο της «μιζέριας» πραγματοποιήθηκε στις 16 Σεπτεμβρίου του 1921· τότε θα έπαιρνε από την Κωνσταντινούπολη το Orient Express - το τρένο της επιστροφής με προορισμό τα γνώριμα ευρωπαϊκά και Βρετανικά εδάφη. Το μαγικό αυτό μέσο μεταφοράς φαντασιών, ιδεών, εικόνων, στάσεων, αντιλήψεων για την Ανατολή επρόκειτο να μεταφέρει τον Toynbee σε ένα αντίστροφο ταξίδι από την Ανατολή προς την Δύση. Κάπου στην διαδρομή μέχρι το Μιλάνο, την «πρώτη ζωντανή ευρωπαϊκή πόλη» που είχε δει από τότε που αναχώρησε από την Γένοβα τον περασμένο Γενάρη, παρατηρώντας τις πεδιάδες και τα βουνά της Βουλγαρίας (μάλιστα έγραφε για την Σόφια: «Sofia ugly, simply one vulgar guilt dome») ο Toynbee είχε το αποκαλυπτικό του όραμα για μια παγκόσμια φιλοσοφία της ιστορίας. Το «Ανατολικό αυτό affair» που ο Toynbee διερεύνησε με πνεύμα εμπειρικό και ύφος ιστοριογραφικό ως άλλος Θουκυδίδης σε συνέργεια με το τοπίο των Βαλκανίων τον όπλισε με το περίγραμμα μιας φιλοσοφίας της ιστορίας που γράφτηκε στα μεσοπολεμικά χρόνια και επρόκειτο να δεσπόζει τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.²⁹²

²⁹¹ «Greece at War :So many victories and yet no end!», *Manchester Guardian*, 29/09/1921

²⁹² «Η κεντρική ιδέα της A Study of History στριφογύριζε στο μυαλό μου ήδη από το καλοκαίρι του 1920 έκανα μια προσπάθεια να την γράψω. Το πρώτο δοκίμιο ήταν μια αποτυχία· ήταν πολύ εύλογο καθώς είχα προσπαθήσει να την παράγω υπό την μορφή σχολιασμού του δεύτερου χορωδιακού της Αντιγόνης του Σοφοκλή- «Ο Άνθρωπος, το ανοίκειο ον». Αυτή η λανθασμένη αρχή οφειλόταν στην αρχαία και λατινική κλασική μου παιδεία. Χωρίς βέβαια την παιδεία αυτή δεν θα είχα ποτέ την ιδέα. . Αυτό που έδωσε το έναυσμα ήταν μια ξαφνική συνειδητοποίηση, ύστερα από το ξέσπασμα του πρώτου παγκόσμιου πολέμου ότι ο κόσμος μας εισερχόταν σε μια εμπειρία την οποία ο Ελληνικός κόσμος είχε περάσει κατά τον πελοποννησιακό πόλεμο.[...]Η δεύτερή μου απόπειρα συνέβη στις 17 Σεπτέμβρη 1921 στο τρένο μεταξύ Ανδριανούπολης και Nish· αυτή την φορά είχα επιτύχει γιατί στο τέλος της ημέρας είχα σημειώσει σε ένα φύλο χαρτί μια σειρά δώδεκα περίπου κεφαλίδων, οι οποίες με πολύ μικρές αλλαγές είναι οι τίτλοι των δεκατριών τμημάτων του βιβλίου που τώρα μετρά δέκα τόμους. Τότε δεν είχα προσπαθήσει ενσυνείδητα να δημιουργήσω το σχέδιο. Είχα περάσει την ημέρα κοιτώντας έξω από το παράθυρο του βαγονιού και το σχέδιο που είχα σημειώσει στο τέλος της ημέρας

Πρόπλασμα της θεώρησης του αποτέλεσε η εξιστόρηση της ανατολικής υπόθεσης – του ελληνοτουρκικού imbroglio που γράφηκε εν μέσω δημόσιων διαλέξεων σχετικά με την ταραχώδη πολιτική κατάσταση στην περιοχή και λοιπών ερευνητικών σεμιναρίων. Στις γραμμές που ακολουθούν και κλείνουν το κεφάλαιο αυτό θα μείνουμε στην έκθεση του κύριου επιχειρήματος όπως σκιαγραφήθηκε στο έργο που οργάνωσε όλη την εμπειρία του και πρόσφερε μια συνεκτική ανάγνωση του ελληνοτουρκικού imbroglio.

Το *Δυτικό Ζήτημα* που από κάποιους κριτικούς (Ellie Kedourie επί παραδείγματι) έχει χαρακτηριστεί ως το σημαντικότερο έργο του Arnold Toynbee, αποτελεί ακόμη και σήμερα, τρία τέταρτα του αιώνα ύστερα από την συγγραφή του έναν *πολύκροτο κόμβο*. Προκάλεσε ένα σκάνδαλο ακαδημαϊκοπολιτικό καθώς μεγέθυνε την δυσaráσκεια των Ελλήνων (και φιλελλήνων του Λονδίνου) «δωρητών» της έδρας Κοραή γεγονός που οδήγησε στην παραίτηση του λίγο αργότερα.²⁹³ Αποτέλεσε και αποτελεί βασική πηγή αναφοράς αλλά και μαρτυριών για επιμέρους συμβάντα όπως η στρατιωτική υφή του ελληνοτουρκικού πολέμου το 1921 και οι «βιαιότητες» του ελληνικού στρατού.²⁹⁴ Συνδέθηκε και συνδέεται (ενδεχομένως εκλεκτικά) με ένα σχήμα σκέψης που αρκετά απλουστευτικά θα μπορούσαμε να πούμε πως αντιμετωπίζει τις εθνοτικές συγκρούσεις υπό το πρίσμα ενός ιδιότυπου δεοντολογικού κοσμοπολιτισμού.²⁹⁵ Αποτέλεσε, τέλος, το πρώτο θεμέλιο μιας θεωρίας της ιστορίας που ήταν πρωτίστως θεωρία των πολιτισμών της Εγγύς και Μέσης Ανατολής.

Πρόκειται για την εξιστόρηση μιας ιστορικής τραγωδίας από κάποιον που έλαβε μέρος, που υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας γεγονότων σημαντικών. Ενός δράματος η πλοκή του οποίου λαμβάνει τότε την μορφή μιας διπλωματικής ιστορίας, τότε μιας στρατιωτικής ιστορίας, τότε μιας περιηγητικής καταγραφής. Ο λόγος άλλοτε είναι καταγγελτικός, άλλοτε περιγραφικός και άλλοτε ερμηνευτικός. Αυτό που σε κάθε περίπτωση τα πολλαπλά επίπεδα ανάγνωσης συναρθρώνουν είναι η θεμελίωση της ύπαρξης και η οριοθέτηση δυο διακριτών πολιτισμικών συνόλων της Εγγύς (Ελλάδα)

έμοιαζε πως ήρθε από μόνο του. [...] Εάν κανείς ήθελε να κάνει μια συγκριτική μελέτη της Ιστορίας, έπρεπε να αρχίσει προσπαθώντας να εξηγήσει τις τοπικές διαφορές στις κουλτούρες των ζωντανών κοινωνιών και να οδηγηθεί στο παρελθόν μέσα από αυτό το συγχρονικό πρόβλημα. »

A Study of History, What the Book Is For: How the Book Took Shape, OUP, pamphlet written upon the completion of the last four volumes of A Study of History

²⁹³ Βλ. Clogg, *Koraes...*, ό.π

²⁹⁴ Βλ. Smith, ό.π, Κωστόπουλος, ό.π

²⁹⁵ Βλ. Ellie Kedourie, ό.π και Bruce Clark, *Ours once More*, ό.π

και Μέσης (Τουρκία) Ανατολής, η κυκλική θεώρηση της ανόδου και πτώσης τους (μέσα από συγκρούσεις και επαφές) καθώς και η απόλυτα ετερόνομη σχέση τους με την δύση, τον δυτικό πολιτισμό. Όλα αυτά, σε μια γραφή αναλογική και μεταφορική που κάνει πράξη την ρήση του Spengler ότι «το μέσον κατανόησης των ζωντανών μορφών είναι η αναλογία. Με αυτόν τον τρόπο διακρίνονται η πολιτικότητα και η περιοδικότητα του κόσμου». Μια γραφή που, τέλος, σε έντονα ηθικιστικούς τόνους προσπαθεί να συνάγει καθολικά αυτό - κριτικά διδάγματα περί της δυτικής στάσης .

Η βασική αναλυτική ιδέα ορίζεται από τον υπότιτλο του έργου που επιγράφεται *Μια μελέτη στην επαφή των πολιτισμών*. Οι δυο συνιστώσες του ελληνοτουρκικού imbroglío μετατρέπονται σε διακριτούς πολιτισμούς της Μέσης και Εγγύς ανατολής που από τον 17^ο αιώνα ακολουθούν μια τροχιά «δυτικοποίησης», πνευματικού αναπροσανατολισμού προς την δύση, με διαφορετικό τρόπο ο καθένας. Στην τριμερή σχέση που δημιουργείται, οι πολιτισμοί της Ανατολής τροχοδρομούν γύρω από την ενική και απολύτως κεντρική Δύση σε ένα πλαίσιο πολύπλευρων επαφών αναπαράγοντας μιμητικά μοντέλα που συνδέονται με τον τρόπο ζωής εν γένει και την κοινωνικοπολιτική οργάνωση.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο είναι που το «φυσικό» δυτικό φάρμακο της αρχής των εθνотήτων μεταφερόμενο στους πολιτισμούς της Ανατολής μετατρέπεται σε φαρμάκι που δηλητηριάζει την πολιτική ζωή και προκαλεί την βίαιη εθνικιστική και εθνотική σύγκρουση. Οι «βιαιότητες», «ακρότητες», «φρικαλεότητες», «ωμότητες», «αγριότητες» δεν είναι τίποτε άλλο από εκδηλώσεις της παθολογικής αυτής κατάστασης.²⁹⁶ Το Ελληνοτουρκικό λοιπόν imbroglío μετατρέπεται κατά βάση σε «δυτικό ζήτημα» καθώς είναι η δυτική αυτή αρχή κύριο απότοκο της επαφής με την δύση που υποδαυλίζει τα πάθη και προκαλεί, εν τέλει, την πολιτισμική σύγκρουση. Η Δύση, θα καταλήξει ο Toynbee, έχει την ευθύνη και οφείλει να σταματήσει αυτή την παράλογη κατάσταση συνειδητοποιώντας κριτικά και αυτοκριτικά την εργαλειακότητα της διπλωματικής αντιμετώπισης Ελλάδας και Τουρκίας ως μια μόνο στιγμή της αναγκαίας κάθαρσης.

Σε έναν λόγο που βρίθει μεταφορών φυσικών (πλανήτες – δορυφόροι), ανθρωπομορφικών (γίγαντας – άνθρωποι) και ιατρικών (φορέας - ασθένεια), η Δύση αντιμετωπίζεται ως το πανταχόθεν κέντρο – φυσικός παραγωγός εννοιών, ιδεών και

---

²⁹⁶ Έχουμε προσπαθήσει να καταγράψουμε όσο το δυνατό περισσότερους όρους με τους οποίους έχει αποδοθεί ο αγγλικός όρος 'atrocities'. Δεδομένων των δυσκολιών που μια συζήτηση του όρου αυτού παρουσιάζει, θα αρκεστούμε μόνο να σημειώσουμε πως στο κείμενο σκόπιμα χρησιμοποιήσαμε τόσες διαφορετικές αποδόσεις του όρου.

πραγμάτων που μεταφερόμενα στην Ανατολή (Εγγύς και Μέση) χάνουν τις θετικές τους ποιότητες και μετατρέπονται σε δυνάμεις του κακού. Οι πληθυσμοί της Ανατολής αντιμετωπίζονται ως εγγενώς διαφορετικοί και κατώτεροι. Η επαφή όμως δεν είναι μονόδρομη καθώς η αρχή των εθνοτήτων που προκαλεί πολιτισμική σύγκρουση στην Ανατολή μεταφέρεται πίσω στο φορέα της «μεταλλαγμένη». Θα γράψει λοιπόν ο Toynbee με αναφορά στο Ιρλανδικό: «Τώρα φαίνεται σαν να μολύνει η Εγγύς Ανατολή την δυτική Ευρώπη με εθνοτικές συγκρούσεις της ίδιας σκληρότητας και φανατισμού μέσω των οποίων τις εισήγαγε » [57]

Με την παραπάνω παραδοχή, ο αποικιοκρατικού τύπου δυτικοκεντρισμός του σχήματος είναι κάτι παραπάνω από έκδηλος. Υποστηρίζει ο Toynbee πως παρά το γεγονός ότι πριν το 1921 υπήρχαν σημαντικές εθνοτικές συγκρούσεις (τις ονομάζει «παλιές συγκρούσεις συμφερόντων») στην Ευρώπη (Ιρλανδία, Σιλεσία), κάτι που αναγνώριζε και στην προσωπική του αλληλογραφία και στοχασμούς, αυτές διεξάγονταν «με κάποια συγκράτηση» - πολιτισμένο τω τρόπω. Μετά την ελληνοτουρκική σύγκρουση, όμως, η ένταση αυξάνεται τόσο στις δυτικές περιοχές όσο και στις περιοχές της Μέσης Ανατολής - συνέπεια της μετάλλαξης του «ιού» που η επαφή με την ανατολή είχε προκαλέσει.

Εν κατακλείδι, η «ανατολική» υπόθεση της οποίας ο Toynbee είναι παρατηρητής και συμμετοχος του επιτρέπει να ολοκληρώσει την μετάθεση από το εθνικό στο πολιτισμικό, αντιμετωπίζοντας το πρωτο ως έναν βασικό μηχανισμό στην λογική της εκδίπλωσης μιας ιστορίας των πολιτισμών που δίδει μια πρόγευση για την μετέπειτα διατυπωμένη θεωρία της παγκόσμιας ιστορίας. Η παρατήρηση και ανάλυση της λογικής της εθνικιστικής σύγκρουσης μαζί με την ανάδυση του τουρκικού εθνικού κινήματος του επιτρέπει, τέλος, να διακρίνει και να οριοθετήσει δυο πολιτισμικά σύνολα στην θέση ενός άμορφου ανατολικού καθώς και να επιλέξει την μελέτη του περισσότερο εξωτικού και μυστηριακού πεδίου έρευνας.

6. Επιλογικά Σχόλια

1. Στα κεφάλαια και τις σελίδες που προηγήθηκαν επιχειρήσαμε να ανιχνεύσουμε τις βασικές ορίζουσες των στοχασμών του Toynbee για την Ελλάδα, την Τουρκία και την «Ιστορία», προβάλλοντας ένα αίτημα κατανόησης και διασύνδεσης των ιδεών του Toynbee με τα ιστορικά και θεωρητικά συγκείμενα. Της μέριμνας αυτής προηγήθηκε μια προβληματική αλλά και αναγκαία απόπειρα χαρτογράφησης των βασικών ιστορικών προβλημάτων της περιοχής στις αρχές του 20^{ου} αιώνα· Πώς αλλιώς θα μπορούσαμε να προσανατολιστούμε ταξιδεύοντας με τον Arnold Toynbee εάν δεν είχε προηγηθεί μια απόπειρα καθορισμού κάποιων συντεταγμένων;

2. Η έλλειψη συνεκτικής μελωδικής γραμμής στην έναρξη της συμφωνικής τούτης απόπειρας επέτρεψε να αναδειχθεί η σχετική αυτονομία των τριών διακριτών και αλληλοσυνδεόμενων παραλλαγών του Toynbee ως ταξιδιώτη στην παράδοση των περιηγητών, ως ειδικού επιστήμονα στην χορεία των ιστορικών που πρόσφεραν τις γνώσεις τους στην βρετανική αυτοκρατορία σε καιρούς κρίσιμους, ως δημοσιολόγου και θεωρητικού της ιστορίας που αναζητούσε κάποιο εμπειρικό παράδειγμα το οποίο θα του επέτρεπε να αρθρώσει ένα πρώτο σχέδιασμα μιας πολιτισμικής θεωρίας της ιστορίας. Το τέλος έφθασε εξίσου αυθαίρετα με την αρχή ως η στιγμή του ανεπίλυτου, της δυσαρμονίας που παρήγαγε η μελωδική αμηχανία.

3. Η απόπειρα εκ του σύνεγγυς παρακολούθησης των βασικών οριζουσών μιας ιστορικής σκέψης που διαπλέκεται με εικόνες και χαρακτηρολογίες έλαβε την υψηλότερη μορφή της στην αναλυτική απόπειρα του μικρασιατικού πολέμου. Εκεί προσπαθήσαμε να αρθρώσουμε το επιχείρημα ότι η ελληνοτουρκική σύρραξη δεν αποτέλεσε μόνο ή κυρίως μια τραυματική εμπειρία που έκανε τον Toynbee από φιλέλληνα, φιλότουρκο. Πρώτα και πάνω από όλα ο Toynbee αντιμετώπισε τον ελληνοτουρκικό πόλεμο ως ένα είδος εργαστηρίου σε σχέση με την συμβίωση εθνοτήτων που στην συνέχεια μετατράπηκαν σε κλειστά πολιτισμικά σύνολα. Η προτίμησή του σε ένα από αυτά δεν αρθρώθηκε με όρους εχθρού/φίλου, παρά ως επιλογή αντικειμένου έρευνας που σε κάποιο βαθμό οριζόταν από τις ευρύτερες αυτοκρατορικές ανάγκες.

4. Πέραν της συνειδητής ή ασύνειδης πρόθεσης, το ερμηνευτικό σχήμα του ελληνοτουρκικού imbroglia που βρίσκεται σε ευρύτερη συμφωνία με την κοινή συνισταμένη των εκατέρωθεν εικόνων και στάσεων του Toynbee (παρά τις

διαφοροποιήσεις τους) καταφάσκει την εγγενή ανωτερότητα του Δυτικού (ανθρώπου ή/και πολιτισμού). Ο ίσκιος της Δύσης, όπως και ο ίσκιος του δυτικού ανθρώπου στην περιοχή πέφτει βαρύς φυσικό τω τρόπω κατατρώγοντας το σαρκίο των «αυτοχθόνων» και οδηγώντας τους σε μια σύγκρουση που είναι κατά βάση πολιτισμική και όχι εθνική. Η ανωτερότητα αυτή της Δύσης πείθει περισσότερο ιδιαίτερα όταν αρθρώνεται με όρους αρνητικούς σε μια πεσιμιστική θεώρησης της ίδιας της πορείας του δυτικού πολιτισμού.

5. Η μεταφορά αυτή στο πολιτισμικό που ολοκληρώνεται με το ταξίδι του Toynebee στην Μικρασία και η άρθρωση μιας ιδιότυπης θεωρίας της Ιστορίας σε καμία περίπτωση δεν είναι απότοκο της μοναδικής εμπειρίας μιας ατομικότητας. Οι θεωρήσεις του μετέχουν μιας ευρύτερης θεωρητικής κίνησης αμφισβήτησης της ιδέας περί ενότητας της ιστορίας που εκφράστηκε με όρους πολιτισμικούς και συγκριτικούς, μιας κίνησης που προηγήθηκε της «έκρηξης» του πολιτισμικού, των θεωριών περί «τέλους της Ιστορίας» και «σύγκρουσης των πολιτισμών». μιας κίνησης οι βασικές συντεταγμένες της οποίας έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον να ανιχνευθούν. Αυτό ίσως έχει σημαντικότερο ενδιαφέρον σε μια θρυμματισμένη μελωδία όπως η παρούσα: από την Ελλάδα του 1911 και την Τουρκία του 1909 έως τον μικρασιατικό πόλεμο και τον ιστορικό λόγο περί αυτού μπορούμε να αρχίσουμε να προσεγγίζουμε και να κατανοούμε με μεγαλύτερη συστηματικότητα έννοιες όπως αυτές του εκσυγχρονισμού, της προόδου, της κουλτούρας και του πολιτισμού.

Αρχεία
Αρχείο Toynbee, Bodleian Library, Οξφόρδη

Εφημερίδες:
Manchester Guardian, Μεγάλη Βρετανία

Αρθροβιβλιογραφία

- Ahmad, Feroz *The making of modern Turkey*, Routledge, Λονδίνο 1993
- Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία: 19^{ος} αιώνας – 1919*, Ελληνικά Γράμματα², Αθήνα 1998
- *Τουρκικός Εκσυγχρονισμός*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004
- Anderson, M.S *The Eastern Question 1774-1923*, Macmillan, Λονδίνο 1966
- Βερέμης, Θάνος *Οι επεμβάσεις του Στρατού στην Ελληνική Πολιτική 1916 -1936*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983
- Βερέμης, Κιτρομηλίδης et all, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, MIET³, Αθήνα 2003,
- Βερέμης & Δημητρακόπουλος (επιμ.) *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιπποτή, Αθήνα 1980

- Βερέμης & Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000
- Bellaigue de Cristopher, 'The sick man of Europe', *The New York Review of Books*, (τμ.48, τχ. 11), 5 Ιουλίου 2001
- Boyd William & King Edmund *History of Western Education*, Adam and Charles Black, Λονδίνο 1975
- Bozarslan Hamit, *Ιστορία της Σύγχρονης Τουρκίας*, Σαββάλας, Αθήνα 2004
- Broch & Curthoys *History of the University of Oxford VII (Part 2)*, Οξφόρδη 2000
- Brown Carl. L, *International Politics and the Middle East*, I.B.Tauris, Λονδίνο 1984
- Calvocoressi, Peter "Arnold Toynbee (1889-1975): A Memorial Lecture" *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, τχ. 52, (1), 1976, σ. 1-10.
- Γιαννουλόπουλος Γιάννης, *Η ευγενής μας Τύφλωσις*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999
- Clark, Bruce, *Πάλι Δικά μας:*
- Clogg, Richard *Anglo-Greek Attitudes*, St Antony' s college, Οξφόρδη 2000
- *Politics and the Academy*, Frank Cass, Λονδίνο 1986
- Coleman& Elsner (ed) *Pilgrim Voices: Narrative and Authorship in Christian Pilgrimage*, Berghahn Books, Οξφόρδη 2004
- Collingwood, R. C, *Μια Αυτοβιογραφία*, Ίνδικτος, Αθήνα 2007
- Dakin Douglas, *The Unification of Greece: 1770-1923*, Ernest Benn Limited, Λονδίνο 1972
- Deringil Selim, *Η Καλά Προστατευόμενη Επικράτεια*, Παπαζήσης, Αθήνα 2003
- «Legitimacy Structures in the Ottoman State»
- Δερτιλής Γ.Β, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (τμ.Α)*, Εστία⁴, Αθήνα 2003
- *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας⁴, Αθήνα 1985
- Driault, Edouard *Το Ανατολικό Ζήτημα*, Κάτοπτρο, Αθήνα 1997
- Eisner, Robert *Travelers to an Antique Land*, University of Michigan Press, Michigan 1993

- Ekinci Mehmet Uğur *The Origins of the 1897 Ottoman-Greek War: A diplomatic history* (Πανεπιστήμιο Bilkent Ιούλιος 2006)
- Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής παιδείας, *Ο Πόλεμος του 1897*, Αθήνα 1997
- *Μύθοι και Ιδεολογήματα στην Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 2005
- Georgelin Hevr, *Σμύρνη*, Κέδρος Αθήνα 2007
- Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Οξφόρδη 1916
- Hanioglu, Sukru *The Young Turks: Preparation For a Revolution*, Oxford University Press, ΗΠΑ, 2001
- Hayes, Paul (επιμ) *Themes in Modern European History 1890-1945*, Routledge, Florence, KY (ΗΠΑ) 1992
- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936* (τμ.ΙΙ) ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006
- Hobsbawm Eric, *Έθνη και Εθνικισμός*, Καρδαμίτσα Αθήνα 1994
- Howard, Christopher «The Policy of Isolation», *The historical Journal*, τμ.10/ No.1 1967
- Joll, James *Η Ευρώπη 1879-1970*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006
- Kedourie Ellie, *Ο Εθνικισμός*, Κατάρτι, Αθήνα 1999
- Koulouri Christina (ed.) *Clio in the Balkans: The politics of history education*, Centre for Democracy and Reconciliation in South Eastern Europe, Θεσσαλονίκη 2002
- Κούτσης Αλέξανδρος, *Μέση Ανατολή: Διεθνείς Σχέσεις και Πολιτική Ανάπτυξη*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992, 19-28
- Köprülü Mehmed Fuad *Οι απαρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Παπαζήσης 2001
- Κωστόπουλος Τάσος, *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση: Οι ξεχασμένες πτυχές μιας δεκαετούς πολεμικής εξόρμησης: 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007
- Λαλαγιάννη, Βασιλική *Οδοιπορικά Γυναικών στην Ανατολή*, Ροές 2007
- Λεονταρίτης Γ.Β *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000
- Lewis, Bernard *Η Ανάδυση της Σύγχρονης Τουρκίας* (τμ.1), Παπαζήσης, Αθήνα 2001

- Λούβη Λίνα, *Περί γέλωτος Βασιλείων: Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα 1875-1886*, Εστία, Αθήνα 2002
- «Το βάρος των Ξένων», *Το Βήμα*, 06.04.1997, Β 02
- « Πώς η Ελλάδα του 1899 περίμενε τον 20^ο αιώνα» *Το Βήμα*, 18.04.1999, Β08
- « ‘Η ισχύς της σανίδος’ και η ανάκτηση της νομιμότητας», *Το Βήμα*, 02.04.2000, Β08
- Macfie A.L *The End of the Ottoman Empire*, Longman, Λονδίνο 1998
- Macmillan Margaret, *Οι Ειρηνοποιοί*, Θεμέλιο, Αθήνα 2005
- Martel, Gordon “The Origins of World History: Arnold Toynbee Before the First World War”, *Australian Journal of Politics and History*: τ.χ 50 (3), 2004, σ. 343-356
- Mazower, Mark, *Τα Βαλκάνια*, Πατάκης, Αθήνα
- McNeill, William H. *Arnold J. Toynbee: A Life*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1989
- “Toynbee Revisited”, *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, τχ. 41,(7), 1988, σ. 13-27.
- Μποχώτης Αθανάσιος, *Η Ριζοσπαστική Δεξιά*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003
- Mommsen, Wolfgang J. *Ιμπεριαλισμός*, Πολύτροπον, Αθήνα 2007.
- Navari, Contelia “Arnold J. Toynbee: Prophecy and Civilization ”, *Review Of International Studies*, 2000 (26), 289-301
- Παπακοσμάς Βίκτωρ, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1981
- Πεσμαζόγλου Στέφανος, *Ευρώπη – Τουρκία: Αντανακλάσεις και Διαθλάσεις* τμ.1, Θεμέλιο, Αθήνα 1993
- Said, Edward *Οριενταλισμός*, Νεφέλη, Αθήνα 1996
- *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός*, Νεφέλη, Αθήνα 1996
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Εστία⁴ Αθήνα 2005
- Silvera, Alain «The Classical Eastern Question», *Middle Eastern Studies*, Οκτώβριος 2000
- Σκοπετέα, *Η Ανατολή της Δύσης και η Δύση της Ανατολής*, Γνώση, Αθήνα 1989
- Smith, Michael Llewellyn *Αθήνα*, Εστία, Αθήνα 2007

- *Το όραμα της Ιωνίας*, MIET, Αθήνα 2002
- Stallman & Hageman, *The war dispatches of Stephen Crane*, NYU Press, Νέα Υόρκη 1964
- Σταυριανός, Λ.Σ *Τα Βαλκάνια*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007-
- Stoneman, Richard, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, MIET, Αθήνα 1996
- Stromberg R.N, *A.J.Toynbee: Historian in an age of crisis*, Southern Illinois University Press, Ιλινόι, 1972
- Todorova, Maria *Βαλκάνια: Η Δυτική Φαντασίωση*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2000
- Toynbee, Arnold J. *Experiences*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1969
  - *Nationality and the War*, Dent, Λονδίνο 1915
  - *The Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*, Hodder & Stoughton, Λονδίνο 1915
  - *The New Europe, Some Essays in Reconstruction*, Dent, Λονδίνο 1915
  - Greece, in *The Balkans, A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1915
  - *The German Terror in France, An Historical Record*, Hodder & Stoughton, Λονδίνο 1917
  - *The Murderous Tyranny of the Turks*, Hodder & Stoughton, Λονδίνο 1917
  - *Turkey, A Past and a Future*, Hodder & Stoughton, Λονδίνο, 1917
  - *The Tragedy of Greece*, Οξφόρδη 1920
  - *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilizations*, Constable, Λονδίνο 1922 [*Το Δυτικό Ζήτημα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, Μία μελέτη επαφής πολιτισμών*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press 2003]
- Τσίχλης, Βασίλειος *Το κίνημα στο Γουδί και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Πολύτροπον, Αθήνα 2007
- Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1945*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007
- Zürcher Erik J, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004
- Zürcher & Quataert [ed] *Workers and The Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, I.B Tauris, Λονδίνο 1995

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ²⁹⁷

Πρόκειται για ημερολογιακές καταγραφές καθώς και γράμματα που συνέγραψε ο Arnold Toynbee κατά την διάρκεια των επτά μηνών σε Ελλάδα και Τουρκία. Η έκθεση -παρουσίαση (όπως και οι καταγεγραμμένες ημερομηνίες) ακολουθεί το γρηγοριανό ημερολόγιο. Η μη αναφορά των παραληπτών, είναι, όπως θα δούμε παρακάτω συχνή πρακτική.

Ιανουάριος 1921

Hotel Europa, Brindisi

12.01.21 [Γρηγοριανό ημερολόγιο]

My steamer is a second day late – they promise, unconvincingly that it will start for certain tomorrow evening – and the Italian papers have sensational reports of a Gk offensive starting in the Anatolian part. It is very annoying, as Oeconomus would say, for I want to be in at the death, whether it is the Gk's or the Turk's. But I am sure that I shall be able to start an official tour on the front as soon as I get to Athens. I shall probably stay in Athens a very short time indeed and push on to Smyrna.

Brindisi is the biggest profiter I have seen yet. It is by nature a very sleepy town with stone pavement and jolly old houses, but the Italian fleet was stationed here during the war, and the life-line to all the British forces in the East, from Salonica to Mesopotamia, ran through here. So they made their fortunes and are doing a bust. You see, there is something odd about the place as you come in by train. There are 2 huge reinforced concrete hampers for airships just outside, which look very odd among the olive-yards there....

Arnold

---

²⁹⁷ Τμήματα, κυρίως, των γραμμάτων έχουν δημοσιευθεί στους MacNeill, Clogg.

Thursday 13 January: 6.0 pm left Brindisi in Yanoulatos S.S. υπεροχή; Clear star-light night. 1st class passengers: self, Casson, Mme Mela, gk ex-ship's engineer, gk with broken nose, Corfiote lawyer and Italian Wife.

Friday 14: 6.0 am passed akrokerannos 8.0 am landed Corfu, walked with Casson to One Gun Battery. 12.0 am left Corfu. 8.0 pm...

15: 1.am Patras. 6 am opposite Kiato, nearing Perakhora. 12 arrive Peiraeus. 1.30 arrive British school. Afternoon: call on Atchley (out) find Charles Dodd and Bentineh at legation

16: Launched with minister at legation [At launch: Casson, Col. Naivne, Bentineck, self]

Tea and walk with Atchley - Dispatch to M.G 1400 words

17: Morning: got permission from minister to go ahead with Smyrna; Saw col Naivne about Eski Sehir offensive. Afternoon: went with Wace to see Philip Graves in ευαγγελισμός hospital. Procured ticket for telegraphing at journalist rate and sent wire on Eski Sehir [257 words]. Wandered to Olympieion

18: Called at F.O on Sisilianos, interviewed Rallis, sent telegram and interview on M.G [432 words]

04.01.20*

British School Athens

I have been casting my bread at the waters today and harvested an appointment with Stratos, the king's favorite for the premiership when the chamber meets, and an invitation to dinner with a Veniselist. I have also delivered other cards and introductions which I hope will bear fruit.

On the whole today has been a holiday as it is the Epiphany and everybody goes down to Peiraeus to see a cross thrown into the sea. So I wondered up on to the Acropolis and Philopappos this morning, and was seized with the same violent longing to get among the mountains as I was the other day when I saw them from the steamer. However, I am off in a few days to the front – I start getting my permits tomorrow – and I daresay I shall get as much of it as I want. The S.E sector is well up on the plateau and will be undy snow I daresay. My plan is to come back from the front to Smyrna, interview Stergiadhis, the administrator of the territory, who has a considerable reputation, and tell him I want to walk about in the country where I like and see his work. I fancy he will be too proud to refuse. I shall then make one or two expeditions to Turkish and Graeco – Turkish districts behind Smyrna, and on my way to C'ple via the Pandema Ry and Marmara

The wonderful thing about the Akropolis, next to the outlines of the rock, is the fineness of the masonry – it gives me a sort of a physical pleasure to see stones cut like that. It was very clear today and one saw the whole view – Akrikorinth between the two mountains of Salamis, and Methana... – a nicer place than the ministry of Foreign Affairs, where I had kept an appointment on my way.

Yesterday I spent mostly at the M.F.A seeing a fellow called Sisilianós, who is permanent under-secretary and just back from exile in Krete and then interviewing Rallis, the Prime Minister. I telegraphed the interview last night, so you will probably have seen it – there was nothing much in it - ...before this letter.

The respective dismissals and reinstatements of officers and officials by either party since 1917 is the thing that really interests people in Athens – far more than the financial situation and the Anatolian War. I thought I would put out a feeler on this, so I remarked that a great many exiles seemed to be returning. I was amused at the way the old boy who took the hint and entered on a... very earnest defence of the dismissals of Venizelists, which of course are the obverse of the refutation of Constantinians. I have telegraphed what he said with some comments – but I was still more amused this morning when I discovered why he was so particularly full of this subject- at the moment. I had been preceded by the British Minister, and most papers this morning described his interview with Rallis as having been on the comparatively

harmless subject of food supplies from the Smyrna district for C'ple. But one less discreet or better informed journal reports that the minister also protested against the dismissals, and this was no doubt why Rallis waked off his elaborate defence on me.

I wish I could get into the country – from what I hear the peasants (who aren't concerned in the personal politics of Athens) voted against Venizelos because of the continued mobilisation. I must make one or two raids into the country when we come back here. Meanwhile, the front is the most important thing.

It is a wonderful climate. I have about double the physical energy here that I have in England, an enormous appetite, and I sleep like a log. And I feel as if I had always been at home. I am glad we are coming back I hope many times. But it is exciting going to Asia Minor. I shall improve my Turkish...

Love to Everybody. I am enjoying myself.

Arnold

* Πρόκειται για λανθασμένη καταγραφή της ημερομηνίας καθόσον, όπως φαίνεται και από το ημερολόγιο, το γράμμα γράφτηκε τις 19.01.

Wednesday 19 January: Epiphany: Σταυρός festival at Pireaus; Nothing doing, wandered round acropolis and philopapou

20: Festival of St John – nothing doing

21: Permit from αστυνομία to go to Smyrna. Begun to track...grant to K.C [σσ. King's College]

22: Morning, interviewed Gounaris at ministry of war, tracked K.C grant. 3-4.20 pm interviewed Stratos. 6.0 pm got interview passed by Gounaris and telegraphed it [entered Gounaris's room with 3 muslim deputies from drama -284 words to MG on Gounaris]. 8.0 pm dined with Pallis at Grande Bretagne [Ο Πάλλης ήταν στις εκλογές υποψήφιος στην Θεσ/ νικη με τον Βενιζέλο – είχε και αυτός σπουδάσει στο Balliol – S 276]

23: Train to Kephisia; walk Bonpiati – Stamata – Dionyso Kephisia; Train to Athens [with aunt Helen, Wace, Welch, Croenses and ivisrs; sun and moon (fool)cloudless; footsore but not tired – perfect day]

24: Morning: Saw Vlachopoulos and fixed up journey with him to Smyrna. Pursued K. C grant further. Afternoon: visited Th. Graves

Evening: casa to dinner, note to Scott and interview with Stratos [dispatch to M.G on Stratos – 1250 words]

24.01.21

I am just winding up here before starting to Smyrna tomorrow or next day – I don't know which yet because I'm going in the same boat as Vlachopoulos, the chief of the general staff and he hasn't made up his mind yet. I have commendations from the govt [government] here to Papoulas, the G in C [General in Command] in Anatolia and to Sterghiadis, the civil commissioner at Smyrna. My plan is to visit the Smyrna front first (Uhsag and Brussa) and then do some towns in the country round Smyrna to see how the place is being governed. I shall combine some history with journalism by taking in Ephessos and Pergamon – I wish I could get to Hierapolis and Laodicea up the British Railway, but I fancy there is a sort of graeco-italian front in that neighborhood and I might not get there. But the manager of the Aidin Ry, which is no doubt being ruined by being partitioned between the Greek and Italian zones, will tell me about that.

I have been interviewing politicians and telegraphing and pursuing the King's College grant through the various government deps [departments] concerned in paying it (there are at least four). Red tape seems to me about the same as in England – except that the distances between offices are shorter than in London. The best that can be said for the job is that it is a good exercise in speaking greek.

Yesterday I had a perfect day .Cloudless sky, round sun and round moon, bright green pines, Parnes turning purple in the evening... Wace and Eleni Negreponti and Welch the passport officer and I went out by train to Kephisia and spent the day in the country behing Pendeli. Delph, the great peak in Euboes, was marvellous and you could see the snow in the Peloponnese. That is what I really like doing. But it is 12.30 pm and I have to write a letter in Gk to the ministry of education and then pack.

Love from
Arnold

25 January: Found at W.O [War Office] that Vlachopoulos meant to sail Wednesday. Bought ticket on Ismini; Fixed up K.C grant with Mandoudhis [...] Sea with Aunt Helen. Petrocochino to supper with Wace and Me

26: 9.0 Vlachopoulo telephoned to postpone traveling till Thursday. 10.0 am cab to Monastiraki , tube to Peiraeus. 15. pm Ismini left Peireaus. Evening : argument between Gk [Greek] officer like Denny and Levantine English lady

SS Ismene
off Sunion

26.01.21

This is between sun and moon and after a large dinner and before we get into the rough sea- in fact just the time for writing a letter. If I could see the mountains still, I expect I should be on deck. Before sunset we had rounded Hymettos and I recognized all the mountains along the coast of Attica – just like recognizing peoples faces.I walked along this coast from Laurion 9 years ago. I always think of these mountains as alive – immortal invulnerable creatures sitting still and looking on – I daresay the invasion of Western Civilization, which they are looking at now, is the strangest thing they have seen...

My boat is full of soldiers going to the front – as we left Peiraeus ther was a poor little officer waving to a poor little lady in a row boat to our stern. How it drags on.

I am on my way first to the front and then to tour round the territory under Gk administration. It is going to be very cold- there is an ominous N.E wind blowing and I remember now the worst cold I have ever met was from this same wind at Volo. In the interior of Anatolia there is sure to be snow- but I am well-clothed

I have missed my general Vlachopoulos who I was to travel with. Just as my cab called for me he telephoned to say he had put off coming till the next streamer and I couldn't change my ticket and my plans. Never mind –I shall write him a hyper-purist Gk letter (I have been exercising my purist Greek on the ministry of education in pursuit of the belated grant to K.C – I think I have set the wheels moving) and I have a letter from Gounaris to Papoulas the commander in chief.

How much nicer a ship is than a train. Traveling here is a holiday. I started from Wace' s house at 10.00 am and I could still see it (or it's site) at 6.45 pm when our boat finally rounded Hymettos. We left Peiraeus 5 hours late – δεν πεiràζει – not only journalists but chiefs of staff travel in the same happy-go-lucky fashion and I don't think it makes much difference in the end.

In Athens I have been competing with Col. Repington – But he has been cultivating the royal family while I have been interviewing ministers.I don't fancy the king counts for much – the politicians control the Black-and-tan here as in England, and therefore have the power.

Gounaris is a crooked fellow, but his rival Stratos – a genial ruffian with any amount of brains- attracted me a great deal and I hope to see him again when I come back.

My next stunt is feet and knapsack work – to give a concrete account of what the Turks are doing in Anatolia. Incidentally I shall see some anticas and improve my Turkish. Repington isn't coming to Smyrna, so I shall have the field to myself!

Love to everybody,
Arnold.

I forgot to post this at Chios, where I sent off some postcards and as a matter of fact it will probably arrive sooner from here (Smyrna- splendid Palace hotel – I wish it was ex-hotel Kraemer: I daresay it was more splendid when the poor old Germans ran it)

I arrived there about 6.30 tonight, an awful pandemonium in the little boats that take you off to the customs house – crowds of boats...at the foot of the ladder, with crowds of men and packages passing from one to the other and a hubbub of the best kind: also, pouring rain. My boat (both steamer and Varka here) was crammed with Gk officers...

Smyrna made me laugh from the first moment I saw it. Cafes- I have never seen any so big and so bright (the kafeneion Photi was the first object I have sighted in Asia), and streets never so dark or narrow or ill paved (with large uneven blocks italianwise) Now, I saw Smyrna before I saw it for there were English Levantines on board the Ismini. I couldn't place them at first – a rather distinguished old lady with a good deal of character two awful girls and a neutral young man* - and it took me a long time to discover that their natural language was English with Greek accent and that they were indigenous here. When they sighted Smyrna they really were coming home: "There is aunt Alice's house etc..." Not like Anglo- Indians, because they are birds of passage and unassimilated...so far as I have caught the smell of Smyrna yet, it is theirs. It certainly is neither a Gk nor a Moslem smell – the mine is not a bit like a Gk mine, and the Gk soldiers here have the look of being in a foreign country. Possibly Smyrna is indirectly a Moslem product - a parasite produced in Moslem conditions.

My English Levantines disliked the Gk occupation and whispered to me that it had killed their trade. Well they had had a 3 centuries monopoly and must take their luck. No doubt the Gks will do them in. My goodness, the contrast between this and Athens is an advertisement for the greeks, or at any rate for their success in taking the western inoculation. But I mustn't let myself be Philhellene, for they are taking me up with a vengeance – sent an officer on board to meet me (he didn't catch me of course) and a young man who is naval officer to my hotel tonight; and an officer is coming to take me to G.M.Q tomorrow morning- all which means that, after they have shown me round, I must poke round on my own, and if possible get also into areas they didn't control.

Chios, where i landed this morning for half an hour, is as gk as Corfu – there is a mosque converted into an οικονομικόν συσσίτιον and mountains as grey and hard as Epirus. But heaven knows what this place is. I must write an article about it for Scott – and another about a conversation with a royalist officer on board last night who was the image of Denny...

* He turned into a Levantine when the boats came to take us ashore – he begun to shout and gesticulate

27 January: 7 woke up off s. End of Chio 9-11 at Chio ; landed 7 pm reach Smyrna, splendid palace hotel 8.30. called on by Bachas, security officer, to take me in town.

[Saw Ikaria and Samos. Saw Samos and Lesbos at the same moment from Chios harbor. [...] Chios more bare and high than I had expected]

28: Morning saw general Papoulas, arranged visit to Ushag front next Tuesday.

Saw Morgan, representative of high commissioner in C'ple and he invited me to t[l]umeh on Saturday.

Afternoon called on Baifield, manager Aidin Ry, was given free pass

[depached article on feelings of royalist officers and mistakes of veniselist party]

29: Morning: had foot dressed at miss Williamson's clinique [...] Saw Merbert Whittall and Sterghiadis. Launched Morgan (also major Johnson and Waller, a banister) Afternoon: sat with Waller in Morgan's house and had tea there [Waller being newcomer since war was fanatical anti-greek and pro-levantine (i think he exaggerated the average attitude of the anglo-levantine here)]

30: Morning: Walk with professor Karatheodoris, Sterghiadihs assistant for education, health, agricuture. Launched in [...] restaurant with him and Κλειονάς, assistant to Osmanli mayor of Smyrna. Coffee in δημαρχειον, then drove in Κλειονάς' carriage to paradiso to call on Maclachlan(Kl's boy is at the american College) Spent night with Machahlin, talking polities; Visited his son in law Blachler junior (carpets)

Monday 31: Went over Aidin Ry Station and works with Mazade (Traffic Manager), Kopsch (Bavarian Greek), his assistant and Elliot (construction engineer). Afternoon telegraphed Rosalind, cashed money Ottoman Bank, called at headquarters to arrange journey. Evening Morgan dinned with me [dispatched article «first impressions of Smyrna»]

Φεβρουάριος 1921

Tuesday 1st: 6.25 a.m Started from Basha Khane St with Koulamtidhis δεύτερον γραφείον , Στρατός Μικράς Ασίας. [K. fat and lazy, but efficient and thorough good sat/sort; Improves steadily on acquaintance]. 12.54 Arrived Alashehir, drove to in and launched, climbed Acropolis, called on gen. Νίδερ, called on Bishop, dined with Νίδερ (N.Bavarian descent from Misolonghi, straight and well educated) [Unbroken plain all way from Smyrna to beyond Alashehir – continuous with wall (Sipylos – Timolos- Alashehir – Daph, S. – N. Broken mountain with openings. Alashehir thoroughly turkish (some times reminded me of Lamia) Suden change from aegean scenery to plateau with oak scrub...

2: Launched Νίδερ, after launch, train to Ushag, arrived about 9 pm, dinned with gens. Vlachopoulos and Manettas (Both intellectuals, Manettas simple, charming smile, Vlachopoulos humorous, gentle, a philosopher). Slept with Mukhtar.

3: Went out in Ford with Koulambidhis and capt. Petalas, stuck twice and failed to reach lines of second division. Lunched Ushag, motored out to Limpo of 13th div. By Kintahia road. Great view of Simar district from observation point West of Road. Dinned with Manettas

[The Mukhtar of Ushag, has 4 delightful children. N.B – population round Alashehir, Ushag and Kula surprisingly fair (in moslems this is accounted for circassian muhajirs, but greeks are fair too)]

4: Rode out with Koulambidhis (poor fellow), and Petalas to 2nd division' s lines at τρία δένδρα; Lunched there with capt. Δημοστάκης ; rode through village outside lines, had tea with col. In a village inside lines, dined Vlachopoulos and Manettas (cipher tel with Vlachopoulos' dismissal arrived during dinner)[good country for riding, in spite of mud and turkish cobbled roads, but greek army only trots, does not canter – I think in order to save the horses from wearing out]

4.2.21

Ushag

(Look at the railway from Smyrna to Afium Kara Hisar, and you will see this place half way between K-H and Alasekhir)

You must read the M.G now for most of my doings. I am in such a whirl of amusing employments that I cannot keep both letters, descriptive articles, and political articles going.

This is my second day here. I go back to Alashehir tomorrow and then up to Brussa.

There are 2 divisions here, and I have been riding all day around the lines of the 2nd division (Athens) which holds the S.E sector.

On the map we are in an impossible salient – only – there is nobody opposite us. The villagers come and go through the lines, and we launched in the open a few yards from the wire. Not a shot for several months!

I am being entertained by the 2 generals of the 2nd and 13th divisions, who live here and I am sleeping in the house of the Turkish mukhtar (mayor). He has perfectly delightful children – a boy of 10 and two girls of 6 and 2 – who come in and pour hot water over our hands in the morning. I have fallen in love with the Turkish children - there are a surprising number of them in the dilapidated villages.

The country is like the Lincolnshire wolds, with a few limestone mountains sprinkled over them. Such mud. They tried to take me in a Ford yesterday, which stuck, so I looked for a horse which got through. It is like an everlasting plashed field and you can trot but not counter.

But you must look at the M. G It's nearly dinner time; I start at 6 pm tomorrow and I must write a little turkish letter to the mukhtar.

Arnold

5: 6.45 Started from Ushag. At Kara Kugh engine broke down. Reached Allashehir late and hungry, launched with Νίδερ. Spent afternoon writing in house of Mr Παύλος, Νίδερ's host and mine. Evening dined with Νίδερ. [lovely view S. From windows of Paulos house over κάμπος and towards Kula] [Posted 3 articles on political situation Smyrna and 2 on front]

5.2.21

Now I am in the train about a kilometer out of Ushag, but something has gone wrong with a wheel, so we are sitting in the middle of the worlds. The sun has just come up and there are patches of snow lying around.

I have been bowled over by the Greek officers. Of course these are 2 picked divisions – they were on the Macedonian front during the war, then...againts the Bolsheviks, then here. But they are something quite different from my impression of Gk officers nine years ago. These men are well shaved, lean and smart. You would take the dark ones for French, the fair ones for English and German.

General Nieder (Νίδερ) who commands the whole Uhsag front from Alashehir is in fact a german by descent- his ancestors came over with Otto from Bavaria in the ' thirties (I found another descended of these Bavarians in Smyrna, the assistant traffic manager of the British Aidin Railway) But the others were all pure greeks (most of them from country towns) and you couldn't meet more charming soldiers in any country.

Vlachopoulos, commanding the second division, is an olding man with a little beard under his chin, a gentle voice and a very nice humour. Manettas, his colleague commanding the 13th division on the other flank of the salient, is a fair man with a dipped moustache and an open sort of smile. Type Anglais. They have not only very great kindness and very good, reserved (non- greek) manners, but they talk all kind of politics (not only their own party politics), read books (not only french novels), are interested in the economics of this country and in the Turkish peasantry and in the Byzantine and Ancient remains – in fact, I have enjoyed staying with them more than

seeing the country – and that is saying a great deal. The young men, A.D.C.'s and so on, are the same sort (N.B these are all Venizelists: it is characteristic of them, though, that they admit the mistakes of the veniselist administration)

I think they have been enormously influenced by the years they spent at the macedonia front in contact with the British. You can see it extremely in the way they clip their moustaches and brush their hair, and I think it has gone deep. Certainly, the royalist officers...are of quite different type, much more like the old one. They tend to have elaborate moustaches and they carry swords (which these people laugh at)

I see I am in danger of becoming a Venizelist and I dont want to sum up in favour of either party – not just yet anyway. What is worse, I seem to believe that an englishman is a good sort of thing to be . I am getting soft headed, and this wont do if I am to write an impartial description of the front – which I shall try and do now wherever the train stops (it stops often) ...

Now I am sitting in the third store of a house belonging to a greek landowner in Alashehir where general Νίδερ is billeted. The general is sleeping in his room (sieste) and I am sitting on a huge landing with a garden and a fountain bellow, then the plain and beyond the mountains along the north side of the Valley. I am going across the mountains tomorrow with the Bishop, to visit a greek village called Kula. Such a lovely view. I wish everybody was here to share it
Arnold.

6: Motored to Kula; Ovation; Launched with Lambidhis ; afternoon motored out of lines to Gölde ; night with Lambidhis and Silleloglou [All the town (Greek Μαχαλά) came out in procession; Ζήτω η Αγγλία ; Greek flags and union Jacks; Reception in school; Treated as alter ego of Lloyd George. [Volcanic κεκαυμένη; Lots of anticas, greeks rich and tourcophonous; Marvelous peasants from Simar, coming in to market with camels]

7: Motored back to Alashehir launched with Νίδερ; Train to Salikli; Met by 2nd lient Ζαρόπουλος; Called on gen. Τσιμικάλης and dined with him

Salihli 7.2.20

I am sitting in the generals room here. It is between tea and dinner and he is playing bridge with his staff and I am writing to you in pencil because it would make to much disturbance to fill my pen.

I am having tremendous fun. Tomorrow I am going to ride over from here to Sardis with some officers, to climb the Akropolis and also to see what has happened to Buckler' s excavation and also to his museum (I am afraid it has been smashed up in the fighting – the front run just here till last June)

Yesterday I had the greatest reception I shall ever have in my life. I motored over from Alashehir where I have been visiting General Nider again to a town called Kula to the north, with 3 or 4 thousand greeks and they had got it into their heads that I was a sort of emanation of M.G. When we got within about ¼ of a mile we saw crowds coming out with union jacks and greek flags and I was marched through the town with a procession of school children behind me, the priest on one side, the chief mechant on the other and everyone shouting «Ζήτω η Αγγλία».* They had hung carpets all along the road (it is one of the chief places where they make them) and I was taken to the school where I held a sort of a state reception.

The Turks all came out of their houses and looked on – there are 6 mosques in Kula to 2 churches, and the population is in proportion – the Turks weren' t liking it.

However, in the afternoon, a deputation of about 6 Turks awaited on me and I managed to carry on a turkish conversation .

Poor Gks of Kula – they are now just inside the greek lines, and they seemed to think that I could help them there. In the afternoon we went out in our car with a cavalry patrol beyond the lines – an impossible road, but we had a marvelous Cretan officer – to an ex- greek village called Gölde (“by the lake”)- it’s evacuated now, only the Turks were there, but there is rather a fine Byzantine Church (about 11th - 12th century)

As we were looking at the church, Ernest Walker came round the corner – there he wa in his characteristic cap and a black overcoat, and he begun to speak in his high pitched voice – but he spoke turkish and had a rifle...over his shoulder. He was a Gölde Greek – incidentally all these Gks talk turkish and only learn greek at school. At Gölde the inscriptions on the tomb-stones were in turkish written in greek characters.

What interested me particularly was the physical type – lots of these people in the Alashehir and Gediz Chai valleys have auburn hair and pink faces – Gks and Turks alike. But there is every kind...Some day I shall spend several weeks in Gölde and take photographs in the bazar. As we were going out to Gölde crowds of turkish peasants with...camels were coming in from the no mans land – Simar direction – with wonderful costumes. Kula is a center for marketing for miles round – but as we passed out of the wire it was rather like going out of the Roman Wall. Inside – security, schools, newspapers, outside sudden death unless you had a patrol with you.

But for Kula and the turks and my general impressions of Anatolia you must look at the M.G

In a day or two I am going up the Brussa front. Then back to Smyrna to look at the civil administration.

Arnold

*Ελληνικά στο κείμενο

8 February: Rode with Zaropoulos to sart (Konl. Followed in side car) ; temple of Artemis; Launch; Inspected ruins of american house and museum; Climbed acropolis. Train to Smyrna; Same carriage as Vlachopoulos; Called on Morgan [VI. No personal feelings but desolated at situation. Going to join family in London]

9: Telegram to M.G; Called on Papoulas, who told me to put in aid in before Brusa. Had Koulambidhis to launch at Kosti’s with major Johnson and Cotlerell.. Afternoon, wrote at Cercede Smyrna, called on Morgan and Karatheodhoris [Tel to M.G on situation Syrna, 341 words...]

Cerde De Smyrne

09. 2. 21

Here I am sitting in the club at Smyrna...I saw General Papoulas this morning and he advised me to put off my journey to the Brussa front for a week or so (i.e if I do, I shall see something more interesting than if I go now) So I shall go down the English Ry to Aidin the day after tomorrow, see Ephesos on the way, and wonder back across the Caystros valley.

I rode to Sardis yesterday morning form Salikli – the temple of Artemis has the same fine workmanship as the things on the Akropolis of Athens. The american house and museum were all smashed up by turkish irregulars during the fighting – statues defaced, vases in smithereens, but priceless Lydian inscriptions fortunately mostly

intact. I am sending a report to the Amercian School at Athens and urging them to come out here and save the remnants.

Salikli is a pleasant place with plane trees and a sort of boulevard in the gk vucufes between the Turkish town and the station.

The artillery officers who entertained me and rode with me to Sardis was a charming man luckily he comes from the zagora in Epirus and so didn't mind climbing the citadel, but poor Koulambidhis – the officer from headquarters here who was attached to me for the journey – was rather done in by it. He is a very good fellow. The fighting divisions at the front are all venizelists – they are the men who went through the european war, and I must say they are an advertisement for Venizelos. The contrast between them and the royalist officers and politicians I saw in athens has gone a long way towards making up my mind (but of course I haven't seen V's politicians, who by all accounts were awful blighters)

Sardis citadel is made of soft easily weathered complamerate with a habit of weathering into precipices. There is only one way up – I discovered this by trying to get down by several others.

At Salikli I found Vlachopoulos traveling down. The telegram dismissing him from his command arrived the last evening I dined with him. It is madness – these personal politics in Greece. He had commanded the 2nd division 3 years and they remove him at the eve (as I feel certain) of an offensive.

Do, if you can possibly fit it in, call on his wife, Madame Irene Vlachopoulou, 25 Courtfield Gardens, Earls Court, to thank her for his hospitality to me. There are 3 reasons: he was infinitely kind to me, he is a charming and very humorous man – excellent company (talks good french) and he is in misfortune.

He is going to London now himself to join his family. I wonder if your aunt Cecilia too would call on them, and perhaps your mother, if she could fit it into one of her journeys to town.

I do so want him to have a kind reception in England now he is down – and you will all like him. But now I must write to Forbes Adam on politics.

Arnold

10 February : Evening: Karatheodoris dined with me at Kosti's, met Brosinis

[dispatch (xi) to M.G 'First impressions of Anatolia']

11: *Εφεσος. Η βιβλιοθήκη* : Here I am in divine weather in a first day of a trip Ephesus – Aidin – Tira – Aivali . I am looking at everything from Hellenistic architecture to experiments in farming with motor tractus. Last week i was at the Ushag front – tomorrow i shall go to Brussa.

12: 8.0 am: started with 2 χωροφύλακες to «Prison of St Paul» and then back long top of Koressos. View of Samos, excavations and Ayasolup plain. Afternoon: walked up to kerkimje with a gendarme after seeing Briskel into train from Smyrna. entertained by commune
[Intermittent Lewis – gunfire]

13: Went to church Kerkinje, walked down to Ayasolug for lunch, took train to Aidin, spent night in Pengelleys

14: Spent day with Vasilikos (representative of Armostia) and col. Tsirogiannis (governor)

Arranged journey to Tirek [telegram (v) 119 words to M. G 2418.25 piastres]

15 Afternoon, started with sergeant Georgios Maggi Ariston , 10 soldiers, 2 horses, passed night at Dagh Emir, ate with sergeant – major (ενωμοτάρχης) kokkinakis, slept with the mukhtar (2 and a half hours journey)

16: From Dagh Emir to Teira with Turk guide from Dagh Emir. 10 hours journey. Reached top of pass at sunset. Plain of Kaystros pinl with snow on Saliki and Alashehir into beyond. Entertained by community Tireh. [Took 5 χωροφύλακες as extra guard. At village near head of pass, a chetti who would not get up to greet us said he was ill]

17: Morning I looked at Tira in the rain.

Afternoon rode to Tepe Keni via Su Bashi – 4 and a half hours, good going, soft road, could trot all the way. Rode with officer in charge of ry at Tira, Haggi Ariston and 6 soldiers. Considerable precautions on road. Slept at Tepe Keni with Frangopoulos [at Su Bashi, smart and friendly moslem Ali Efendi , whose father was from Cyprus]

18: Spent morning with Frangopoulos and Pandeloukas, going over the Hamidie Chiftlik

Afternoon, train to Paradiso, slept with Maclahlans

19: Motored down with Maclachlan, telegraphed, saw Koulambidhis and Papoulas, launched with Morgan, wrote up letters ck. [telegram (vi) to Mg..., (vii) to MG private (about plans)...]

Γράμμα στην Edith Marshal Toynbee

British post office
Smyrna

19.02.21

Darling Mother,

Here I am today back from a second expedition into the interior, and your dear letter was waiting for me I know of course, that it was your hand, and hadn't been expecting a letter earlier. I do hope the type- writer will arrive.

(...)

It is a dear letter of yours and I love to think that you have me in your mind... I am drinking in new life here all the time and I think I have got in some stuff to the M.G in time for the conference which may be quite vulnerable. I have also been writing direct to the F.O

I am writing my news on a separate sheet, as I have been doing with R up to now. Will you – this time and henceforward – circulate it to whoever he's been having it before.

In these expeditions into the interior business and pleasure are combined, and I find that studying people as well as places makes the whole thing 10 times more fun.

God Bless you

Your v.v.v.l.s.

Arnold

British P.O

Smyrna

19.02.21

I am just back from a second journey on the interior – this time without a greek officer...although I fell into captivity among the Greeks many times as a sort of cross between the Prince of Whales and M. G. At Sira, while I launched with the notables, the Gk boy scouts played God save the King outside the door. I have now escaped into the purlieu of Smyrna again and am making connections with the Turks. I simply must see their side before I go on to C' ple.

I have formed a very definite view about the situation here. I do hope my dispatches and telegrams- both to the M. G and to Eric Forbes Adam at the F.O – have arrived in time.

On this journey I started with Ephesus... and went up on to the mountain above it where Lysimachos' wall runs. Two gendarmes went with me as the machine guns were...over the hills. The Italian zone is not far off.

Then I spent 2 days at Aidin in the Malander valley with some Scotch people who run a...factory there and arranged a journey across the mountains to Tira. I wanted chiefly to see the mountains, but also to see how many soldiers they would give me. They gave me 10 + 2 horses and we took 5 gendarmes extra from the turkish village where we spent the night...22 kilometers from Aidin and 10 on from there to Tira. The turkish villagers were charming, but they live like the beasts that perish. My sergeant, who spoke perfect american and turkish, translated tolstoy's stories for me to them. The 2 pilgrims to Jerusalem (translated into the 2 Haggis to Mecca) went down splendidly, and the man who bought land...even better. They live on chestnuts and though the village was in sight of the sea, the sardine I gave to our guide (about 60 years old) was the first fish he had ever eaten! But all this is going into an article – toy must read the M.G

Then I had a splendid ride with the captain at Tyra to Torbali across the Caysian Plain – 4 ½ hours trotting all the way.

And at Torbali I visited a huge estate that once belonged to Abdul Hamid. Now it is a model farm and the Gk administration is ploughing it with motor tractors: Last night I stopped off at Paradiso and spent the night with Dr. Maclachlan of the American College to get a corrective over the Turkish side, and sent off my final telegram before the conference this morning.

Now I shall stay here several days and drive in among the Turks – But for all the rest of my journey you must read the M.G. I think I can work it off in 4 articles. One gets almost suffocated with the mess of impressions.

I am writing this in the Consul's dining room, and his black moslem cook from Suakin and his christian greek housemaid from Bonja keep popping in alternatively to shew me up in one direction and the other.

But here everyone is a politician – especially while the Συνδιάσκεψις του Λονδίνου [...] is on.

Arnold

20 February: Morning lay in bed with cold coming on, mended stockings, and received Abdul Aziz Efendi Misirli, introduced by Morgan's servant Suakin. Afternoon saw Philip Graves passing Smyrna on way to Palestine. Called on Mehmed Kadri, Ali Riza's Brother. Evening wrote 2 articles in club.

[Abdul Aziz discussed Smyrna question first from economic point of view. Of course pro-turk, but would like facilities for egyptian colonization to Aidin and Adam Vilayets]

21: Finished and dispatched articles. Walked up to tea with Maclahlans at Pasudix... Met Karatheodoris at Kraewen's and sat with Mr Rauanos. Said goodbye to Morgan.

[Dispatched: (xii) two ruined cities (xiii) the Anatolian Greek (xiv) a journey through the mountains (xv) the new agriculture (with photographs)]

22: Stated affairs from M.G. Broke off meeting with Muski, which Abdul Aziz had promised to arrange. Maclahlan turned up but no Muski. Afternoon finished and dispatched affairs. Muski turned up with Abdul Aziz and talked from 3 hours.... letter to M.G containing & les up to February 18th inclusive and dispatches and telegrams scheduled up to Feb 12 inclusive]

23: Evangelical school extremely chauvinist, especially the librarian.

Old mayor is a fool. Notables constrained before Ali Bey. But arranged to visit Manisa with Mekived Efendi Yawash- Zade and...with Salepji Kaiji Midhat Efendi [Morning. Visited Evangelical School with Pittakis. Called on Miss Williamsons and then was taken by Ali Bey... to call on Turkish mayor of Smyrna and notables. Prampopoulos dined with me at Ionian Restaurant]

24: Morning waited in Hotel for Turks who didn't come. Lunched with Mr. David Forbes at Bonja. Tea with dr. Husni and met Ramsi Bey and his sister Bedia. Evening sat in Hotel lounge with Mr.

Romanos. [Forbes unshakably Scotch – strong character. Runs whole business from Smyrna including Terek C. Asia and China (till 30 years ago run all this from Sophia). Discussed diversion of trade from Smyrna. Husni an old dear. Bedia charming. Ramsi attractive. Upper class Turks turned into European gentlepeople.. Husni's children good musicians.]

25: Hair cut. With Pit, takes to Evangeliki Scholi to see 11th century octotench. Saw representatives of Greeks across Malander. Saw Mr Le Bounvier, launched with Archbishop and Karatheodoris and visited stadium in Archbishops car. 5.0 pm : Hajji Midhut Salepji drove me out in his trap to his house in the karantina. [The business Turk – my goodness! High heels, champagne, rag-time. Hajji Salepji not vulgar, his children less (both good musicians) but his brother! And his sister in law! An English girl, I should think, from music hell chorus, but τέλος πάντων a good soul. It is difficult to talk politics when they are playing and singing at the same time. They offered me classical music and I chose ~~beeth~~ Mozart. The children played a sonata – very well, but the company was immensely bored. They are enraged nationalists but profess to accept British control]

26: 9.45 Train to Manisa. Caught by the Nomarkhes Husni Bey at station and put in hands of gendarmerie officer Mandropylias. Paid calls with letter on Reshad Bey Pomakli, Muft. Sheich of Mevlevis. Visited Ulu Jami (Binbir direk) and Muradie, made appointments with all moslems for next day. Slept with Veziroghlus.

27: Received in state by greek community Manisa. escaped and visited Reshad Bey, Mufti, Osman Bey and Osman Zade, Sheikh [Reshad Bey Pomakli speaks and reads French, educated at Mamisa govt. Gymnasium. Equally hostile to Kemal and Greeks. Importer of agricultural machines. Partner Makki Bey Mukajir From Salonika. Beaten and boycotted by CUP because his father summoned a greek doctor]

28: Morning visited Greek schools. Afternoon visited Niobe and climbed vrachos above ger to get view of plain sea with Kamparoghous. 6.0 p.m to Reshad Bey's. One hour's raki, then an enormous meal. Slept in Reshad Bey's house [I expounded plan of independent vilayet to all Turks here, they were stubborn, but all admitted that it was preferable to present situation. Their grievances were political – not personal sufferings]

Μάρτιος 1921

Tuesday 1st of March: Morning: Called in Kadi, Mufti to say goodbye. Tried to visit Turk school, but no time was left and headmaster did not turn up . Given launch by greek community

Afternoon, picked up Karatheodoris on train from Smyrna to Soma. Slept Soma with Gounaris [Incompetence of Turks both in organisation and advertisement. Their School was not in walking order and they could not even show me what there was of it . At Soma, charming Mosque with wooden pillars and ceilings]

2: Morning, visited coal-mines (now in hands of French Railway). Launched with Gounaris

Afternoon drove to Pergamo. Tremendous reception at Kinik half-way. Made my first speech in Greek. Slept at excellent hotel Pergamos (Angelopoulos) [Kinik pathetic – but they had school and baths going again. Purely agricultural greek community, claiming about 4000 before war. Expression of genuine though undeserved gratitude towards Great Britain. Arrived too late at Pergamo for reception]

3: Received deputation of Pergamo Greek notables . Visited schools and Akropolis. Lunched λέσχη on Γουρνέλια . Afternoon, visited amphitheatre and vivan kapu. Evening dinner, receptions, dancing, my second speech. [Pergamo Acropolis is on much bigger scale than Athens. Set, like Trallais and Sardis, on an isolated opus of mountains parallel to plain with commanding view and with communications behind, leading up at right angles to plain, to county beyond mountains. Fineness of wall on temple on the one Terrace comparable to Erechteion at Athens. Hellenistic – history repeats itself.

City of Imperial period on site of modern town, sharply distinct from city of Attalids and their predecessors. Extraordinary site of building. Amphitheatre encloses part of course of small stream filled with rumbles, passing in and out through great masonry tunnels extraordinarily impressive- also sinister. Pergamo greeks were turned out at 2 hours notice in 1914 between balkan and european wars. In exile 6 years at Mitylini, lost everything but their lives. Wonderful vitality and optimism and organisation – also charming local society]

4: Spent whole morning on Acropolis again with Kiosklis. Afternoon visited Armenians and Jews and representative of Beledie Rais, also Hajjitewfih, rich Turk. Visited Tumuli in plain. Given tea by Alexakis at Karak, with heads of communities

5: Started late in morning with horses and 2 gendarmes for Yokara Bey Keni, largest village in the Kosah – an ομαλό north of Pergamo. Perfect wather , great view of plain.

6: 9 a.m Started from Yohara Ben Kemi. Rode 5 hours through κουκουναριές (pistachio) pines. Reached view of Ida and Mytilene 5 p.m, Aivali 5.10 pm (10 hours ride) [Perfect weather and amazing country – snow on Madanas, vast forest of κουκουναριές, launched at ruins of Perperine near Airatlar and were guided by Hoja Hilmi (about 23 , has one daughter of 1 year old) N.B 4 hours from foot of mountains to Aivali , but olive plantations only last two hours – slept Parisi]

7: Visited notables of Aivali at Metropolis, then the gymnasium. Afternoon, presented by notables with copy of the resolution voted at the συλλαλητήριο on Sunday. Made speech to crowd from balcony of club. Afternoon, to Moschonisia and A. Nikolas on motor boat. Evening, theatre.
[Aivali a Greek Island. No connection with Anatolian hinterland. Nothing now but greek currency – self-contained community- make oil and soap from own olives and export to Europe. Imposing factories (tanneries – from malaria – destroyed by Turks, oil and soap remained intact and working. Cushed stames and skins used for fuel. Very pleasant society, though not with same charm as Pergamo. Sharp distinctions of wealth and beginnings of corresponding social distinctions (increased by presence of Mavromatis, regular athens people) But everybody go to the dance and they all sit mixed up in the theatre...]

8: Morning, Visited churches and oil and soap factories, with Γραβάλης, γραμματεύς of the διοίκησις. Afternoon, made member of the Academy, made another speech.
Given tea by διοικητή Mavrommatis. Dancing, theatre, dancing (went to bed at 3.0 A.M)

9: 9.0 am boat from Aivali to Mitylini landed and visited Karatheodoris cousin Panagiotis Koupa Afternoon, to Bikeli. Reception. Saw Situation and Destination. Arrived Smyrna 1.0 A.M

10: Morning landed and breakfasted with Karatheodoris at Kosti's. Despatched telegrams to M.G and C'ple. Saw Koulambidhis and Abdul Aziz. Launched with Major Johnstone and Kostis' . Dined with Mr Romanos at Kraemen's [Tel viii to M.G]

11: Morning, business. Mistake over letter of indication, resulting in exchange of Barclay' s second 50 pound circular note for Ottoman Bank's. Lunch Moles at Bonja, called on David Forbes, attended sports at American College [Mrs Mole Mitylene French. Very charming, and they have a nice baby and one in love with each other]

12: All day with Turks. Abdul Aziz, a rich man whose name i have forgotten who has a chiflik near Aidin (his father and brother were massacred by the greeks in their retreat), Ramsy, Dr Husni
Evening dined with de Bouvier and Dr Chassand

13: Morning, more letters. Early launch, called on Miss Williamson, train to Paradise, afternoon with Mahlahlan, evening, concert in turkish cinema

14: Fixed up arrangements at headquarters in even of Brusa offensive. Launch Moles at Bonja (it was a bank holiday – picnickers everywhere). Evening, dinner with Karatheodoris at Kosti's [tel. Ix to MG]

15: 11.am farewell interview with Sterghiadis Mole launched with me at kosti's left Smyrna in Pantaleon SS Αγκοδιά about 5 pm . Caught the north wind off Phokies and went to bed

16: Woke up off Tenedos with Mitylene, Lekton and Ida still in sight (i.e the back side of the view i had seen from the mountains above Aivali) spent the day going slowly through the Dardanelles in teeth of tenible north wind. Went below off Marmara island. Rough again.

17: Arrive off seraglio point during night, see S.Sophia and Ackenedie from Pathola next morning. Land at Galata sway and do not recognise R.(σρε: Rosalind) In her red austrian boots and big by, but I am very much in love with her when I do. Call on Svibben at Harbie , back by train. [xvi The turk at home xvii Pergamo xviii Aivali]

18: Train in with R. And take a first look at Istanbul. Call on british embassy with dr. Patrick

19: Speech on British Labour Robluno on foundation date of C'ple college for girls

20,21,22,23: Delivered introductions and saw sites in C'ple – 23: Greek offensive from Brusa and Ushag begins

24: Lunch with Kennedy's , see Sheit again. Afternoon news of greek offensive from Col Stokes and Col Graves

25: Spend all day getting greek visa through general Koutsis, trying to substitute for British control (closed as good friday) through Ryan, and being assured by Gribbon that no control visa is necessary for Brussa

26: Fail by 10 minutes to catch steamer to Brusa, first at Galatasaray and then at the control station off Seutari, owing to necessity of getting british visas. Tram to Yedikale, walk to Edine Kapu and then down to Fatih tram. [the golden gate might stand for last piece of exact craftsmanship of hellenic empire (N.B compare exactitude of early osmanli and seling necessary, i.e yestul jami at Brusa) Otherwise, size and colour of walk and impression of ruined city ...reminded me of Rome, Forum]

27: 9.30 a.m From C'ple to Moudania in Χελιδών, Brusa by train. Called at stratigeion and got bed with Karassos. [3 Uhsag divisions take Afion Karahisar. Very heavy fighting at Avgin (3rd division)]

28: Morning called at stratigeion, dispatched telegram by Gr wireless to Smyrna. Afternoon walked to point on Adranos road with view of Abullion Göl, called on american school. Evening, epiteleion again

[Tel 11 from Brusa to Smyrna .....10th division takes Chepni]

29 Called Stratigeion, despatched telegram, arranged to go by lorry to headquarters of Army corps at Boazarjik. Afternoon, climbed slopes of olympus, tea in a cafe next to yeskil jami, called at stratigeion again [Tel 12 from brusa to Smyrna ...7th division takes kovalitsa]

30: 7.0 am started in lorry again for Bajarjik with col. Giorans, italian attache at smyrna. Dinned with general Vlachopoulos, commanding corps. Evidently tension at corps. Headquarters.

31: Arrived mid day at 7th division headquarters, in a rhevma to right of Anatolian railway south of the pass. Nothing doing the eve that day, but evident tension and depression [Fresh turkish divisions arrive and attack 10th. Desperate fighting. Chepni taken and retaken]

Απρίλιος 1921

Friday April 1: Morning early, walked up to Kovalitsa, commanding Eski Sehir plain on one side and another debouchure of the pass on the other, with a view of Olympus over a depression.

Afternoon, uncertainty and depression, constant changing of site for division hq compound

[Heavy fighting at 10th division front. Turks at this sector get so near to karaheni, at rear of pass, on 7th division sector, that retreat of latter becomes necessity. Fresh Turkish reinforcements reported by Gk aeroplane reconnaissance this afternoon. 10th division too badly man led to stand; 7th division' s position beyond the pass untenable, if 10th retreats; 3rd division also man led and cannot be left in the air. Therefore general retreat ordered early in the morning.]

2: 4.0 am Retreat from old hq of 7th division. About a kilometer before kovalitsa to hights between Bazarjik snd Ainegöl plains (35 kilometers) Nazif Pasha Heights

Γράμμα στην Edith Marshal Toynbee

7th division Headquarters
Greek Army of Asia Minor
2nd April 1921

Darling Mother,

I shall post this in C'ple and by the time it goes off to you, I shall be established again with Rosalind in an institution for the education of young ladies. At present I am siting at a tent on the top of the watershed between the Ainegöl and Bazarjik plains – you will find it if you draw a line due east from Brusa to the Anatolian Ry – and we have just done a retreat of 35 kilometers between 4 am and 2 pm . Here we are quiet to the moment and I have done a wash and a shave and feel almost a human being again. I am glad I was invited in to this tent – 2 of the 3 officers it belongs to are now asleep in camp beds round the sides of it – for there is vile weather coming to from mount olympus and a bad wind blowing. An hour or two ago, and all the time this campaign has lasted so far, the weather has been perfect - luckily for everybody – and when we arrived here the snow of Olympus (the Asiatic one of course) was shining away –we had seen it all the morning , as soon as we had lined the corner of the bass. thorough which the railway goes to Eskisehir... Anyway, when we arrived, I could sleep in a field with my face in the sun, but now the weather has decidedly changed - which is another reason for setting down to Brussa in a lorry tomorrow and to Constantinople next day in order to send a telegram. The chief reason is that the Greeks have taken a knock, and Kemal hardly a lesser one, so... I think it will

become day or even weeks before they begin again and meanwhile there may be some change of the beastly business being prevented from beginning again at all. It is a beastly business, though I suppose this is only the last flicker of the great fire and that, that was infinitely more horrible. But anyway, a dead man is a dead man, and they are not nice to see. The sudden fixation of a violent movement, like an instantaneous photograph, is very dreadful – the only mercy is that they look so inhuman that you think of them as something like waxworks, and forget that they had been men two days ago. There is something sinister, too, about the place where this is going on, so that in a day or two you get to hate the hills and valleys (at least I did, though they were the set of country I particularly like – wild, bare, rolling country...) And the intense –and fascinating- activity of these thousands of people to produce the horrible result of corpses...is particularly obscene.

What a wonderful man Tolstoy is – that account in war and peace of the sensation in getting in touch with the enemy, is just what one felt, though I only remembered it now that I am writing. The sinisterness and the fascination certainly increase into the same ratio when you get near to the place where the obscenity is going on. Yesterday morning I walked up to a crest called Kovalitsa, about 2 kilometers beyond divisional headquarters (up to 4 am today) which the Greeks had captured 2 days before. It had been heavily fortified by the Kemalists and taken after very heavy fighting by the Greeks 2 days before. The Greek army isn't ceremonious and I had a free pass to go anywhere close in the division's sector (most of the division know me now as I am the only non-turkish civilian hereabouts), so I wandered up to Kovalitsa early in the morning in a mist and it was certainly a funny sensation though when I got there, there wasn't any form of danger, all the fighting yesterday was in the 10th division's front, on our left hand, but see forthcoming M. G. article for all that.

I must say I like the Greeks...(I was also of course charmed, as everybody is, by the Turks) I superficially think they are rather different from what they were 9 years ago – not really so Levantine – but maybe it is wrong to judge by the army which has become a veteran army during that 9 years. I suppose the military frame of mind is the same in all practised armies and it is the opposite of Levantinism. Anyway, these men combine the friendliness and informality of Greeks with being tough soldiers. The way this division (I have not seen the officers) is handling its retreat, which is of course an awful political as well as military blow to them, is very admirable. They have...missed in capturing Kovalitsa, and one sees the plain of Eski Sehir from it with nothing in between and now, after 2 days they have had to give it up.

It is odd that people give their lives for such silly things while they often give so little to things that matter so much more. I believe that all this is pure convention, we give our lives for knocking another man out of a piece of ground simply because people did it 10,000 years ago. If it were proposed now for the first time, no one should think it a sensible thing to do. But I am getting sleepy again and I must do a draft of my telegram. I am rejoicing in my strength – I have lived since the day before yesterday on 4 pieces of biscuits, 3 cups of tea, an egg...and water. Slept on the ground so far as it hasn't been so cold to sleep at all and walked my 35 kilometers (today and about 15 yesterday) and I feel extraordinarily well and vigorous at the end of the day. I wish one could live like that instead of buses and tubes. Someday I will.

Send this to Lady Mary and anyone else...I am looking forward to news of you and the girls when I get back to Armakerni.

God bless you,
your v.v.v.l.s
Arnold

3: 3.0 am started from Nazif Pasha heights . 9.30 am reached Ainegöl, then in lorry and col. Marane's to hills between Ainegol and Brusa plains[= old greek possition]. Sat on slope and watched column pass till I fell in with mule carrying my baggage. Then met Major Johnson and Heywood and went with them in a car past Yeniskehir to camp of 3rd division (Gen Trikoupis) After many breakdowns, arrived Brusa 2.0 am

4: Woke 9.0 am, I ate breakfast, went to hq launched with british at madame dorotte's. Wrote up what I had seen

5: Morning- train to Mudania, boat to C'ple. Came up to Arnantkeni [Tel 13 from C'ple, article xix Kovalitsa – letter to Mr Scott]

6: Morning called with R on Vitali and Koutsis, secured 3 months visas from Brusa, bought cap Launched in college with admiral... Entertainment afterwards. Evening Pera Y.M.C.A, dinner, spoke on war.

7: Morning- to Brusa with R. From Mudania to Brusa with liet. De Troter, with whome i had travelled down on april 5 [Aritcle xx the greek retreat]

8: Morning, called on Karassos, visited Moja at Duchans Turbe, Ulu jami, yeskil jami .

Afternoon visited turkish prisoners (privates) with colonel Marane

Evening failed to find Karassos, who was leaving for Smyrna, but met officer in 39^{ov} γραφείον, σώμα στρατού

9: Morning- called at 3^{ov} γραφείον saw επιτελάρχην and was given car. Went with R., Liet. Lavallette, yianni spirakis (chauffeur) via Gemlik to ermeni solons , heq of 3rd division. Dinned at hqs mess, slept in house of Rebecca Kourian

10: Rode from Ermeni Solons to Bair Keni and Bounjoun thence down to Islam Solon. Back in car to Brusa with major Ishastone [Ismi lake notably higher than sea (road runs through ravine with considerable fall) and notable lower than Yeniskehir plains on which road emerges at Bounjoun without any descent. Bad weather, but view of Brusa – yeniskehir road, Tympos to R. Olympus in background]

11: Up late, called on gen. Vlachopoulos, Bazaars, lunch.

Afternoon, walked to corner of lakaya road with view of abulliond Göll, tea at american school , visited munadie mosque's garden and turbes

12: Morning, visited turkish officers prisoners of war in military academy. Afternoon visited wounded greek officers 7th division and wounded turkish officers in hospital on citadel. Called on miss Everett – american relief

13: From Brusa to Mudania in Major Johnstone's car, Turkish steamer to C'ple

15: [xxi a dangerous legend, xxii the victims, xxiii. Greek front after the battle]

Σχέδιο γράμματος προς Halide Hanum

Constantinople College
Arnavutkeui
Constantinople

17 April 1921

Dear Halide Hanum

I do not know whether you received a telegram which Dr. Patric sent to you through a turkish intermediary, about 2 weeks ago in which she asked you whether it would be possible for me and my wife to visit Angora. I am taking the opportunity of miss Allen's journey to make that request myself in the present letter, which I am asking Miss Allen to deliver to you.

My reasons for writing to visit Angora now are these. I am professor of Near Eastern Studies in London University and I am travelling in the Near East as a representative of the «Manchester Guardian» - an independent liberal newspaper in

England which you probably know. Both as a student of history and as a journalist representing this paper, I am exceedingly anxious to get a fair view of the Near Eastern Situation and I am doing everything I can to learn and write about the case of all nationalities concerned.

For the last three months I have been to the Smyrna district, Constantinople and the Brusa war-zone (on the Greek part). The greek authorities have let me go about very freely in the district under their control and I have accordingly been able to get hold of the greek case and the greek point of view. But naturally in these circumstances I have had less opportunity of seeing the Turks. I have seen there wherever possible. For instance, I have visited and talked with the turkish prisoners and wounded in Brusa and have been able to discuss politics privately with Turks at Smyrna and Manisa. But I cannot meet Turks as freely as Greeks and Armenians in districts under Greek and Allied occupation, and I do not want to form any judgments and go back to England without seeing as much of one side as the other.

I therefore want to come to Angora and see the Turkish nation where it is living under turkish government. I have had many contradictory rumours at second hand, but I realise that I am ignorant myself and that the english people are ignorant about the real state of affairs in your country and I feel sure that it is to the advantage of both parties that we shall know about each other. I am told that your government regard mine as especially hostile. Whether this is right or not, I am not in the British Government' s service or in any sense their agent, but a private individual. If you allow me to come I shall come with an open mind. I want to see the new national life which, I am told, is growing up in Anatolia and I am not prejudiced against the Turkish nation. I believe it has the same problems and the same possibilities as others.

[ακολουθεί πρώτη εκδοχή στα περιθώρια του κειμένου]

Although during the war I did edit for the British government a «blue book» on the deportations of the Armenians in 1915 and was at the peace conference in Paris as a member of the turkish section of the British delegation. I strongly disapprove the treatment of the Armenians. On the other hand, I was personally against the Peace Conference' s action in regard to Smyrna. I tell you these things in order to conceal nothing from you and to show that I am serious student of the Near Eastern Affairs.

[ακολουθεί διαγραμμένη εκδοχή]

I will add frankly that I am often also not prejudiced in their favor as against the other Near Eastern nationalities, and that, though I am quite aware that all the wrong is not on one side, I regard certain things done by previous turkish governments with the sharpest disapproval. During the War, I edited for the British government a 'blue book' on the deportation of the Armenians in 1915, and I was at the Peace conference in Paris as a member of the Turkish section of the British delegation (I may say that I was not personally in favor of the conference' s action about Smyrna). I tell you these things in order to conceal nothing from you and to saw that I am a serious student of near eastern affairs.

My wife who wishes to come with me met you once in England, and her father, professor Gilbert Murray of Oxford is, I believe, well known to you.

I hope your government will allow us to make this visit. If permission is given, would you mind telegraphing to me at Constantinople College Arnatkeni, as I have not very much time at my disposal.

Yours Truly,

Arnold. J. Toynbee

Μάιος 1921

7th of May: Tel x. v

9: Article (xxiv) the turkish point of view

11.05.21

Constantinople College
Arnaoutkeni
Constantinople

The time rushes along here terribly fast - I think because there is a general atmosphere of waiting: The European business community waiting for the interior to open up before they are ruined; the greek and turkish soldiers waiting for the war to be finished off, so that they may go home; we, waiting to get into closer touch with the Turks and perhaps further into Turkey before we have to leave; and the whole world waiting for the war-condition to clear away.

Of course you get things in truer proportion at home. Here the chief importance of the ultimatum to the Germans, the coal strike, Ireland and Silesia is that they take up the attention of the Allied Governments, who alone can make any real settlement here and not prolong this ruinous paralysis in the Near East. I suppose it is literary true that millions worth of the economic bale is being suffered, thousands of people are dying and hundreds of thousands being made awfully miserable in the Near East because half a dozen people in London and Paris [...] cannot spend half a dozen hours to discuss the Near Eastern question.

It is difficult to make the local people realise that most people in England are not interested in Near Eastern affairs: that so far of taking a stray line for or against one party here, they are taking no line whatever. The effects of this negative attitude, so they are felt out here, are so positive and important that it is difficult to understand that they are not deliberate. I try and put the point that people in England are in the mass practically indifferent to what is going on in Ireland, next door. How then should they not be indifferent to the East?

That apart from the difference in proportion, I don't believe the situation here is different at bottom from the post-war situation in the West. What is the matter is the war state of mind. There people have had it longer than we and have been more

devastated by it - they are chronic invalids but they are duly more serious cases of the same decease.

Before the war we were obviously so much wiser and better behaved than they that we could do something for them - at least, lay our finger on the disease and point out the remedies with some hope of their agreeing with our advice, even if they did not follow it.

12: Tel xvi

20: Tel 17

22: Tel 18,19 from C'ple (Yalova atrocities)

23 Invited by the Red Crescent to accompany exhibition to rescue Moslem survivors at Yalova Evening, extracted letter of recommendation to control officials from Ryan. [Struck by Ryan's attitude of opposition]

24: Started morning with Ali Majid and wife, Kenuan Bay and wife, R, self, Liet. M[H]olland, captain Lucas (French) and liet. Buonarcosi (Italian), Selmi, Croix Rouge Internationale. First encounter with cpt Pappagrigoriou. Visited Samanli and Akkeni.

25: Got down refugees and emplaced them. The scene at the seals. Waited anchor about 7.0 pm [All this is written in detail in MG Articles]

26: Landed Sirkeje midday. Took squeezes Lydian inscriptions ottoman museum for Buckler. Telegraphed Papoulas and M.G. Saw Ryan. Ryan communicated interview to Rattjan. He saw Koutsis, who took it calmly!

27: High commissioners' meeting discussed my report and sent stiff note to Greek high Commissioner. Tea with gen. Franks. [tel MG 21 (quality protest Turkish press)]

28: Morning, saw Rattigan, Admiral Bristol. Launch saw Brown of Chicago Herald. Afternoon saw major Davis of American Red Cross, then Gk hqs (note arrived while we were with him!) [Answer from Papoulas: «ordonai 3 me corps d'armee permettre embarquement Yalova habitants et refugies musulman desirant quitter yalova samanli Akheni. Avec haute consideration, Anastasi Papoulas»]

29: Tea at Kennedy's

30: Went with Dr Patrick to launch with general Franks, Emirgh[k]ian

31: 11am conference in general Franks office, Manlik. Present Col. Spencer, Ali Majid, cpt Lucas, liet Buonacconi, Liet. Holland, self. Launched with Vitali. Evening – Dance at American Embassy

Ιούλιος 1921

Wednesday 1st of June: Despatched 5 articles (xxv-xxix) through M. Gehni via Geneva, after R's exhaustive letter to G.M [Gilbert Murray]

2: Sailed in «Gul –i- Nihal» from Sizkeje afternoon, arrived at Gemlik evening

3: Visit to chief of staff 11th division. Letter from hq useless, refers for orders to corps at Brusa [Col. Vlachos chief of staff able and strong – willed but ill-intentioned. Very bad spirit at Gemlick, especially as it was Constantine fete-day!]

4: Still no orders from Smyrna. Afternoon visited Umer Bey Keni at bye path. Night, steamed to Yalova, arriving there at dawn. [Talked with muktar of Umer Bey hani. This village not yet attacked. Sharp line of demarcation along Gemlik – Ism[n]ik road; Death from chettis North of it. South of it comparative security]

5: Walked all day getting people down from Samanli and arguing with Greek officers about men of military age. [Landed 8:30 am re -embarked 2.30 am next morning. Useless intersection with Gk captain for Hesani chaush ogly rashid]

6: 7.0 am landed Yalova jetty. Found col. Spencer keeping watch. Return from breakfast and landed with Buonaccorsi to relieve Spencer. «Ghyret» and «Gul-i-Nihal» weighed anchor at 9.45. Reached control station 12.15, home in afternoon [One poor old man left behind by 'ghayet' on jetty with 5 cows. The Greeks took them. He wept in the boat as we rowed to the 'Gul –i- Nihal']

8: Waited in C'ple for explicit Greek orders for evacuation of both refugees and inhabitants. Very despondent. Wired to Theodore canceling expeditions in Greece.

9: Went to Chamlija to see if Nazili Hanum , wife of Yusuf Kemal Bey, new foreign minister of Ankara, could help us. Found she had run away with another man 2 days before. [tel 22 (protesting against abandonment neutrality)]

10: Morning: saw Col. Spencer and Ryan Afternoon: Lay talk with Ali Majid on political situation, then tea with Ryan in his house

11: Visited Ministry of refugees. Asked minister for specific figures since 1912. Visited Dand Pasha barracks (beyond Top Kapi), where the samanli dagh peninsula refugees are being housed [tel 23 (french agreement with angora and releash of 10 britidh prisoners)]

Γράμμα στην Edith Marshal Toynbee

Constantinople College
Arnaoutkeni
Constantinople

12.06.21

Darling Mother,

You will have seen Rosalind' s long letter to her farther about our expedition with the Red Crescent to rescue the survivors of the Greek massacres at Yalova. We are still in the thick of it. Tomorrow we start off in our third journey. Do you know I have actually personally saved 700 people by telegraphing direct to the Greek Commander in Chief and getting his express order for the evacuation of the turkish survivors of 3 villages. It will be the sort of thing one will be glad to think off on one' s death bed., though many much less effective pieces of good work cost much more effort! I fortify myself of thinking of it now, because I have got an almost intolerable horror of the whole business – the political problem and the war as well as the atrocities. How childish one is. I have just cancelled my walks with Theodore in the mountains and felt quite heartbroken over it, as I had et my heart of travelling through them with him on his first visit to them and I have been longing for them again for 9 years. Yet there is simply no question about it. Here am I about the only english man who is both in the confidence of the Turks and in touch with the F. O, and peace between London and Agora is the key to general peace out here and to the end of this massacre, devastation and economic ruin. If I can do the slightest bit towards bringing this about, it is up to me to put everything else aside – as in fact I am doing. But at the moment I am feeling very sad.

The one thing, the site of all this misery at close quarters is rather shattering. At the time when one is struggling to prevent families being broken up, or their cows stolen and is arguing with greek officers about it all, one is all right. The reaction comes afterwards.

Well I am glad I am a student, though at the moment I am being forced, by what I am studying, into rather violent activity.

But in this few months I have learnt things about life here which illuminate the whole history of the N. and M. East.

I suppose one grows. Travelling through the mountains, which before was my business has now become simply a most desirable pleasure, and I see history not as the study of scenery or sites but as insight into people' s character.

Well, anyway I am getting plenty of that.

I don' t know what my movements will be after I come back next week with the remaining 3000 refugees, but this address will find me till further notice.

Please, I want a letter from you on the new typewriter.

Love to all three of you, and God Bless you,

Your v.v.v.l.s
Arnold

13: Left cahol station afternoon. Arrived Gemlik evening with papers from Gk hqs C'ple referring to numbered orders allowing evacuation of inhabitants as well as refugees. [With Gul -i- Nihol, Male, Galata]

14: Visited Omer Bey and put choice before notables. Same in Gemlik town. Left them till next morning to answer. Evening: Gemlik notables presented decision in writing not to leave

[One young Gk officer attached to us, for Omer Bey, another for embarkation. Fist just arrived from Macedonia – academic, like Patra. Second fair, straight-forward, nervous – intransigent over men of military age, until case was referred to head of 3rd bureau, 10th division Gemlik]

15: Morning: revisited Omer Bey – notables adamant on neither coming nor allowing any inhabitant of village to come. Afternoon, embarked on Hale refugees from Omer Bey and few inhabitants of Gemlik. Sent Hale to C'ple. [Mukhtars of villages south of Omer Bey were present, begging that either O.B should stay or they leave with it, said their safety depended on Omer Bey remaining...a proud, oligarchic community with strong communal discipline]

16: Early morning arrived Armutlu, visited vilage (About 20 minutes from Skala), saw greek officers and notables. All decided to go .

Afternoon, embarked refugees (difficulty with officers over men of military age) [Armandlu 200gk houses, 400 Turk - 500gk population, 1500 Turkish. No wagons, only pack animals (olive and mulberry valley among mountains) Rich. Much Property. Relations local Gks and Turks good. Turks had saved Greeks from deportation during European war. Gks seem now to have saved Turks from pillage and massacres. No stealing of property, little forced selling. Officer, lient. Evangelos Siyorgyios, reservist from Mytilini. Infinite petty difficulties, no judgment or power of taking responsibility. Worst urban «dago» type.]

17: Begun embarking inhabitants. Far more orderly than Yalova, but officer exasperating.

Evening, question of kaiks, but Gk liet. gives away. Dr Kemal Mukhtar Ihsavie works splendidly

[scene with gk liet. Over kaike, he goes back on his undertaking of the evening before]

18: Morning : finished piling up Gal-i-Nikel and returned C'ple. Leaving Galata to refill, and cap. Lucas and leit. Buonaccorsi to stay on shore till our return

20: [Article xxx how c'ple is controlled

21: [tel 26 Rumor of British advance to Ismit – further news of Yalova

Γράμμα προς τον Βρετανό επιτετραμμένο στην Κωνσταντινούπολη Ryan

Constantinople College
Arnaoutkeni
C'ple

21.6. 21

Dear Mr Ryan,

Yesterday I saw the muftis of Gemlik and Yalova who were evacuated by the Red Crescent on the third and second voyages respectively of the «Gul -i- Nihal».

The mufti of Gemlik told me, on the evidence of a young man who got away the day after the departure of the Red Crescent and the Allied officers that the moment the mission left, the situation at Gemlik changed for the worse.

The young men of military age, who had been left behind by agreement between the Allied and the Greek high commissioners are imprisoned and their fathers (in cases where the whole family had stayed behind with the members who were refused

permission to leave) were forced to labour for the Greek army. The mufti's own sun had been beaten and carried off - no one knew where.

The mufti of Yalova had received news through the greek crew of a motor boat that plies between Yalova and C'ple. These Greek brought messages written secretly by the men of military age and the Ottoman government officials left behind at Yalova. They asked for money stating that some had been thrown into prison and were being given no food while others were being forced to labour for the Greek army - also that the junior officers of the detachment of greek troops stationed at Yalova had offered to liberate them all for the sum of LT 300.

It seems as if the greek military authorities thought that the Red Crescent and the Allied officers attached to the R. C mission would not revisit places from which they had once evacuated all people free to leave under the agreement between the high commissions and as if the amelioration produced by the visits of general Franks mission and the R.C were only temporary.

Certainly the tour of Yalova during our last visit showed little improvement, and though the new captain in command showed well intentioned, the junior officers appeared to be insufficiently under control.

As the Allied officers attached to the R. C mission informed the people left behind that the Allied high commissioners were taking steps to obtain from the greek high commissioners a guarantee that their lives should be safe and that they should be fed and otherwise well- treated, I venture to lay before you, for the high commissioner's information the statements which I have received.

Arnold J. Toynbee

22 June: midnight: start from Sirkeji to Armutlu [tel 26 Ismit rumor denied, 27 evacuation Anatolia?]

23: [S]loughed at Armutlu, went onto Gemlik to settle cattle at Armutlu and property at Kumlar with Col. Vlachos

24: Morning- returned with 3 Greek officers – commissioned to buy cattle for greek army from Armutlu villagers. Afternoon – officers swindle villagers. Night- 8 men of military are swim on board and one seen by the orderly of the 3 greek officers. [3 Gk officers – 2 pseudo - civilized ones, who did the job and dominated – evidently an ex-butcher. They paid 5 drachmas an oke (in greek currency) and estimated weight of cattle at about 1 quarter of reality. Calves with cows were not entered on lift. Peasants were not given choice of keeping cattle and staying or selling and going. Cattle were simply estimated and entered and next day the owners were paid]

25: Affair with gk liet. Commander. Armutlu over 3 men seen by the gk's soldier. We procrastinate – afternoon officer has fever = urgent military business at Armutlu. He forbade embarkation of baggage pending settlement of affairs, but the Smyrniot ASC officer gave permission - being ashamed after an onslaught from R.- and we went ahead. Embarkation of olives and scene with Hajji Ibrahim Daphestanli.

26: Still embark Daphestanli's olives. Officer does not appear. At 1 pm Αασπίς comes and board us. Olives transshipped off cape Samanli from Barga to steamer. – 9.10 to 11.15 mp forced by Mykali [σσ. ελληνικό πολεμικό πλοίο] under threat of shooting to follow her from long 28.50 Lat.40.43 to Long 40.43 Lat 40.44 . Tel 27 (arrest of Gul –i-Nikel by Mykali, starting for Ismit)

27: Disembark, launch at college, spent afternoon with Velid Bey Ebuzia of 'terhid –i-Efkiair' Evening to Red Crescent team via French G.M.Q of massacre at Ismit, rush back to Arnaoutteni for baggage and arrive 10.45pm at R.C merkez for embarkation again. Spent all night in tug visiting French admirals up the Bosphorus to ask whether French M.C's request for a destroyer to convey us to Ismit had come through –it had not

28: Spend all day from 7 am to 5.30 pm at control station in Gul-i-Nikal waiting orders to proceed to Ismit. Six other Steams collected. 5.30 «Stuart» [σσ. συμμαχικό πλοίο] passes with gen. Franks, col. Vitali and orders us to follow her. At that moment boarded by Allied Police to search us for arms .Search takes 1 hour we loose touch with 'Stuart', the six other ships are turned back by French destroyer «Bambara» returning from Ismit with news of nationalists entry. After...between leit.

Buonaccorsi and captain of the destroyer G-i-N allowed to proceed, but captain of G-i-Nihal refusing to travel by night, we anchor off Pringipo.

29 Morning, sail up gulf Imit and pass Gk 11th division, retreating westwards away South Shore and burning villages. Saw everything from Ulaskli Iskelesi to Deirmendere burning. Afternoon saw Eregli and Karaminsar begin to burn. Found 'Stuart' at Imit and 1 Italian and 2 American destroyers. Allied commission inquiry made formal landing, being received by nationalists with military honor. Self and R. Landed and visited town. [Tel. 28 Imit and Gk retreat S.Coast gulf]

30: Visited Bachkejik with Majid Bey, Mr Crutcher, representative of near east relief and Mr Kingsbury head of orphanage. Found village unburnt except for half a dozen houses (fire extinguished by nationalists irregulars) but Mr Kingstutys house being pillaged by Turkish villagers from neighboring villages [Bathed and dined on board H.M.S Stuart]

Ιούλιος 1921

Friday 1st of July: Visited Karamsal and Deirmendere lokalisi. Absolute devastation. Anchored night of Deirmendere. People from destroyed towns have lost everything and are hiding in hills – starving

2: Visited Eregli, transhipped to Stuart, visited again Eregli and Deirmendere village, transhipped to gul-i-Nikel at Imit, visited American and French institutions. At Imit, had division and battalion commander Imit to dinner on board.

3: 5.0 pm from Imit to 'Stuart' of Yasimja, thence to C'ple passing 'Kilkish' and Greek flotilla anchored off Prinkipo [29 tel c'ple]

Γράμμα στην Edith Marshal Toynbee

5.7.21

Constantinople College
Arnaoutkeni
C'ple

Darling Mother,

Here we are in an interval between expeditions and in the inevitable slump of spirits after the excitement and horribleness of what one has seen.

Probably you will already have read my telegram from Imit dated Wednesday, which should have been published in the M.G. the day before yesterday. I have never seen anything so horrible as the state of that town – the battlefield of In Onu was nothing to it – and exhuming corpses is quite the nastiest business you can imagine. At the moment one doesn't mind, because of the interest of the thing, but afterwards one does – for instance now.

So you may imagine us rather lump and sad – though I suppose that from the journalistic point of view we have done a coup.

The most encouraging thing was the friendly meeting between the Allied commission of inquiring into the Greek atrocities (one member being an English general) and the Turkish nationalist commanders at Imit. This is a low step forward and to peace

I expect there are lots of letters from you waiting for me at Athens – but not the least harassing thing is being unable to arrange one's plans. If all the work that I have been doing for the last six weeks is to be any use, I must get to Angora and discuss possibilities of a settlement between Turkey and England. It is no good chronicling atrocities, unless you can do something to remove the causes of them.

I have been waiting for weeks for an answer from Angora to a request to be permitted to go there. This morning I am going to give an ultimatum – that if I don't hear yes or no within so many days, I shall go away. I have now exposed the Greek atrocities – much against my personal interest- and if the Turks won't help me to take the next step I can't help them in spite of themselves. They are funny people – all classes of them are nice people to have personal relations with but so unbusinesslike and unconscious of the value of time that you need the patience of an angel to deal with them – even when you feel that they have a just cause and ought to be helped.

I wonder how things are with you. Write me a little note here. I keep telegraphing to Athens for my mail but it never comes. Tell me about Philip's birthday party.

Very dear love to all of you and God bless you

Your v.v.v.l.s

Arnold

7: [Article (xxx) two months retrospect (xxxii) the removal of the atrocities]

8: [Posted map accompanying above articles]

Γράμμα προς τον C.P. Scott , ιδιοκτήτη της Manchester Guardian

09.07.21

Constantinople College

C'ple

Dear Mr Scott

Of enclosed telegrams, 28 was stopped by Greek censor, 27 probably stopped and 29 though passed , probably untitled [...] Please give them full publicity as I was the only non official witness who can publish evidence and Greeks have already started in here and probably in Europe a counterpropaganda of Lies, saying that Turkish villages were burnt by Turkish nationalists.

I shall now send by British post copies of everything! [...] I suggest that you publish in same issue the enclosed telegram: [...] though Greece has legal right to impose censorship, all available routes post and telegraph from Turkey to Europe now cross Greek territory thanks to the treaty of Sevres. These routes are: i. C'ple – Syra – Malta and C'ple – Thrace – Bulgaria. No telegraph route exists via Roumania and Odessa , since it is of course closed by the Bolsheviks. Thus Greece has [...] held over all non-official messages to Europe from Turkey containing questions which are vital to public opinion and public interest of Great Britain, France, Italy . Even British mail bags from C'ple, though sealed pass by Orient Express across Thrace and Greek Government has right to intercept and censor them at any moment. In present case, meeting between allied commission and Turkish nationalists was of higher interest and importance to Great Britain and lack in formation of public opinion through interception might have affected British interests adversely. In view of this, question of Greek retention Thrace acquires international significance.

Excuse great haste

Yours sincerely

Arnold J. Toynbee

10: (xxxiii) The Greek censorship and E. Trace
 12: Tel 30, recapitulation
 14: tel no 31. xxxiv. A settlement with turkey- xxxv. the angora national pact- xxxvi. The frontier of Mesopotamia. Letter to Mr Scott
 16: tel.32
     xxxvii. the freedom of the straights
     xxxviii. the capitulation
 18: tel. 33
 19:
     xxxix. Harington – Kemal affair – Turkish version
 21: tel. 34
 22: tel. 35
 26 tel. 36

Γράμμα προς Edith Marshall Toynbee

28.7.21

Constantinople College
 Arnaoutkeni
 C'ple

Darling Mother,

Here we are still waiting for some decisive news of the battle. We have to wait here, as it is the only place you can set both sides' versions and expect neutral opinion. But we have got our passports through for Athens via Smyrna and expect to start leaving next week. R will come straight back from Athens by orient express after about a week there, why I shall stay on into September – doing mild travelling (not rough, this time!) with Theodore and working in libraries. So R. should be back middle of August and I end of September.

The news is puzzling. The Turks have taken a much bigger knock than I expected, but at present we didn' t know if their army is going to get away. Sooner or later it will revert to stalemate, though, as the Greeks cannot master this huge country. I go on preaching allied solidarity and intervention, and this time I really hope there is some chance of it . At Smyrna and Athens I shall see whether the Greeks have been swept awat by their victory, or whether they are going to take the opportunity of liquidating the Asia Minor affair. But I shall be glad of books and travelling after so much rather depressing war and politics – though I have never before learnt so much in 6 months certainly not on my first journey ten years ago.

For the moment we are taking things easy, sitting in the sand in here high over the Bosphorus. There is always a half breeze and shade and i am reading a large book on the measurement of climatic variations by the tree rings which is as important for Oriental history as watching greek atrocities, but it is a welcome relief.

I suppose M's schools will be out in August or is it this month? [...]

Love to all of you from both of us,
 God bless you,
 your v.v.v.l.s,
 Arnold

Αύγουστος 1921

Tuesday 2nd of August: 9.am left C'ple in Hoyd Oriestino SS. Merano, having discovered at 8.53 that the Greek 'Victoria', for which we were booked had broken down. Got dark off Gallipoli town. Villages Burning (?Turkish) on Gallipoli Peninsula, N.B of Surla.

3: Midday arrive Smyrna. Called at Huski and Ramsi's houses. Ramsi away at C'ple but spent evening with Huski. He had much to tell us.

4: Morning with Husni . Called on Siv. H. Lamb. Afternoon, called on Mazade at Punta station and on miss Wilkinson and went up to dr. Maclahlan at paradise. Told him my eyes had been opened.

5: tea with the Lambs

6: Tea and dinner with Maclahlans. Discussed Gk policy towards Turkish education at Smyrna with Dr Edhem.

7: Afternoon, went out beyond Kanatnina, after visiting noisome prison in Rue de Matte

8: Morning, visited nephew of Malym Bey (now in central prison) and say Musni Osman Bey in prison. Launched with Lambs Afternoon, by 'Polikos' straight for Athens. [dispatched Article xl 'second impressions of Smyrna']

9: Arrived Peireaus about 11:00 and British school for launch. Finding Wace, Welch, Atchley, Theodore. Sunset took R to look at Akropolis from Areos Pagos

10: Spent morning on Akropolis with R. And Theodore.

12: Wrote Gk letter to minister of Education and did business feverishly in the town. Evening with R, Wace, Welsch, Theodore to shoe lane;...Russian Cinema.

13: Morning: Ministry of Education. Evening: Acropolis

14: Packed and did Business

15: Found there was room on the Roma to Marseilles after all. Got R on board at 11.15, boat being due to start at 11 – but she arrived safely on the 19th. Couldn't bear rowing, out of sight, but difference of opinion with the Varhas was a douche of cold water. [xli. Second impressions of Athens
xlii. Prisons at Smyrna]

16: Walked down with Theodore, in dark to Peloponnesus station. Enjoyed Isthmus but country between Korinth and Akhladokampos was uglier than I had remembered. Beautiful site in motorbus from Tripolitza to Sparta (first time I had been this road North of Sellasia). At Sparta found a fast on, which accompanied us all our way and ends on Sunday 28.

17: Morning : Sparta Museum, bathed in Eurotas. Afternoon walked to mistras, visited ruins, climbed to castro, saw churches. My impression was as before – of overwhelming beauty and pathos. Hated going down from castro. Evening: walked by moonlight to Trypi.

18: Morning, started early to walk over Langada. Fared very badly at Langada; Found second climb, beyond doubt the most exhausting. Arrived in good time at Kalamata and recovered on meat and fruit.

19: Early train from Kalamata to Zephiremini. Walked to Voukkanos monastery and fed there. Then to Mavrromati and I sat at arcadia gate while Theodore rushed round the walls. In dark to Meligala where we arrived at 10 pm. Very tired and found nothing to eat. Gk soldier on road to M. talked to me in turkish as being a foreigner. Curious reintroduction of knowledge of Turkish among Peloponnesian Greeks.

20: Morning train from Meligala to Isari. Gentle walk up from station to Isari village with wonderful simultaneous views of Megalopolis and Messinian plains (Koron to Dimitsana). Launched Isari, afternoon Astala.

21: Morning took much for baggage (I also rode part of way) and went with A.P as far as Verekla. Then walked to Kakaletri and climbed both old and new Mira before evening. Exhausted by eating nothing between 11 am and 9 pm.

22: Walked via Skliron amd Stylons (= Bassai) and Dragoni to Pavlitsa, losing our way on last stage round contos of hill. Ate and slept with schoolmaster who had entertained me 9 years before. Worse bitten here than anywhere.

23: Morning walked round walls of Phigaleia with schoolmaster's small son. Launched Parlitsa. Afternoon descended to Neda serge, bathed in crossing, lost our way badly...on wooded rhemata on south side. I got to Platania and vested, eating luchums and inquiring the way to Kopanaki – nearest station on Meligala- Kalonero line. Exciting rush down to Anlon plain – racing both the darkness on the mountains and the railway timetable. By miracle found station and caught train on hour late. Meat and beds at Kyparissia.

24: Very tired, left Kyparisia by 5.0 am train and got off at Samiko. We went to a wine grower's house, where we found Gk refugees from Ismi (connections of interpreter Theodore of Potil, G.H.Q C'ple). Saw Samiko kastro and ate again at house. Afternoon, walked via Krestena (as bad as Ladha) to Olympia founding Alpheios on a laze a sunset. Shaved and got clean at big hotel by the museum.

Having dinned generously and drink unretsined «Vine d' Olympie», I was previously sick in the night
25: I lay up starved and purged while Theodore visited the site and the museum. Afternoon, I staggered round them too! I had to see the Hevaeum again. Impression of peacefulness and softness, but not of overwhelming beauty.

26: 5.0 am – 10 pm train from Olympia to Athens. Glad to see Elis arain and above all to travel up the golf. Looking across to Parnassus...the beauty of form came over me with a rush... Slept well at school.

27-31 : Worked in the B.S.A library [and, additionally, on the 30th] : dined with Petrokokkino, met Tryantafyllidhis.

Γράμμα προς Edith Marshal Toynbee

British School
Rue de Speusippe
Athens

27.08.21

Darling Mother,

You will probably have seen Rosalind herself by now and heard heaps more from her than I can put in a letter, but I am just back from an 11 days trip with Theodore in the Peloponnese, and I just want to write you a little letter, like the ones I used to write on those other journeys nine years ago.

It is very curious, going along the same mule paths and drinking from the same springs and wells – such an infinity of things seem to have happened in between: Rosalind, the boys, the war. I feel a vast deal older, but also a vast deal wiser and happier- so much so, that I am content to be older and feel the nine years well spent.

Of course it is not like the first time, or like what it is to Theodore, who is seeing it now for the first time, and with his mind wholly concentrated on ancient history.

It doesn' t now fill the horizon for me, and I dont feel it all indiscriminately beautiful as I did then. But there are things like the outlines of Helikon and Parnassos, the colour of the plain of Sparta and the ruins of Mistra, which are just as beautiful - as overwhelmingly beautiful- as ever and the pleasure of wrestling with the country - finding one' s way and enduring heat and hunger and footsoreness and fleas - is as great as ever.

I have stood it excellently for it is the hottest time of the year and we have been through some very stiff country along the border of Arcadia and Messenia - Lykosoura, Iva and Phigaleia.

We start home in a few days via Salonika and C' ple. I will write again soon.

Very dearest love to all three of you and God Bless you

Your v.v.v.l. s.

Arnold

Σεπτέμβριος

Thursday 1 of September: 8:30 am slow train north in order to see more of Thessaly than by the 10th am express, but disappointed. Rain from Mulhi to Trachinian cliffs, gloting out Parnassos, train late, just a glimpse of Dhamoho, then darkness before we crossed Cynoscehhalae bridge. Slept larissa.

2: Morning train to Salonika through N.E Thessalian plain, Tempe and Pieria. All new ground to me. Tempe quite up to expectations, and Ambelakia well seen from train. Salonika campagna very like roman, too hazy to see surrounding mts. Olympos still under cloud – slept Salonika.

3: Train to Florina seing Veroia, Niansta, vodhena, Ostrovo lake and the pass into the Lynchenstis from the train. Slept Florina after going onto a blutt to look north up the plain and talking to a Turk quanting his melon patch with his little daughter. In train as far as Vodhena 3 least Jewish Israelites I have ever seen (2 women and one man) schoolteachers going for a weekend: At ease, frank, independent, high spirits.

4: Walked from Florina via Kushkuveni and Negovani (Alanian orthodox) to catch train, but missed it owing to one hours alteration in time- table, just saw it come and go as we rounded the hill above Ekshisk. Ate and drank there (wonderful ‘sour water’) walked to Sorovich, took afternoon motor-bus to Kozani. At Sorovich fell in with Austrian chauffeur, running a tractor for 3 brothers, sons of a comitaji (died 4 months ago) who had grown rich in his trade and in 1912-13 had seized much land and the whole block of houses across the road from the station. The Austrian came from Klagenlut, had gone as a boy to the US, had come out as chauffeur with US red cross (many stories of corruption) and stayed. Knew no greek but communicated in slightly bulgarianised yougoslavian – significant for nationality of the district! Kosani full of life – reminded me of Pergamo and Aivali, but in immediate contact with completely greek regions south. From chanel N.E of Town, view of Olympos across titanesios , the serfidje pass, valey of maliahman and kosani table land.

5: Theodore went to Vodhena I to Shatista and back by motor- bus, spend the second night at Kozani. Shatishtha has a tradition. Architecture, Wall-paintings, portraits from Vienna, embroideries from Yanina. Counts the επανάστασις as the end of it’ clay.

6: By bus to Sorovich(Kaialar basin is still solid koniaki Turk) . Train to Salonika, picking up Theodore at Vodena. Clear day with nice view of Kaimakchalan range behind anatolia valley

7: Railing and Stuff. 4.30 pm start in Moyd SS «Trent» for C’ple

8: Woke up off N. Coast of Limnos, chilled and sea-sick. Got down just after Gallipoli town. Theodore vastly enjoyed Dardanelles.

9: Arrived C’ple control station 6 am, 6 am sat up to college, 12:30 pm in time for the late launch. Wonderful welcome. Afternoon, st. Sophia and left note at R.C

10: Morning R.C, met Husein bey then again afternoon and went home and to supper with him to get R’s letters

11: Morning R.C fixed everything up with Hamid bay and Husein bey and wired to Rossalind. Afternoon steamer from Bridge to Yenikeni, called on General Franks at Emirghian and he motored me back to the college.

12: xliiii greece at war

14: tel 37

15: Final goodbye to R.C ... arrangement, though final telegram not yet rewired

16: 6.0 pm left Sirkaji by orient express, went to bed just opposite chatalji, with fool moon lighting up Thracian downs.

17: Before dawn, woke for a moment as we crossed the Manitzza. Got up at S[g] vilen, (mustafa pasha) now first Bulgarian station. Low hills, soft, rather European. Plain of Philoppopolis a definite N.Eatarn basin on great skale. [Phil itself stands between Maritsa and three isolated rocks, ideal acropolis and evidently permanent capital of plain. Mt Musalla splendid and longer Sofia plains again characteristic. Sofia ugly, simply one vulgar gilt dome. Mt Vitosha unimposing... Admirable centre of communications. Moonlight Bela Palauka, Nish about 9 pm]

18: Woke up just before Belgrade and spent 2 hours there (6 – 8 am) Walking round save bank under castle and then back across ridge, with shone ansight roman garden towards Danube below Kriegsinel. Fortress mellow and full of history, like Candia. The save is undoubtedly Europe. All day up Save-

Drave plain reaching Zagreb after dark. Plantations of oaks, meadows, neat villages, catholic ancifixes – cared for, European.

19: Woke up in Trieste station , fine journey above coach with crisp acoustic and back view of Trieste and Miramare. The Karst is an exaggeration of the worst limestone formation. Passed carso front – singularly little effect of artillery. Then all day across Pianura. Five minutes at Venice (my first visit!). We rushed out of station to bridge over first and then were carried off again along the causeway. A cavaletto not a turner Venice!...But the lombard pianua is wonderful. Covered with little trees, mostly ashes. Milan most imposing – first big live European city I had seen since I left Genoa in January last ...

20: Woke up between Dijon and Paris – uneventful journey. Admired silence and order in embarkation at Calais. Reached Victoria at 7.45 pm and found Rosalind. Theodore R. and I came home in a taxi to 16 Carlyle Mansions. I feel 10 years younger than I did on Jan. the 7th.

Εὐ Θεοίς

We shall soon be stating again.

